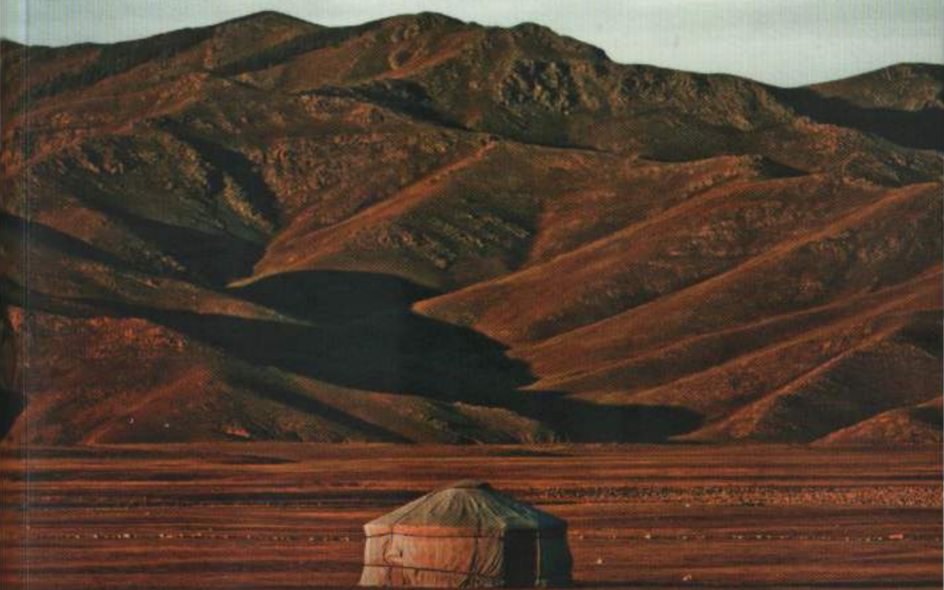
GÖKBÖRÜ'NÜN İZİNDE

KADİM TÜRKLERİN TOPRAKLARINDA



AHMET TAŞAĞIL

Kronik

GÖKBÖRÜ'NÜN İZİNDE
Kadim Türklerin Topraklarında

—

AHMET TAŞAĞIL

KRONİK KİTAP: 29
Asya Tarihi Dizisi: 3

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

EDİTÖR
Can Uyar

KAPAK TASARIMI
CUMBA.CO

MİZANPAJ
Kronik Kitap

1. Baskı Eylül 2017, İstanbul

ISBN
978-975-2430-16-7

KRONİK KİTAP
Balçık Sk. No6, Gümüşsuyu
İstanbul - 34327 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 34569

www.kronikkitap.com
kronikkitap

BASKI VE CİLT
Pasifik Ofset Ltd. Şti.
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1
A Blok Kat: 2 Haramidere/İstanbul
Telefon: (0212) 412 17 77
Matbaa Sertifika No: 12027

GÖKBÖRÜ'NÜN İZİNDE

KADİM TÜRKLERİN TOPRAKLARINDA

AHMET TAŞAĞIL

Kronik

PROF. DR. AHMET TAŞAĞIL

1964 yılında İlyasköy/Çiftlikköy-Yalova'da doğdu. İlkokulu köyde bitirdikten sonra orta ve lise öğrenimini İzmit Mimar Sinan Lisesi'nde tamamladı. Arkasından 1981-85 tarihleri arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde okudu. Mezuniyetini takiben Tayvan'a Çince öğrenmek ve Türk tarihine dair araştırmalar yapmak üzere gitti. Dönüşünde 1987'de Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde araştırma görevlisi oldu. Yüksek lisans ve doktora çalışmalarını İstanbul Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda yaptı. 1992'de yardımcı doçent, 1995'te doçent, 2000'de profesörlüğe yükseldi. 1997 yılından başlayarak Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Moğolistan, Güney Sibirya ve Çin'de saha araştırmalarında bulundu. Bilimsel çalışmalarının ağırlığı İslam Öncesi Türk Tarihi olmakla birlikte geçmişten günümüze Orta Asya Türk tarihi üzerinedir. Yayımlanmış beş kitabı ve 200'e yakın ulusal ve uluslararası bilimsel çalışması vardır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Eski Türk tarihine olan merakım, ilkokul 4. sınıf öğrencisiyken Sosyal Bilgiler ders kitabındaki Orhun Yazıtları'nın çizimini görmemle başladı. Yazıtların üzerindeki şekillerin ne anlama geldiğini öğrenmeyi o günlerde aklıma koymuştum. Kısıtlı imkânlarla elde edebildiğim bilgiler doyurucu gelmiyordu. Türkler kimdi? Nereden geliyorlardı? Nasıl yaşarlardı? Bu yazıtlarda ne anlatıyordu? Bunun gibi onlarca sorunun cevabını öğrenmek için can atıyordum. Ortaokul ve lise yıllarımda, özellikle eski Türk tarihine olan ilgim daha da artmıştı. İstanbul Üniversitesi'nde eski adı Umumi Türk Tarihi olan bölüme kaydımı yaptırdığım gün, bugünlerin ilk adımı olmuştu.

Lisans öğrenciliğimden itibaren Hocam Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'nun yol göstermesiyle kaynak dillerini öğrenip, sağlam bir alt yapı oluşturmaya çalışarak, Eski Türk tarihini derinden araştırmaya koyuldum. Hocamın desteği ile Çince öğrenmek için gittiğim Tayvan bana çok şey kazandırdı. Bu arada beklenmedik bir şekilde Soyvetler Birliği dağılınca ortaya bağımsız Türk Cumhuriyetleri çıktı ve böylece çocukluk hayallerimi süsleyen, Türkistan (Orta Asya) topraklarına ayak basma imkânı elde ettim. Ancak bu coğrafyaya 1997'de gitme fırsatı buldum ki ilk gittiğim yer "Türkistan" adını taşıyan Kazakistan'ın bir ilçesidir. Bilindiği gibi Türkistan sadece bir ilçe olmayıp Türk Dünyası için çok şey

ifade eder. Sır Derya (Seyhun) havzasını, Karadağları, Özbekistan ve Kırgızistan'ı daha oradaki ilk yılımda gezecek, böylece yazılı kaynaklarla coğrafyayı örtüştürme imkânı bulacaktım.

Daha sonraki yıllarda Pekin, Orta ve Kuzeybatı Çin, İç Moğolistan, Doğu Türkistan, Moğolistan, Sibirya, Kazakistan, Kırgızistan, Kırım, Rusya, Kazan, Ufa (Başkurdistan) olmak üzere geniş alanlarda müze, kütüphane ve saha araştırmaları yaptım.

Bundan sonra Orhun Yazıtları'nın kazı çalışmalarına davet edildiğim 2002 yılı benim için dönüm noktası olmuştur. Bu kazılarda ve saha araştırmalarında çok şey öğrenmemin başlangıcı niteliğindedir. 2004-2005'te Manas Üniversitesi'nde görev yaparken, hem Kırgızistan'ın dağları ve yaylalarını hem de yakın Kazakistan'ın güneyindeki çok sayıda tarihi eserin bulunduğu Çu bölgesini inceledim.

2005 yılının Aralık ayı başlarında tanıştığım Merhum Servet Somuncuoğlu ile 2006, 2007 ve 2008'de Kazakistan, Kırgızistan ve Moğolistan'da uzun süren geziler yaptım. Belgesel hazırlanmasına katkıda bulundum. Bu vesileyle aziz dostumu rahmetle anmadan geçemeyeceğim.

2012 Haziran'ında güzelliğine doyamadığım Kaşgar'a gittim. 2012 Temmuz ve Ağustos aylarında Jantekin Qarjaubay ile 4600 km'den fazla yol kat ederek Moğolistan'ın büyük kısmını görme imkânı buldum. 2013'te ise Orta, Kuzeybatı Çin ve İç Moğolistan'a Türk izlerini aramak üzere tek başıma gezi düzenledim. 2014'te Moğolistan'ın orta-kuzey bölgelerindeki vadileri inceledim. 2015-2016 yıllarında ise TİKA Tonyukuk kazı projesinde görev aldım. Devletim ve milletim adına çok önemsediğim bu görevi başarı ile tamamladım. Nihayet 2017 yılı Temmuz'unda Onon ve Kerulen ırmaklarının vadilerini gezerek Kuzeybatı Moğolistan'da bulunan Eski Türk eserlerini araştırdım.

Bir tarihçi için araştırdığı konuların geçtiği coğrafi alanları gezmek son derece faydalı ve önemlidir. Böylece ne, neden, nasıl

sorularına daha sağlıklı cevaplar verir ve analizler yapar. Ben de araştırma konularını belirleyip çalışmaya başladığım bütün alanların coğrafyasını daima merak etmişimdir. Bunların büyük çoğunluğunu görme imkânı elde etmenin mutluluğunu yaşıyor ve bunun için şükrediyorum.

Bu kitapta sizlere Türk tarihi açısından son derece önemli olan ve gezip görme fırsatı bulduğum alanları tarihi boyutlarıyla birlikte tanıtmaya çalıştım. Bunları okumak Türklerin tarihini merak eden okuyuculara yol gösterici olacaktır diye düşünüyorum. Ayrıca çok geniş coğrafyaya, biraz da karışık tarihi bilgilere sahip olduğumuz konuların anlaşılmasına katkı sağlaması beni memnun edecektir.

Orta Asya'nın kuzeydoğusundan başlayarak, doğusuna indik, Çin'in derinliklerinden batıya dönüp Hazar Denizi'ne kadar uzandık. Henüz göremediğimiz Türkmenistan ve Afganistan'ı da bilgilerimiz dâhilinde ele aldık. Amacımız Türklerin eski tarihinin geçtiği ve bugün Türk Dünyasının çok önemli kesimini meydana getiren toprakların tarihi önemine vurgu yapmaktır. Özellikle gezip gördüğümüz yerlerin, Türk kökenli topluluklar için taşıdığı değeri öğrenmek, anlamak hedefimizdi. Bu çalışmada öğrenip anlamaya çalıştığımız coğrafyanın değerini size göstermeye çalıştım. Neticede 20 yıllık birikim ve tecrübe satırlara yansıtılmaya çalışıldı.

Bozkırlarda gezerken daima sonsuzluk duygusuna kapılmışımdır. Bazen geniş ufuklara doğru bakıp sanki orada hiçbir şey yokmuş gibi hissederim. Ancak detaylı inceleme yapıldığında oralarda birçok şeyin var olduğunun farkına varılır. Sürekli gezmek ve yeni yerler görmek, bunları tarihsel plana oturtmak bana büyük mutluluk ve keyif veriyor. Görüp öğrendiklerimi başkaları ile paylaşmak ise çok daha büyük bir mutluluktur. Bu kitabı hazırlamaktaki bir diğer amacımız da Türk tarihinin eski ve Orta Asya tarafını öğrenmek isteyenlere ön bilgi olarak katkı sağlamaktır.

Yaklaşık 20 yıl süren bütün bu gezi ve incelemeler kolay olmadı. Fakat coğrafyaların veya yaşanılanların zorluğunu anlatmaya gerek yok. Heyecanla, severek yapılan işlerin sonuçlarından söz edilmelidir. Ancak şunu da belirtmek isterim ki özellikle gezilerin maddi boyutu çok önemlidir. Maddi imkânlar olmasa bunların hiç biri yapılamazdı. Bundan dolayı saha gezi ve incelemelerine katkıda bulunanlara minnettarlığımı ifade edecek kelime bulmakta çok zorlanıyorum. Yeditepe Üniversitesi Kurucu ve Onursal Başkanı Sayın Bedrettin Dalan'a, Sayın Kaptan Mustafa Can'a, Yaşar Canca'ya, Türk Kültürü Hizmet Vakfı Başkanı Sayın Şerafettin Yılmaz'a maddi destekleri için ve bütün bu çalışmalar esnasında manevi desteğini esirgemeyen eşim Ayten Taşağıl'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Kitabın hazırlanmasında emeği geçen Kronik Kitap'tan Adem Koçal'a ve editör Can Uyar'a, kitabın sonunda yer alan haritayı çizen Erol Polat'a da şükranlarımı sunarım.

Prof. Dr. Ahmet Taşağıl
15 Eylül 2017

SİBİRYA

Saklı Güzelliklerin Buluştuğu Topraklar

Türk tarihinin derinliklerine doğru gittiğimizde en önemli bölgenin Sibirya olduğunu görürüz. Sibir kelimesinin 5. yüzyılın 2. yarısı ile 6. yüzyılın ilk yarısında bölgeden çıkarak Kafkasların kuzeyinde devlet kuran Sabar Türklerinden geldiği yönünde iddialar vardır. Bu bölge 13 milyon km^2'lik alanıyla dünyanın en geniş coğrafi bölgelerinden biridir. Dünyanın kullanılabilir kereste miktarının dörtte üçü, içme sularının üçte ikisinin Sibirya'da bulunduğu gibi bölgenin doğal kaynak bolluğunu gösteren haberlere rastlarız. Dolayısıyla sahip olduğu kaynak zenginliği sebebiyle gelecekte Sibirya'nın dünya ölçeğinde öneminin artmaya devam edeceği öngörüsünde bulunmak mümkündür.

Aslında son birkaç asırlık dünya tarihine ve edebiyatına hatta siyasetine bakıldığında Sibirya'nın sürgünlerle anılan, soğuk ve yaşanması zor bir bölge olarak değerlendirildiğini görürüz. Özellikle sert ve acımasız kış şartlarıyla yaşanılması çok zor bir bölge izlenimi verir. Bence gerçekte öyle değil, tam tersine Sibirya bünyesinde çok büyük zenginlikler barındıran çok geniş bir coğrafyadır. Ayrıca dünyanın geçirdiği iklim değişikliklerinden Sibirya da kendi nasibine düşeni almıştır.

Ruslar, Sibirya'yı önce üç ana bölgeye ayırıp, sonra alt birimlere bölerler. Günümüzde üç genel valilik vardır: Ural Dağları'ndan

sonra başlayan Ural Genel Valiliği, ortada bulunan Sibirya Valiliği ve Uzak Doğu Bölge Valiliği. Sibirya batıda Tümen'den başlayarak Omsk, Novosibirsk, Tomsk, Kemerovo, İrkutsk, Krasnoyarsk, Ulan Ude, Kyahta ve en doğuda Vladivostok gibi önemli büyük şehirlere sahiptir. Şunu açıkça belirtmek gerekir ki adından söz ettiğimiz şehirler kuzeyin soğuk, derin alanlarında değil, güney kuşağında bulunurlar. Her birinin eskiden kürk ticareti merkezi, sonra maden ve hammadde kaynaklarının geldiği yerler, siyasi sürgünlerin gönderildiği şehirler, edebiyatta karamsar bir şekilde tasvir edilmeleri ve nihayet sanayi merkezleri olmak gibi özellikleri vardır.

Ayrıca Türk tarihi açısından ve günümüzde Türk kökenli topluluklar için son derece önemli olan Gorno-Altaysk, Abakan, Kızıl, Ulan Ude gibi şehirlere de sahiptir. Bunların yanında uzak kuzeydoğuda ise Yakutlar yaşar.

Türk Tarihinin Başlangıcı Meselesi

Günümüzde mevcut tarih paradigmasında yaklaşık M.Ö. 3000'lerde insanlık tarihinin başlatıldığını dikkate alırsak, Sibirya'da başlayan Türk tarihinin geç kalma gibi bir durumu söz konusu değildir. Dünya tarihinin başlangıç noktasına baktığımızda, yani M. Ö. 3000'lere gidildiğinde Türk tarihi için Sibirya'nın çok önemli bir bölge olduğunu görürüz. Bu dönemlere "tarihin erken şafağı" diyorum. Şöyle ki, bu döneme tarihsel anlamda insanlık tarihinin aydınlanmaya başladığı dönem diyebiliriz. Dünyanın değişik yerlerinde insanlık tarihinin ortaya çıkmaya başladığı dönemde, Sibirya'nın güney kuşağında Türk tarihi için önemli arkeolojik bulguların da ortaya çıktığını ve bu dönemin Türk tarihi açısından aydınlanmaya başladığını fark ederiz. Tabii gelecekteki yeni bilimsel araştırmalar, bu konuda yeni değerlendirmelere yol açacaktır. Belki yeni araştırmalarla en eski yurdun başka bir yer olması ortaya çıkacaktır.

Erken Türk Göçlerini Takip Etme

Başlangıç meselesi noktasında bakıldığında Sibirya, Mezopotamya, Mısır'daki Nil bölgesi, Akdeniz havalisi, Çin'deki Sarı Irmak bölgesi ve Hindistan'daki Ganj Nehri gibi bir öneme sahiptir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Türk tarihinin başlangıcında yani M.Ö. 3000'lerde Afanasyevo kültürü söz konusudur ve yaklaşık olarak M. Ö. 3300-1700 tarih aralığında değerlendirilmektedir. Bu kültürün merkezi de Hakasya topraklarıdır. Daha sonra aynı bölgedeki Andronovo, Karasuk, Tagar Taşık kültürleriyle adım adım Türk tarihini izleriz. Hatta bununla da kalmayıp, bu kültürlerin Orta Asya'nın diğer bölgelerine nasıl yayıldığını takip ederek bir bakıma erken Türk göçlerini öğreniriz. Bunlarında ötesinde erken dönemlerde Moğolistan, Kuzey Çin, Doğu Türkistan, Hindistan, Batı Türkistan, Kazak bozkırları, Urallar ve Karadeniz'in kuzeyine yapılan göçlerin ve Türklerin en az iki kıtada tarihlerinin nasıl geliştiğini anlayabiliriz.

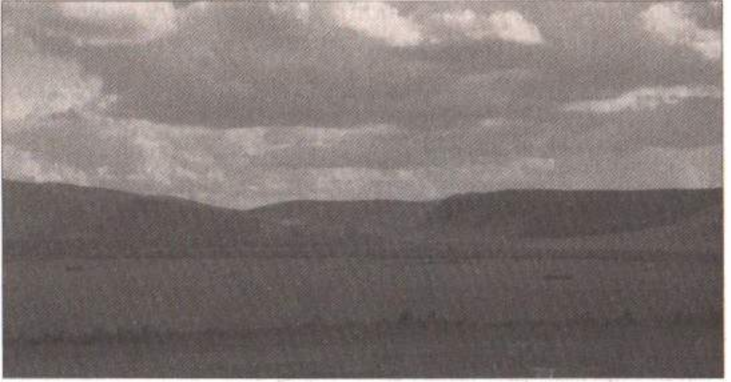
Bu bölge tarih boyunca dışarıya çok fazla göç vermiştir. Buna rağmen Sibirya'da farklı sayılarda ve adlarla anılan çok sayıda Türk kökenli boy vardır. Gorno-Altaysk'ta Altay Kiji, Tölengit, Koşağaç Kazakları ve diğer küçük gruplar yaşar. Novokuznetsk yakınında Şorlar ve Kemerova'da Teleütler bulunur. Hakasya ve Tuva ise zaten özerk cumhuriyetlerdir. Bu bölgeler hatırı sayılır Türk kökenli topluluklara ev sahipliği yaparlar. Orman Moğolları, Buryatlar ise Baykal Gölü'nün güneyi ve doğusunda yaşarlar. Batı Sibirya Tatarları ise Tobolsk, Tümen, Tomsk ve Baraba'da yaşarlar ve sayıları 500 binden fazladır. Diğer bir Türk kökenli Sibirya halkı Dolganlar, Krasnoyarsk vilayetine bağlı Dolgan-Nenets muhtar bölgesinde yaşamaktadırlar. Nüfusları 6100 civarındadır. Tofalar ya da diğer adlarıyla Karagas Türkleri İrkutsk'un güneyinde yaşarlar; sayıları 700 civarındadır. Bunlardan başka Tuba (Tubol), Kumandi, Teleütler, Çulım Tatarları sayıları 10 binin altında olan az nüfuslu Türk kökenli Sibirya halklarıdır.

Hakasya
Abakan Bozkırlarının Dikkat Çekiciliği

Rahmetli Servet (Somuncuoğlu) ile 2007'de Hakasya'ya gittiğimizde Sibirya ile ilgili yazılanların tersi bir durumla karşılaştık. Özellikle edebiyatta ve görsel mecralarda anlatılanlardan farklı, gelişmiş, tam bir Avrupai şehir görüntüsü veren Abakan şehri beni çok şaşırtmıştı. Özellikle termometrelerin 36 dereceyi göstermesi ve havanın çok nemli olması nefes almayı zorlaştırıyordu. Burası bize soğuk iklimden ziyade tropikal bir ülkedeymişiz gibi hissettirmişti. Gezilere başladığımızda çok ilginç, Sibirya hakkında okuduklarımıza ve duyduklarımıza zıt şeyler görüyorduk. Özellikle sebze ama domatesin yetiştirilmesi, üstelik Minusinsk müzesi müdürü hanımefendi bize övünerek anlattığına göre Amerika'da nesli kaybolan bir domates türünün orada hâlâ yetiştiriliyor olması çok dikkat çekiciydi. Üstelik bölgeye sürgüne gelen bir Rus albayı Amerika kökenli bu domates türünün, ilk yetiştiği yerde nesli tükendiği halde hâlâ Minusinsk'te bulunmasına çok şaşırmıştı. Zaten Abakan'dan Minusinsk'e giderken yolun kenarlarında geniş domates tarlalarının bulunması durumu açıklıyordu.

Sonuçta Hakasya etrafı dağlarla çevrili rakımı sadece 300 m olan bir yerdi. Dolayısıyla karşılaştıklarımız aslında normaldi. Ancak bir kez daha söylemeliyim ki kafalarımızdaki Sibirya algısı, yıllardan beri okumalarımızla farklı oluşmuştu.

Abakan şehrine 1254 km'lik uzun bir yolculuktan sonra varmıştık. Sabaha karşı vardığımız şehirde festival dolayısıyla bütün oteller doluydu. Belki de bize öyle söyleniyordu. Bir parkta sabahın olmasını bekledik, Servet hemen uyku tulumuna girip uyumaya başlamıştı. Ben ise sabahın olmasını bekleyip bir Hakas tarih profesörü olan Viktor Butanaev'i aradım. Onun yardımıyla bir otel bulup dinlenebilmiştik. Öğleden sonra ise Abakan müzesinden başlayarak incelemelerimize devam ettik. Üniversitedeki tarih bölümü içinde düzenlenmiş müze de çok hoşuma gitmişti.



Hakasya'dan bir manzara

Böyle bir müze ülkemizdeki tarih bölümlerinde küçük de olsa açılabilir, öğrenciler için bölümler daha ilginç hale getirilebilir. Şehrin caddelerinde gezerken Avrupai bir şehir havasını hissediyorduk. Şehirde özgün Hakas kültürüne ait pek bir şeye rastlanmıyordu. Ancak araziye çıktığımızda her noktada gördüğümüz kaya resimleri, balballar, heykeller, ama en önemlisi yazıtlar Türk tarihi araştırıcısının gönlünü okşuyordu.

İşte bu yüzden Sibirya'da Türk tarihi bir tablo olduğu düşünülüp bakıldığında "tarihi derinlik" açısından en merkezi konumdaki bölgenin Hakasya olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü şu anki tarih bilgimize göre Türk tarihini en çok burada derinlere götürebiliriz. Aslına bakılırsa çevrede Altay, Sayan ve diğer Güney Sibirya alanlarında da çok eski devirlere gidebilen insan kalıntılarına rastlanmıştır. Fakat bunları da gelecekteki araştırmalar çözecektir.

Arkeolojinin Tarihe Kazandırdıkları

Afanasyevo kültürü adı verilen kültür katmanıyla birlikte Hakasya'da tarihin artık belirgin hale geldiğini görürüz. Onun öncesinde Okunyev kültürü söz konusudur. Tarihin derinliklerine gider ve Afanasyevo onun devamıdır. Tarih öncesi çağlara ait birçok



Möndür Sokkan köyünün merkezindeki ağaç anıt

insan, hayvan ve bitki kalıntılarının mevcut olduğunu müzelerde görebiliyoruz. Zaten arkeolojik kazı çalışmalarının sonuçları oldukça fazla ipucu vermektedir. Bu çalışmalar Rusça yayınlanmıştır. Hatta bazıları İngilizceye dahi tercüme edilmiştir.

Gorno-Altaysk'ta Möndür Sokkan köyü yakınında M.Ö. yüz binlere kadar giden insan kalıntılarının olduğu mağaraları gördüm. Aynı bölgede çok fazla tarihi alan vardır. Neolitik devir arkeologları ve prehistorik devirlerle ilgili çalışanlar da M.Ö. yüz binlere kadar giden arkeolojik alanlardan söz etmektedirler. Yaklaşık 1000 km daha doğuya gidince de durum değişmez. Mesela Buryatya tarafında yani Sibirya'nın uzak doğu tarafına geçmeden önceki kısmında da benzer özelliklerle karşılaşılır. Bu tür konuları dünyanın geçirdiği iklim değişikliklerine bakarak yeniden ele almak daha doğru olabilir. Yazılı kaynağın bulunmadığı dönemlere ait her çeşit kalıntının tahlili bize sonuç verecektir.

Yanlış Verilen Hakas Adı

Hakasya etrafı dağlarla çevrili bir bölgedir. Bu özelliği ile geniş bir çanağı andırmaktadır. Karşılaştığımız sıcaklık ve nemin sebebi coğrafi yapıya bakınca daha iyi anlaşılmaktadır. Dünyanın her yerinde olduğu gibi coğrafi ortamın tarihe katkısını bir kez daha görmüş olduk. Hakasya'nın yüzölçümü 61.900 km^2 ve nüfusu 530.000 civarındadır. Günümüzde Rus nüfus çoğunluktadır ve Hakasya genel görüntüsüyle bir Rus şehri görüntüsü verir.

İlginçtir ki Hakas ismi bu bölgeye kazara verilmiştir. Çünkü eski dönemlerde Çin kaynaklarına göre bu bölgede yaşayan Kırgızların adı, benim diğer eserlerimde de yazdığım gibi "Gıkun, Cien-kun, Çi-gu, Çiye-gu, Cia-cia-sı, Şia-cia-sı, Hı-gı-sı" şeklinde yazılmıştır. Hunlardan başlayan Çin kaynakları birkaç yüzyılda Kırgızlar hakkında sıraladığımız telaffuzlarla bilgi vermektedir. Görüldüğü gibi son okunuş "Hıgısı" telaffuzu aslına en yakın olanıdır.

Hıgısı şeklinde yazmalarının nedeni 750'li ve 800'lü yıllarda Kırgızları daha yakından tanımalarıdır. Yakından tanıdıkça doğru adı bilip ona göre kayıt tutmuşlardır. 19. yüzyılda Çin kaynaklarındaki ilk bilgiler okunduğunda, bölgede yaşayanlara Hıgısı dendiği için yanlışlıkla bu ismi Hakas'a çevirerek kendilerine isim olarak almışlar ve Hakas Özerk Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. Bu adlandırma, zamanla bir etnik isim haline dönüşmüştür.

Diğer yandan *Dîvânü Lügâti't-Türk*'de o zaman bu bölgede yaşayan Kırgızların Türklerden bir cins olduğu açıkça vurgulanmıştır. Yani Kırgızlar Türklerin bir boyudur. Bazı İslam kaynaklarında ise Maveraünnehir'den Kırgız ülkesine kervanların 2 senede bir gidip geldiklerine işaret edilir. Kervanlar Kırgız ülkesinden değerli kürkler, misk ve ok yapımında kullanılan ağaçlar getirirlermiş. Bu kaynaklar aynı zamanda Kemcikes adlı bir Kırgız şehrinin varlığını da bildirirler. Bilindiği gibi Kemçik, Yenisey Nehri'nin kollarından birinin günümüzdeki adıdır.

1917 Devrimi'nden sonra bu isim yani Hakas adı resmen alındı. Ancak Ruslar bu bölgeye 1700'lerin başında yerleşmeye başladılar. Hatta 1600'lerde gelmeye başladıkları da anlatılır. 1729'da Çar Deli Petro zamanında kesin olarak Hakaslar Rus topraklarına katıldı ve oralara Rus yerleşimleri kuruldu. Lenin dâhil birçok ünlü Hakasya'da sürgün hayatı yaşamıştır. Buranın özelliği deniz seviyesinden sadece 300 m civarında yüksek olması sebebiyle diğer bölgelere göre daha sıcak olmasıdır. Etrafı dağlarla çevrilidir, mesela batısında Altay, güneyinde Sayan, yine kuzeyinde de dağlar vardır. Akarsuları, yeraltı suları, ovalarının yanı sıra bol ve yemyeşil otlak ve ormanlarla kaplı bir bölgedir.

Burası diğer Sibirya bölgelerine göre oldukça ılımandır. Orada bulunduğum sırada 35-36 dereceyi görmüştüm. Tam hatırlayamamakla beraber burada sıcaklık daha fazla da olabilir. Ilıman olmasının sebebi etrafının dağlarla çevrili olması ve özellikle kuzeyden gelebilecek soğuk rüzgarlardan fazla etkilenmemesidir. Saydığımız sebeplerden ve özellikle iklimi nedeniyle Hakasya Sibirya'da çok önemli, farklı ve ilgi çekici bir yere sahiptir.



Hakasya'da erken dönemden yüksek balballar

Türk Tarihinin En Eski Müzesi

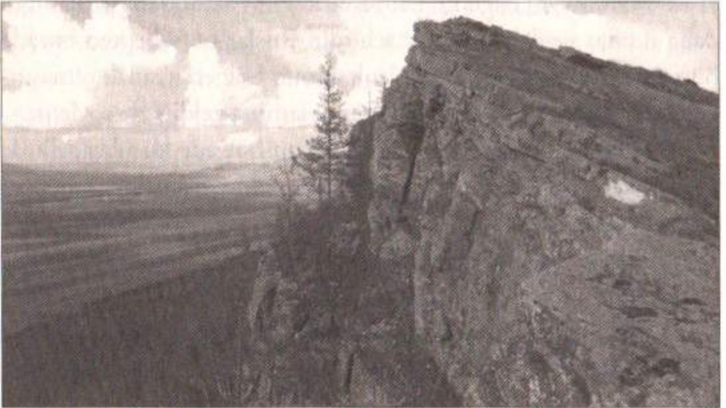
Bölgenin adı Hakasya olsa da genellikle Abakan bozkırları olarak tanınmaktadır. Tarihi terminolojide de daha çok bu adla kendine yer bulmuştur. Neticede burası bozkırlarıyla anılır. Merkezi Abakan şehridir. Abakan'ın 60 km doğusundaki Minusinsk bölgesi Türk tarihi için en zengin müzelerden birine sahiptir. Aslında Minusinsk, Hakasya Özerk Cumhuriyeti'ne değil, Krasnoyarsk Krayı'na (idari bölge) bağlıdır. Minusinsk iklim açısından Abakan'dan daha ılıman sayılabilecek bir şehirdir. Ruslar bu sebepten burada bu şehri kurmuşlardır. Minusisnk adının bölgenin sulak olmasından dolayı Bin Su'lu (çok sulu) yer anlamına geldiği de söylenir.

Ruslar tarafından 1739'dan sonra bu bölgede kurulan şehirde 1820 yılında söz ettiğimiz müzeyi yapmışlardır. Daha sonra müzeye Hakasya'da yer alan bütün yazıtları ve tarihi eserleri toplamışlardır. İşte, Andronovo kültürüne ait en güzel eserlerin sergilendiği müze buradadır. En eski Türk kültürüne ait eşyaların bulunduğu müzelerin başında bu müzenin geldiğini söyleyebilirim. Özellikle Yenisey Yazıtları dediğimiz Eski Türkçe yazılı anıtların çoğu burada bulunur. Bunlar Rus bilim adamları tarafından okunmuştur. Söz konusu bu yazıtların güzel örneklerini burada sergilenenlerde görebiliriz.

Tarihi Kalıntıların Zenginliği

Abakan bozkırlarında Uluboyar Yazıtları, Sülyek'teki kaya resimleri ve eski Kırgızlara ait binlerce yazıt, mezar taşı, balballar, kurganlar ve kaya resimleri bize çok şey anlatır. Birleşik kaplar metodunda olduğu gibi Türkler bu bölgeyi doldurup etrafa taşarak yayılmaya başlamıştır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Afanasyevo kültürünün 3300-1700 yılları arasına tarihlendiğini arkeologlar bildirmektedir. Arkeolojik çalışmalarda kemik iğne, çakmak taşından yapılmış ok uçları, bakır bıçak ve küpeler, kırmızı ve beyaz bantlı sade çömlekler, maden işlemeli kap-kacak ve çeşitli aletler, at ve koyun besiciliğine işaret eden çeşitli bulgu ve kanıtlar bu kültürden bize ulaşan eserlerdir.

Söz konusu kalıntılar en eski ana yurtta yaşayan Türklerin en eski atalarının, Tunç Çağı'na girdiklerini, avcılık ve hayvan besiciliği yaptıklarını göstermektedir. Kurot ve Kuyum kurganlarından çıkan buluntular sayesinde, bu kültür çevresinde yaşayan insanların at, sığır ve deveyi evcilleştirdikleri, bakırcılığı bildikleri, avcı ve savaşçı bir topluluk oldukları sonucuna varmak mümkündür.



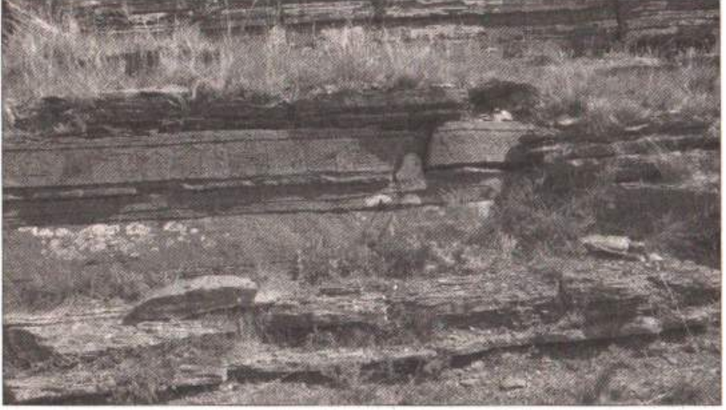
Kırgız dönemine ait kale kalıntısı

Andronovo'nun Gizemi

Daha sonra buraya 1700-1200 yılları arasında ise Andronovo kültürünün hâkim olduğu anlaşılır. Afanasyevo kültürüne benzeyen ve daha ileri bir seviyeye ulaşan bu kültürde bakır araçların yanı sıra tunç, gümüş ve altından araçlara da rastlanmıştır. Eşyalarını hayvan figürleri ile süsleyen bu kültür, atı evcilleştirmiştir. Andronovo kültürünün yayılmasıyla birlikte metal işlemeciliği ve atların evcilleştirilmesine ve özellikle kullanılan seramik kaplara bakınca Türklerin Çin'e, Tanrı Dağları'na, Hindistan'a, Harezm bölgesine, Batı Türkistan'a, hatta muhtemelen Ön Asya'ya, Sibirya bölgesine yayıldığını görüyoruz. Bu konuda ön gördüğüm sonuç şudur: Burada Andronovo döneminde Türkler epey çoğaldılar ve bölgeye sığmayarak etrafa yayıldılar.

Neticede topraklar yetmeyince nüfusun fazlası dağları aştı ve geniş bozkırlarda yayılmaya başladı. Buna havanın soğuması gibi iklim değişikliği de etki etmiş olabilir. Çünkü bazen iklim değişikliklerinin kıtlığa sebep olduğunu ve toplulukların başka bölgelere göç ettiğini biliyoruz. Andronovo kültürünün devamında aynı bölgede doğudan gelen biraz daha Mongoloid unsurları barındırdığı anlaşılan Karasuk kültürü hâkimdir. Adı geçen kültür Andronovo'nun takipçisi olarak görülür ve M.Ö. 1200-700 yılları arasına tarihlenir. Şunu da söyleyelim ki, aslında bu tarihlerin hepsi yaklaşıktır. Devamında Tagar Taştık kültürü ile karşılaşırız. Zaten bundan sonra bildiğimiz Hun tarihi başlar.

Belirttiğimiz gibi bu kültür adını Yenisey Irmağı'nın kollarından biri olan Karasuk Irmağı'ndan almıştır. Karasuk kültürü Andronovo kadar etkili olmamıştır. Yani etrafına fazla yayılamamıştır. Karasuk kültürü çevresinde yaşayan insanlar, at, deve, sığır ve koyun beslemekte, dokumacılığı bilmekteydiler. En yaygın anıtları günümüze ulaşan mezarlarıdır. Taştan yapılan yamuk dörtgen biçiminde oluşturulan tabutlardaki ölüler baş kısmı geniş tarafa gelecek şekilde ya sırt üstü ya da esnetilmiş olarak yatırılmıştı. Taş veya kil toprak içine döküm yöntemiyle bronzdan



Uluboyar'daki kaya resimleri

yapılmış kürekler, bıçaklar ve benzeri el aletlerinin kabzaları, halka halka, mantar şeklinde ya da hayvan figürü şeklinde sanatsal uğraşlarla yapılmıştı.

Tagar Taştık'la birlikte Hun dönemine daha doğrusu batıdaki İskitler olarak bilinen dönemlere bile gidebiliyoruz. Tunçtan yapılmış iki yanı keskin bıçaklar ve hançerler, ok uçları, saplı aynalar, bilezikler, küpeler, taraklar ve üç ayaklı süslü kazanlar, tunçtan yapılmış heykeller ve bu eşyaların bir bölümünün üzerine işlenmiş olan Proto-Türk sanatının özünü oluşturan hayvan üsluplu tasvirler Türk kültürünün kendine ait tarzını yansıtmaktadır. Bu noktada arkeolojik malzemeler bize çok şey söyler.

Zamanla tabii ki Türklerin ağırlık merkezi başta Moğolistan olmak üzere Kuzey Çin'e ve Batı Türkistan bozkırlarına kaydı. Ama genel olarak Türklerin etkisi Sibirya'da günümüze kadar varlığını sürdürdü. Çin kaynaklarında burayla ilgili ilginç boy isimleri vardır. İşte o boylardan bazıları günümüze kadar gelmiştir. Bu durum Abakan bozkırlarının tarihi önemini gösterir. Bu bölge şimdiki bilgilerimize göre en eski Türk yurdu olarak gösterilebilir. Uluboyar'daki kaya resimlerinde bu bölgedeki Türklerin evlerde oturduğunu anlıyoruz. Yine bazı yerlerde en eski

Türklere ait duvar kalıntıları ve kurganlar görebiliriz. Yazıtlar ise daha sonraki yani milattan sonraki döneme aittir. Uluboyar Yazıtları ve diğer kurganların bulunduğu alanlar çok meşhurdur.

Hakasya'da ağırlıklı olarak Kırgızlar yaşamıştır, ama aklımıza hemen günümüzdeki Kırgızlar gelmemeli. Elbette Kırgız ismi o zamandan kalmadır. Ancak eski Kırgızlar çok daha kalabalıktı ve geniş bir alana yayılmıştı. Çin kaynaklarına göre Kırgızlar üç ana gruba ayrılmaktadır. Mesela bu kaynaklarda 700-800'lü yıllarda Kırgızların 80.000 asker çıkarabildikleri yazar. Kırgızlar hem Hunlar zamanında hem Gök Türkler zamanında görülmeye başlıyorlar. Daha doğrusu o dönemlerde biz onların varlığından haberdar oluruz. Çünkü yazılı kaynakların meydana getirildiği Orta Doğu ve Çin dünyasına çok uzaktırlar. Dolayısıyla onlara dair çok az bilgi vardır. Daha sonra ise onlarla ilgili bilgiler Uygurlar dönemindeki tarihi kaynaklarda yer alır. 840 yılında Büyük Uygur Kağanlığının merkezini basarak bu devlete son vermişlerdir. Daha sonra doğudan gelen Kıtanlar karşısında tutunamayarak eski yurtlarına geri çekilmişlerdir. Bahsettiğimiz gibi İslam kaynaklarına göre Maveraünnehir'den Kırgız bölgesine sadece iki senede bir kervan gelip gittiği beyanı onların ne kadar



Eski döneme ait bir Kırgız mezarlığı



Yenisey Nehri kenarında tören yapılan kutsal bir alan

uzakta yaşadığını gösterir. Buna rağmen, bir kez daha belirtelim ki *Dîvânü Lügâti't-Türk*'de Kırgızlar hakkında özel bölüm vardır ve onların bir Türk boyu olduğu çok açık ifade edilir.

Kırgızların, Cengiz Han döneminde ve sonrasında Moğol İmparatorluğu içinde önemli tarihi rol oynadıklarını görürüz. Cengiz Han'a Gök Türklere yaptıkları gibi kendileri bağlanmışlardır. Sonrasında onun devletinde önemli görevler almışlardır. Moğol istilası sonrası kademeli olarak önce Altay Dağları'nı aştılar; sonra Tanrı Dağları yakınındaki bugünkü yurtlarına doğru aktılar. Bu akış çok uzun sürdü ve nihayet 1720'lerde Kırgızların Tanrı Dağları havalisine, Doğu Türkistan'a, Pamir Dağları'na ve Afganistan civarına gelişleriyle tamamlandı.

Türkler arasındaki farklılıklar muhtemelen bu dönemde oluşmaya başlamıştır. 1926 yılına kadar Ruslar Kazaklara Kırgız, gerçek Kırgızlara da Kara Kırgız derlerdi. Bu durum şunu gösteriyor; demek ki Hakasya'daki Kırgızlar Ural Dağları'na yani doğu Rusya'ya kadar yayıldılar. Bu konuda net bilgimiz bulunmamakla birlikte ben böyle düşünüyorum. Çünkü dönemin en önemli Rus tarihçileri Levşin, Karamzin gibi isimler Kırgız-Kazak ayrımını yapamamıştır. Tuva'nın önemini Yenisey Nehri'nin

önemini ve kollarını biliyoruz. Ama o çağlarda Kırgızların batı sınırlarını bilemiyoruz. Levşin'in meşhur *Kıpçaklar* kitabında çözemediği gibi Kırgızlar muhtemelen Rusya'nın batısına kadar gidebildiler ki buradan sayılarının çok fazla olduğunu anlamak mümkündür. Ruslar da doğuya doğru yayılmaları esnasında önce Kırgızları tanıdılar ve bu ismi yaygınlaştırdılar.

Kırgızlar zamanla dağıldılar ve biraz da kaybolarak günümüze kadar varlıklarını bir şekilde sürdürdüler. O bölgede kalanlar, 1720'lerin sonunda Çar Deli Petro zamanında Rusya'ya bağlandı. Ruslar aslında 1582'den itibaren Tümen'i ele geçirerek Sibir Hanlığı'nı yok edip Sibirya'nın istilasına başlamışlardı. 1600'lerde bunu hızla tamamlayıp 1700'lerde sağlam bir temele oturttular. Sibirya bilindiği gibi Rus edebiyatında iki türlü anlatılır. Burası hem bir sürgün bölgesidir hem de Ruslara zenginlik getiren kürk kaynaklarına ulaşmalarını sağlamıştır. Ruslar biraz da Sibirya kaynaklarını kullanarak zenginleşip Batı'da şöhret olmuşlardır.

Hakasya, 1930'da özerkliğini kazanmıştır. Günümüzde Hakasya nüfusunun 530.000 civarında olduğu bildirilir ve yüzölçümü ise 61.900 km^2 olarak verilir. 2010'daki verilere göre 60.000 civarında olduğu bildirilen Hakas nüfusu genel nüfusa oranlanınca %12 çıkar ki çok azdır. Hakasya'yı 2007 ve 2008 yıllarında ziyaret ettim. Oranın gerçekten verimli, zengin ve ılıman havası var, ziyaretlerimde bunu gördüm ve yaşadım. Sibirya ölçeğinde baktığımız zaman Hakasya'da yaşayan boylar ve diğer kültürel etkenlerle birlikte Hakas destanları ya da genel bir bakışla mitolojilerinin eski Türk tarihinin izlerini bizlere taşıdığını açıkça görürüz.

Burada koyun ve keçi besiciliği vardır. Ancak özellikle at besiciliğinin öne çıktığını iyi cins atlar yetiştirildiği görmüştüm. Buğday, yulaf, darı, patates fazlaca yetiştirilir ama yukarıda bahsettiğim gibi domates yetiştirildiğini ve domates festivallerinin de yapıldığını gördüm. Hatta biraz önce de sözünü ettiğim gibi, artık Amerika'da bile tohumu bulunmayan bir domates türünün



Servet Somuncuoğlu ve Şaman ile birlikte

burada mevcut olduğunu fark ettim. Öyle ki, Minusinsk'ta her sene domates festivali yapılır.

Abakan şehrinin öneminden bahsetmiştik. Abakan'da Türk tarihine ait çok önemli müzeler bulunmaktadır. Sovyet kültürünün çok geliştiği şehirlerden biridir. İzlenimim, Abakan'ın hem yaşam koşulları hem doğal kaynaklar ve diğer birçok açıdan Sibirya'nın en rahat bölgelerinden biri olduğudur.

Hakasya'nın bol yeşilliği ve doğal güzellikleri köyde doğup büyümüş biri olarak beni etkilemişti. Şunu da anlatmak isterim. Rahmetli Servet ile Ulu Boyar kaya resim alanına gittiğimizde, o fotoğraf çekerken az daha bir yılanın üzerine basıyordum. Son anda fark ettim ve geri çekildim. Köyde kırlarda büyüyüp kendimi yılanlara ısırtmamıştım. Ancak, burada bu tehlikeyi yaşayınca tuhaf gelmişti. Anlaşılacağı gibi bu bölgeler bana çok yakın gelmişti.

Butanaev ile Kara Ögiz (Kara Irmak/Yenisey'in bir kolu) civarına Kırgızlardan kalma bir duvar kalıntısını görmeye gittik. Kayalara tırmanmak zor olmamıştı. Ama sineklerin hücumu bizi oldukça etkilemişti. Özellikle çok terleyen ben sineklerin saldırısına uğramıştım. Daha sonra Kara Ögiz kenarında gecelemek

üzere kamp yaptık. Kamp çok keyifli olsa da sivrisineklerin hücumunu unutmak mümkün değil. Bu arada Butanaev'in çok soğuk olan ırmağın sularına girip yüzmesine çok şaşırmıştık. Sineklerin daha fazla hücumuna maruz kalmamak için geceyi eski bir Rus minibüsünde geçirmiştim. Halbuki diğerleri kamp çadırlarında kaldılar. Bu arada minibüsümüzün 47 yaşında olmasına rağmen dağları, vadileri, sarp geçitleri kolayca aştığını söylemek gerekir. Derler ya "Ruslar yol yapmadılar, çünkü vazı ürettiler." Söz konusu aracın çok estetik görünüşü ve konforu bulunmasa da her tarafa ulaşabilme, her tarafa gidebilme özelliğine sahiptir ve hâlâ kullanılmaktadır.

Buryatya
Orman Moğolları

Buryatlar Moğolların bir koludur, Kuzey Moğolcası dediğimiz Moğol dilini konuşurlar. Bunlara "Orman Moğolu" demek daha doğrudur. Tarihi kaynaklarda ünlü Rus Moğol tarihçisi Vladimirtsov'un dediği gibi burada sosyal teşkilatı oluşturan kişiler Orman Moğollarıdır. Bu topluluk için Buryatya'daki insan kitlesinin ataları olduğunu açıkça söyleyebiliriz. Buryatya, Baykal Gölü'nün etrafında gölün hem güneyini hem kuzeydoğusunu saran epey geniş topraklara sahip bir cumhuriyettir. Buryatya'nın başkenti Ulan Ude'dir. Ülkenin yüzölçümü 351.400 km^2 olarak verilir. Yani Türkiye'nin genişlik bakımından neredeyse yarısına karşılık gelir.

Bütün Sibirya'nın işgalinde olduğu gibi 1600'lü yılları takip eden süreçte Buryatya da Ruslar tarafından istila edildi. Özellikle kürk hayvanları olmak üzere buradaki diğer zenginlikler göze çarpıyordu. Yüzyıllarca, bölgenin kürk hayvanları avlanıp, Rusya ve Avrupa pazarlarına nakledildi. Rusya'daki Bolşevik devriminden Buryatlar da nasiplerini aldılar. Kaçınılmaz olarak, 1923'te Buryat-Moğol Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. Halen de Rusya Federasyonu'nun önemli özerk cumhuriyetlerinden

biridir. Din açısından diğer Moğollarla benzerlik gösterirler. Burada da Şamanizm ve Budizm'in yaygın olduğunu görürüz. Şamanizm derken bilinen meşhur Kamlık kültürünü kastediyoruz. Rus vatandaşları ise Ortodoksluk mezhebinde hayatlarını sürdürüyorlar. Yirmi bir idari merkezli iki büyük şehir bölgesine ayrılan Buryatya'da Türk kökenlilerin en yoğun bulunduğu yer Ahın Aymak ilçesidir.

Buryatya'nın alanının çoğu ormanlarla kaplı olmasına rağmen yine de ekonomisinin tarıma dayalı olduğunu görüyoruz. Buğday, sebze, patates ve deri bölgenin önemli ticari maddeleridir. Bu bölgede Türk kökenli Soyotlar (3600 kişi) ve Tatarlar (6800 kişi) bulunmaktadır.

Avcılık ve balıkçılık, özellikle Baykal Gölü civarında çok önemlidir. Baykal Gölü ile bağlantılı çok fazla Rus hikâyesi anlatılır. Baykal Gölü'ne dökülen Angara Irmağı ile ilgili hikâye ve masallar dikkat çekicidir. Burası dünyanın en büyük tatlı su gölünün bulunduğu bölgedir. Temmuz ayında bölgeye gittiğimizde su o kadar soğuktu ki ayaklarımızı zorla sokmuştuk. Fotoğraf çektirmek için girdiğimizde ayaklarımızın donduğunu hatırlıyorum. Zaten sonra plajda dinlenen insanlardan, ancak eylül ayının başında suya girip yüzmenin mümkün olduğunu duyduk. Fakat burası tertemiz doğasıyla dünyanın en el değmemiş, güzel ve cennet manzaralı yerlerden biridir. Mesela burada tatlı su fokları gibi başka yerde mevcut olmayan ilginç şeylere rastlamak mümkündür. Buryatlar 2009 sayımına göre nüfus olarak 290.000 civarındadır. Aynı bölgede Rusların sayısı 630.000'dir. Su kaynaklarının yanında uçsuz bucaksız ormanların zenginliği dikkatimi celb etmişti.

Bölge nüfusunun %0,7'sine denk gelen 6.800 Tatar olduğunu söylemiştim. Bunun yanında 2014 verilerine göre Rusların oranı ise %65 gibi yüksek bir orandır. Ukraynalılar 5.600, Evenkiler 2.900 kişidir. Buryatya'nın toplam nüfusu 973.000 kişidir. Baykal Gölü çok özgün bir coğrafya ve kültüre sahiptir, Buryatlar

burada 1923'ten günümüze kadar özerk bir Sovyet Rus cumhuriyeti olarak devam etmiştir. Başkenti Ulan Ude'dir, bu da "Kızıl Ude" demektir. Ude bir akarsu ismidir ve başına Moğolca kızıl anlamına gelen "ulan" gelmiştir. Mesela Moğolistan'ın başkenti Ulanbator da Kızıl Bahadır anlamına gelir. Ulan Ude'nin nüfusu 480.000 civarındadır. Verdiğimiz rakamlar zaman içinde değişse de bölgedeki nüfus oranları hakkında genel bir fikir elde etmemizi sağlar.

Sınırdan Geçiş

Kyahta, Çita diye yazılır haritalarda, önemli bir sınır şehridir. 2006'da rahmetli dostum Servet Somuncuoğlu ile birlikte Altanbulak sınır kapısından yani Moğolistan'dan Buryatya'ya geçerken Moğol yardımıyla kamyon muavini olarak geçebilmiştik. Çünkü o saatte sınır geçişi yayalara kapalıydı ancak yük taşıyan kamyonlar geçebiliyordu. Sağ olsun Türk olduğumuzu duyan Moğollar çok yardım sever davrandılar ve ikimizi birer kamyona muavin yazarak sınırdan geçirdiler. Altanbulak'tan taksiyle Kyahta'ya oradan da minibüs ile Ulan Ude'ye varabildik. Vakit gece yarısını çok geçtiği için şehirde yemek yiyecek yer yoktu. Sadece geç saatte 2006 dünya kupasını seyreden Rus gençlerinin bulunduğu bir kafede bir şeyler (kuru ekmek, tuzlanmış balık ve soğan) yiyebilmiştik. Sabah kalktığımızda ise gelişmiş, büyük binaları olan tipik bir Sovyet-Rus şehri ile karşılaştık. Ulan Ude, diğer bölge ve şehirlerle karşılaştırıldığında tarihi kalıntılar açısından fazla zengin değildir. Yine de kaya resimleri ve bazı kalıntıların sergilendiği açık hava müzesi bulunmaktadır. Arkeoloji enstitüsüne gidip orada Bayır Daşıbalov adlı bir arkeoloji profesörü bulduk. Bizi çok iyi karşılayan Daşıbalov, özellikle ülkenin doğusunda Hunlara ait yeni arkeolojik alanlar tespit edildiğini, buralarda yapılacak kazılarla çok önemli keşiflere imza atılacağını söylemişti.

Demir Yolunun Faydası

Meşhur Sibirya demir yolu Buryatya'ya çok şey katmıştır. Tabii ilginç coğrafi kaynaklarının batıya aktarılmasına katkı sağladığı da açıktır. Batıdan doğuya uzanan demiryolu hattındaki önemli şehirlerden biri olması, ona her dönemde ulaşılabilen bir şehir özelliğini kazandırmıştır. Buryatya, Baykal ötesi diyebileceğimiz bir noktada yer alır. Ulan Ude'yi gördüğümüzde tipik bir Rus şehri olduğunu mimari yapısıyla anlarız. Sovyet sonrası dönemde ise, etraftan gelen insanlarla birlikte daha çok modern binalar yapılmıştır. Tüm Sovyet şehirlerinde olduğu gibi burada da tren istasyonları ve şehir meydanları önemlidir. Bölgede Budizm etkisiyle yapılmış çok önemli Budist mimari eserleri de görülebilir. Ruslardan kalma müzeler, Lenin heykelleri yanı sıra Odigitrievsky Katedrali'nin meşhur olduğunu ve başka tarihi eserlere de sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Eski Türklerin Kaçış Ya da Sürgün Bölgesi

Elimizde Buryatya hakkında çok bilgi bulunmasa da yine de buranın önemini biliyoruz. Baykal Gölü ve bölgesinin önemine biraz daha değinmek gerekir. Özellikle güney Sibirya olmak üzere Sibirya bölgesi Gök Türkler döneminde Çin kaynaklarından anladığım kadarıyla başlangıçta Türklerin anayurdu olma özelliğine sahiptir. Devam eden süreçte bu bölgenin Türklerin sürgün bölgesi gibi kullanıldığını görüyoruz. Bozkırda tahta geçemeyenler, hükümdar olamayanlar, isyan edenler veya iç savaşta yenilip kaçanların sığındığı bölgedir burası. Mesela günümüzde Sibirya'da bulunan az sayıdaki Türk kökenli toplumların özelliği de budur. Sibirya ormanları insanların yaşaması için her türlü kaynağı sağladığından bu bölge Türklerin kaçış noktası olmuştur. Baykal Gölü kaynaklarda zengin deniz olarak da geçer. Zaten Baykal kelimesinin ikinci hecesi olan "kal" sözünün göl veya deniz anlamına geldiği de söylenir. Bütün bunlar kesin olarak doğru olmamakla

birlikte ilginç rivayetlerdir. Buryatların kendi halk hikâyeleri, daha doğrusu mitolojileri çok zengin tarihi malzeme taşır. Bir Buryat profesörü hanımefendinin bana hediye etmiş olduğu 17 ciltlik *Sibirya Halk Mitolojileri* kıymetli kaynak malzemeye sahiptir. Bunun yanında diğer folklor ürünleri de incelenip eski Türk kültürünün temellerini tespit etmede kullanılabilir.

Baykal mı, Hanhay mı?

Çin kaynaklarında "Hanhay" yani "kuru deniz" diye bir tabir vardır. Bu tabir genelde Gobi Çölü için kullanılmıştır. Ama bazen Baykal Gölü için de kullanıldığı iddia edilir. 560 km² civarında etki alanı olan Baykal Gölü için "Sibirya'nın mavi gözü" denilmektedir. Gölün uzunluğu 636 ve en geniş yeri de 979,5 km'dir. Gölün tabanı deniz seviyesinin yaklaşık 1300 m altındadır. Gölün dibindeki tortul kayaçların 7 km kalınlığında olduğu bilinir. Bu göl yeryüzündeki en derin yarıklardan biridir. İstatistiksel bilgilerin yanı sıra bölgede 25-30 milyon yıl öncesine kadar giden izlere rastlanır. Çünkü bu göl ve etrafı için Çin kaynaklarının "Beyhay" yani Kuzey Denizi dediğini de biliyoruz. Özellikle endemik balık türlerinin yaşadığı bölgede kendine özgü bir ekosistem mevcuttur. Burası sahip olduğu el değmemiş doğal güzellikler ve kaynaklar bakımından dünyanın en ilginç alanlarından biridir.

İrkutsk
Angara'nın Gizemi

Baykal Gölü'ne dökülen Angara Nehri ile ilgili çok güzel masallar ve hikâyeler anlatılır. Burası bu yönüyle Rus edebiyatında ön plana çıkmıştır. İrkutsk Nehri'nin yanından geçtiği İrkutsk da Sibirya'nın önemli şehirlerinden biridir. Krasnoyarsk ve Novosibirsk gibi kalabalık şehirlerle birlikte burası da çok önemlidir. Angara Irmağı, İrkutsk'tan itibaren Baykal'a doğru çok

genişleyerek âdeta bir körfez haline dönüşür. Baykal'dan yaklaşık 100 km devam eder, İrkutsk'un yakınına gelindiğinde normal ırmak haline gelir. 1779 km devam ettikten sonra Yenisey Irmağı ile buluşur. Bol suyundan dolayı 1950'lerden sonra bölgede 3 büyük hidroelektrik santrali inşa edilmiştir. Yenisey, Sibirya'nın en önemli ırmağı kabul edilir. Bir de Baykal'ın batısından doğan Lena, daha da batıda Obi vardır ama en önemlisi Yenisey'dir.

Türk tarihinde bazı ırmakların çok önemli rol oynadıkları için ön plana çıktığı görülür. Mesela Avrupa'da Tuna'nın önemini kimse reddedemez ya da aynı şekilde Anadolu'daki Dicle ve Fırat'ın veya Sakarya'nın, Kızılırmak'ın. Bu örnekleri çoğaltabiliriz. Ama bunlar arasında bir sıralama yapılsa Orhun ile birlikte Yenisey'in en ön sıralarda yer alacağına eminim. Çünkü hem kültürel, hem coğrafi çeşitliliği fazla olmakla birlikte çok sayıda Türk boyuna tarihsel derinlik içinde ev sahipliği yapmıştır. Angara ise bunun kolu gibidir. O ırmağın etrafında dönen masallar, halk hikâyeleri ve hatta Rusların bile bölgeye uyum sağlaması, yani Angaralılaşması daha doğrusu Sibiryalılaşması çok özeldir.

İşte, aynı bölgede İrkutsk şehri vardır ki yine Sibirya'nın en önemli özerk, idari kısımlarından biridir. 1652 yılında bölgede ilk yapılaşma faaliyetleri sonucu karargâh olarak kurulmuş; daha sonra Baykal ötesi ve Çin'e giden ticaret yolları üzerinde merkezi konuma ulaşmıştır. 1686'da şehir statüsü almış, 1898'de Trans-Sibirya demiryolunun bölgeye ulaşmasıyla stratejik değeri artmıştır. Zamanımızda da değişen ve gelişen dünya şartlarına direnerek bu durumu devam ettirmektedir.

Sanayi Şehri

Günümüz İrkutsk'unu gördüğümde gelişmiş bir Sovyet şehri izlenimine kapıldım. Burada sanayi gelişimi oldukça üst düzeydedir. Daha ilk bakışta ağır biraz da kaba sanayi şehri görüntüsü vermektedir. 2006 yılında Ulan Ude'den yaklaşık 600 km'lik

yolculuktan sonra akşamüstü buraya vardığımızda güçlükle bir otel bulmuş, yerleştikten sonra Angara Irmağı'nın kenarında gezme fırsatı bulmuştuk. Demiryolu, uçak, gemi taşıtları için burada önemli tamir tesisleri vardır. Diğer Sovyet şehirlerinde olduğu gibi ağaçlık caddeleri burada da görebiliriz. Bu konuyu pek detaylandırmak istemiyorum; çünkü zaten Sovyet şehirlerinin yeşil güzelliklere sahip olduğu gerçeği bilinmektedir. Özellikle yerel bir arkeolog aramak üzere gittiğimizde karşılaştığımız üniversite binası da bir geleneksel Sovyet-Rus tarzını yansıtıyordu.

Lena'nın Doğduğu Yer

Son sayımlara göre nüfusun 600-700 bin civarında nüfusunun olduğu tahmin edilmektedir. Dışarıya göç verdiği için nüfusta azalma olduğu anlaşılmaktadır. Türk tarihi açısından İrkutsk civarının önemli rol oynadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. 400 km'den fazla kuzeye gidildiğinde Sibirya'nın üçüncü büyük ırmağı Lena'nın doğduğu bölgeye varabilir. Kaçug ilçesine bağlı Şişkino adlı mevkide bulunan kaya resimleri çok ilginçtir. Kaya resimlerinin bulunduğu alana "M.Ö. 14 bin yıl öncesine aittir" şeklinde bir levha konulmuştu. Ormanlık alanlarda karşılaşılan en büyük kaya resim alanlarından biri bu Şişkino'dakilerdir. Söylendiğine göre eski insan toplulukları mamutları avlamak için uçurumun bulunduğu alana sürerler, onların kayalardan aşağı yuvarlanmalarına sebep olarak bir şekilde ölmelerini sağlamak suretiyle av yaparlarmış. Gerçekten de kayalık alanın uzunluğu ve sarplığı bu yorumu doğrulamaktadır.

Lena Irmağı'nın doğduğu yeri dikkate alarak şöyle bir değerlendirme yapabiliriz: Bozkırda Türklere ait tarihi eserleri sıklıkla görebiliriz. Ama ormanlık tayga kuşağında bunu o kadar sık göremeyiz. Bunun iki sebebi olabilir: Birincisi nüfusun azlığı, ikincisi ise mezarlar ve diğer tarihi eserler için kullanılan malzemenin ağaç oluşudur. Tabii ağaç olan eserler zaman içinde

çürüyüp gittiler. Kısacası iklimin sertliğine dayanamadılar. Ama bozkırdaki diğer Tuva ve Hakasya gibi yerlerdeki taştan eserler ise iklimin sertliğine dayanarak asırlar içinde kalıcı olmayı başardı.

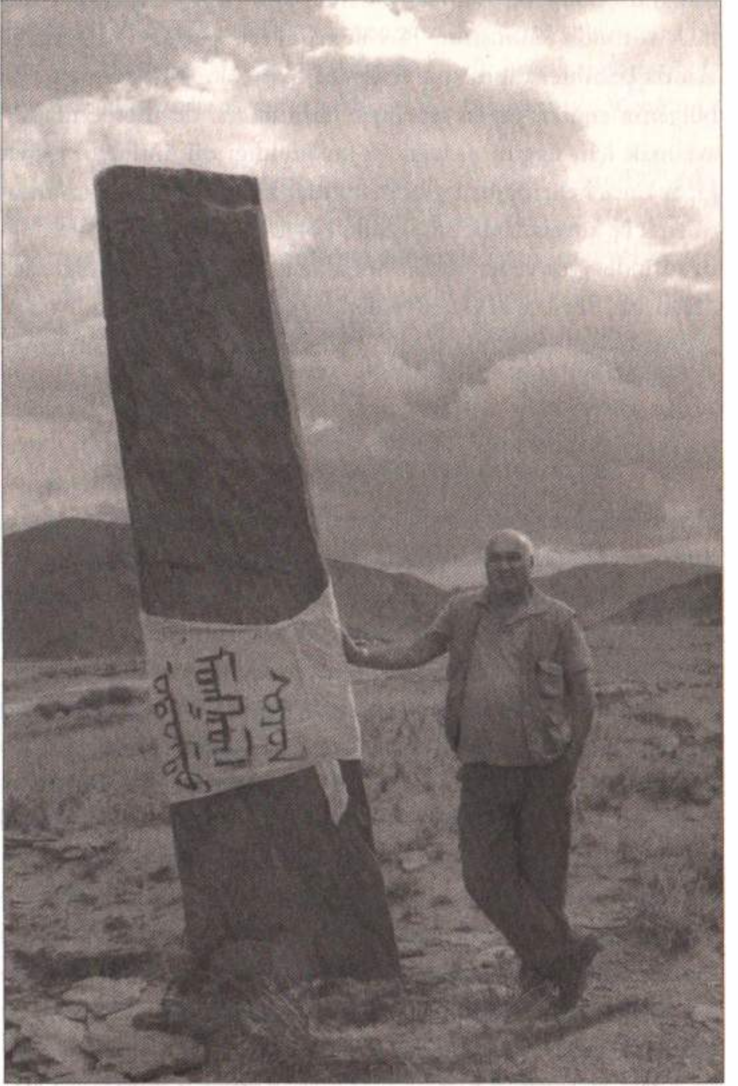
Geyikli Taş

Tarihi eserlerin azlığına rağmen İrkutsk müzesinde geyikli taşlar görmüştüm. Demek ki hiç de yok değildir. Her zaman Sibirya ormanlarının Türk tarihi için çözülmesi gereken gizemler taşıdığını düşünürüm. Genelde Sibirya bölgesinde yaşayan Türklerin tarihi eserleri arasında geyikli taşlar oldukça fazla görülmektedir. Kaya resimlerinde ve diğer tarihi eserlerde de durum böyledir. Bozkıra çıktığımızda ise geyikli taşların yerini dağ keçisi tasvirlerini içeren taşların aldığını biliyoruz. Bu durum insanların beslenmesiyle doğrudan alakalıdır. Ormanlık alandakiler geyik avlayarak besleniyordu. Bozkırdakiler ise bunu dağ keçisi veya koyunu avlayarak gerçekleştiriyordu. Zamanla beslenme tarzı kutsallık kazandı ve bu hayvanların tasvirleri kayalara ve taşlara bereket anlamında bol bol kazındı.

Şişkino

İrkutsk'un 400 km kuzeyinde Lena Irmağı'nın doğduğu bölge vardır ki o da alt taraftan Baykal Gölü ile bağlantılıdır, güneyden kuzeye doğru doğar ve Kuzey Buz Denizi tarafına akıp gider. Aslında bu İrkutsk'un bir ilçesidir. 15 km kuzeyindeki Şişkino bölgesindeki kaya resimleri son derece enteresandır. Bazılarınca abartılı bulunsa da M.Ö. 14 binlere tarihlenen Şişkino'daki kaya resimleri Türk tarihine ait en eski eserler olarak addedilebilir. Lena Irmağı'nın kenarında bir yol yer alıyor ve yaklaşık 10 km uzunluğunda bir kayalık ve uçurum alan söz konusu.

Bu uçurum alanda binlerce kaya resmi mevcuttur. Bölgede yaşayan en eski insanların meydana getirdiği kalıntılardır bunlar. Rahmetli Servet Somuncuoğlu ile bunların fotoğraflarını



Bayan Ölgiy yolundaki Geyikli Taş

çekmiştik. Resimler kayaların yüksek yerlerinde bulunduğu için fotoğraf çekerken, onun düşmemesi için çoğu zaman onu tutmak zorunda kalmıştım. Büyük tehlikeler geçirerek 10 km'lik alanda çekimler yapmıştık ve burası bize çok ilginç gelmişti. Bu bölgenin coğrafi yapısı sebebiyle tarih öncesi devirlerde mamut avlamak için uygun olduğu ve kullanıldığı düşünülüyor. Şöyle ki, az önce belirttiğimiz gibi mamutlar insanlar tarafından ürkütülerek ve kovalanarak bu Şişkino bölgesindeki uçurumlara doğru sürükleniyor ve hayvanlar buradan aşağı düşüp kendiliğinden ölüyorlar. Böylece kürk, et ve deri kaynağı olarak kullanılıyorlar. İrkutsk'ta bahsettiğimiz türden yerlerin çok olduğunu söylemek mümkün değildir.

Angara'nın Güzel Kızı ve Baykal Efsanesi

Dünya üzerinde çok sayıda göl vardır. Bu göller büyük, küçük, geniş ve dar şeklinde değişik çeşittirler. Ancak hiçbiri Baykal Gölü kadar efsanelere konu olmamıştır. Hiçbiri hakkında Baykal Gölü kadar şiir ve yazı yazılmamıştır. Türkiye'de bilinen en önemli bilgi Baykal Gölü'nün, dünyanın en derin gölü olduğudur. Diğer yönden Türk dünyasında Baykal Gölü'nün ayrı bir yeri ve önemi vardır. Baykal hakkında yazılmış çok sayıda şiirde ve hikâyede yer almıştır. Ancak en ilgi çeken bilgi Baykal ve onun kızı olarak gösterilen Angara Irmağı'dır. Baykal Gölü'ne irili ufaklı 336 ırmak ve nehir dökülmektedir. Ancak sadece bir nehir Baykal'dan doğmakta ve Yenisey'le birleşerek Kara Deniz'e (*карское море*-Kara Sea) dökülmektedir. Baykal Gölü'ne dökülen ırmaklara Baykal'ın oğulları denilmekte, Baykal'dan doğan tek nehir olan ve hırçınlığı ile bilinen Angara ise Baykal'ın kızı olarak değerlendirilmektedir.

Efsaneye göre Hırçın Angara'nın Baykal'dan doğduğu yerde zamanında Baykal adında bir Bahadır yaşarmış. Onun da Angara adında güzelliği dillere destan bir kızı varmış. Bahadır'ın 336

oğlu ve sadece bir kızı varmış. Bahadır Baykal sert ve acımasızlığı ile tanınırmış. Bahadır Baykal 336 oğlunu kışın buzlarla, baharda kar sularıyla mücadele ettirir, onların her daim çalışmasını istermiş. Diğer yönden tek kızı Angara'nın elini sıcak sudan soğuk suya sokmaması için gayret gösterirmiş. Bir kızını, 336 oğluna değişmezmiş.

Bir gün Angara dağların arkasından bir şarkı duyar. Bu şarkı Yenisey'in şarkısıdır. Angara, Yenisey'in sesinden ve şarkı sözlerinden çok etkilenir ve görmediği Yenisey'e içten içe sevgi besler. Angara, Yenisey'in yakışıklığını ve güçlü kişiliğini de öğrenince bütün kalbiyle Yenisey'e âşık olur. Bahadır Baykal, kızının kendisinden ayrılmasını istememektedir. Angara'yı uzaktaki Yenisey'le değil, hemen yanı başında bulunan komşusu olan zengin ve yakışıklı İrkut'la evlendirmek ister. Ancak kızının Yenisey'e âşık olduğunu öğrenir.

Bunu öğrenen Bahadır Baykal Angara'yı zapt u rabt altına almak ister. Baykal kızını sualtı krallığının en korunaklı yeri olan Kristal Saray'da göz hapsinde tutar. Angara, gece gündüz su tanrılarına ağlamaklı bir şekilde dua eder. Angara'nın haline acıyan Tanrılar ırmak ve nehirlere suyu bulanık hale getirmelerini emrederler. Böylece Baykal'ın güzeller güzeli kızı Angara tutsak halden kurtulur ve kayalarla kaplı dar geçitten geçerek maşuğuna kavuşur. Çıkan gürültüden uyanan yaşlı Bahadır Baykal hemen kızının peşine düşer. Ancak genç kıza yetişmek mümkün değildir. Bunun üzerine Baykal, kızı Angara'nın Yenisey'e ulaşmaması için büyük bir kaya parçasını engel olarak önüne fırlatır. Ancak artık çok geçtir. Angara âşkına ulaşmak için çoktan yola koyulmuştur. Baykal'ın yaptıklarını kuşlar (martılar) Angara'ya iletir ve Angara hepsinden sakınarak ve korunarak Yenisey'e ulaşır. Böylece Angara, Yenisey'e kavuşur ve beraber Karadeniz'e doğru akmaya (kaçmaya) başlarlar. Efsanede geçen kaya parçası halen Angara'nın Baykal'dan doğduğu yerde bulunmaktadır. Halk dilinde "Şaman Taşı" olarak bilinmektedir.

Angara sayesinde Baykal'ın suyu devamlı temizlenmektedir. Bu sebepledir ki Baykal dünyanın en temiz gölüdür. Kışın Baykal'dan alınan 15-20 cm kalınlığındaki buz kütlesini bir kitabın üzerine koyduğunuzda kitabı rahatlıkla okuyabilirsiniz. Baykal bu kadar temiz olmasını güzel kızına yani Angara Nehri'ne borçludur.

Tuva
Türk Tarihinin Gizli Kalmış Şehri

Tuva, Sibirya'nın en güneyinde ve halkı çoğunlukla Budist olan bir bölgedir. Tuvalılar kendilerine Tıva derler. Bu ismin yanlışlıkla alındığını düşünüyorum. Çünkü 500-600'lü yıllara ait Çin kaynaklarında bu bölgede yaşayan "Dubo" veya "Tubo" isimli bir boy vardır. Yani Hakas örneğinde görüldüğü gibi isim buradan gelmiş olabilir. Sonuçta Ruslar tarafından Tıva Özerk Cumhuriyeti olarak adlandırılmıştır. Tuva ile ilgili bence en ilginç kayıt kaynaklarda baharda karların eridiği zaman toprak yumuşadığında toprağın çizilmesi ve çiziklere tohum atılmasıdır. Çok soğuk ve sert iklime sahip Tuva yaylalarındaki bu tarım yapma mücadelesi takdire şayandır.

Hakasya'dan Kögmen (Sayan) Dağları'nın zirveleri aşılarak Tuva'ya varılır. Önce sürekli tırmanışa geçen araçlar, daha sonra hızla inişe geçer. Dağın yükseklerindeki bitki türlerini inceleyen Servet, Anadolu yaylalarını çok iyi bildiği için çiçek ve otları karşılaştırıyor ve çok benzediğini söylüyordu. Özellikle Anadolu'nun yükseklerindeki çiçeklerin aynılarının Kögmen Dağları'nda bulunduğu sonucuna varıyordu.

Başkent Kızıl'ın doğusundaki alanlar daha çok ormanlık, batısı ise bozkırlarla kaplıdır. Güneyi de bozkırdır. 2007'deki saha gezimizde neredeyse bozkır alanın tamamını gezdik diyebilirim. Gerçekten de burada Eski Türk tarihine ait sayısız malzeme bulunmaktadır. Kızıl'daki eski müzenin bahçesindeki yazıtların bolluğu, aynı Minusinsk müzesindeki gibi Türk tarihinin eşsiz hazineleri durumundadır ve burası, görenleri heyecana sürüklemektedir.

Kayalara Dönüşen Kız

Sayan Dağları'nın zirvelerinde, ulaşılamaz noktalarında, uzaktan bakıldığında sırt üstü yatmış bir kızı andıran görüntü ile karşılaştık. Sayana adıyla dağın prensesi gibi kutsal bir anlam yüklenmişti. Yine dağın zirvesinde bir göl bulunuyordu. Rivayete göre iki genç birbirlerini çok sevmişler; aileleri evlenmelerine izin vermediği için oğlan sevdasından erimiş göle dönüşmüş, kız ise üzüntüsünden kaya haline gelerek dağın zirvesine uzanmış. Bu çeşit rivayetler ve halk inanışları her yerde bulunduğu gibi Sayan Dağları için de söylenmektedir. Uzaktan bakıldığında bahsettiğimiz dağ zirvesinin yatmış, ellerini göğsüne koymuş bir kadın görüntüsü vermektedir.

Türkçe Yer İsimleri

Tuva'daki yer isimlerinin neredeyse hepsi Türkçedir ve Türkiye'deki köy, ova, dağ ve yayla isimlerine çok benzerlik göstermektedir. Hakasya ve Gorno-Altay'da ise maalesef yer isimlerinin çoğu Rusçadır.

Tuva'nın yüzölçümü 170 bin km^2, nüfusu 313 bin olup başkenti Kızıl'dır. Doğusunda Buryatya, kuzeyinde Hakasya ve batısında Gorno-Altay özerk cumhuriyetleri bulunur. Sibirya bölgesindeki en yoğun Türk kökenli nüfusun bulunduğu yer Tuva'dır. Ak-dovurak, Turan, Erzin gibi önemli yerleşim alanları vardır. Tuva'nın bir özelliği ise diğer Sibirya bölgelerine göre yoğun ormanlık olmayışı ve bozkır özelliklerini taşımasıdır. Oranın en batısındaki Ak-dovurak'a kadar gitmiştik. Burada da Moğolistan'da, Altaylar'da veya diğer bölgelerde olduğu gibi kurganlar, yazıtlar, kaya resimleri, balballar, mezar taşları ve çeşitli aletler bulunur. Tuva, bitki örtüsü ve coğrafi özellikler açısından Moğolistan'a çok benzemektedir. Yani artık bozkırdır. Buna rağmen çok fazla ormanlarla kaplı alanları mevcuttur. Bozkırlarında aynı Moğolistan'da olduğu gibi çok fazla tarihi



Akdovurak'ta bir heykel

alan, eser, yazıt gibi arkeolojik malzeme bulunur. Erzin, Arjan ya da Akdovurak'taki kurganların değerlerini anlatmakla bitirmek mümkün değildir. Bu açıdan Tuva'yı Moğolistan ile birlikte ele almak daha doğru olacaktır.

Cumhuriyetin nüfusunun büyük çoğunluğu Tuva kökenli oluşu dikkat çeker. Diğer Sibirya özerk cumhuriyetlerinde ağırlık hep Ruslarda bulunduğu için Tuva bu bakımdan değerlidir. Bunlara ek olarak Tuva dili ve edebiyatı zengin ve özgündür.

Yazıt ve Kurgan Ülkesi

Tuva doğudan batıya çok sayıda yazıt ve kurganla doludur. Yenisey Irmağı'nın üç önemli kolu bu bölgededir; bunlar Büyük Kem, Kemçik ve Küçük Kem adlarını taşırlar. Sanayi fazla gelişmemiştir ama yerel kaynak olarak altın, demir ve diğer hammaddeler vardır. Kaplıcalara benzer özellikte doğal kaynaklara sahiptir. Bir süre Gök Türklere bağlanmışlar ve zaman zaman Kırgızlar içerisinde yer almışlardır. Gök Türkler bu bölgeye 577 yılından önce hâkim oldular. Tonyukuk zamanında II. Gök Türk Devleti 698'de sefer düzenleyerek Tuva'yı tekrar kendilerine

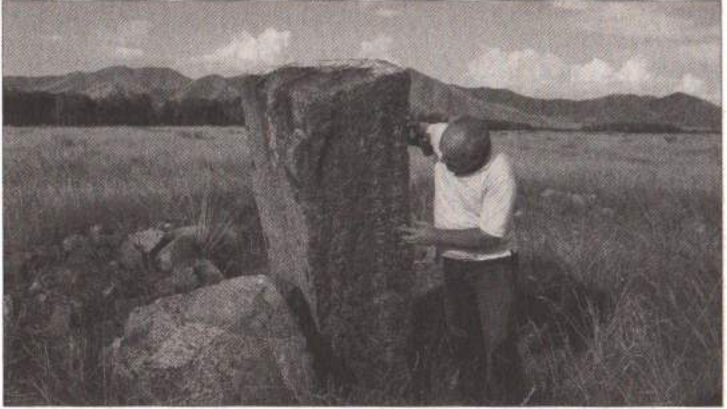


Erzin'de Kutsal Dağ ve balballar

bağlamışlardır. Tuvalılar o esnada daha doğuda Moğolistan topraklarındadır.

O dönemde Kırgızlar sayıca ve askerî açıdan çok kuvvetli olup ön plandadır. Ancak, sonraki dönemlerde Uygurlar ve diğer devletler zamanında önemli roller oynadıklarını söyleyebiliriz. Daha sonra ise Cengiz Han'a bağlandıklarını görürüz. İşte, o dönemde Tuva kültüründe ve dilinde Moğol etkisi artmıştır ki yine bu süreçte Budizm'in etkisi altına girmişlerdir. Kızıl şehrinde Asya'nın coğrafi merkezi konumunda olduğunu gösteren bir anıt vardır. Tuva'da başka yerlerden Türk kökenli kimselerin ve Rusların yaşadığı bilinmektedir. Tuva müzesi yakın zamanda yenilendi. Daha doğrusu büyük bir yeni tarih müzesi inşa edildi. 2007 yılında eski müzede yüzlerce yazıt görmüş ve fotoğraflarını çekmiştik. Şimdi onların çoğu yeni müzeye taşınmıştır.

Başkent Kızıl'ın kuzeyinde bulunan Turan şehri yakınlarındaki Arjan kurganı çok meşhurdur. M. Ö. 700'lere tarihlenmektedir. Burada bulunan eserleri her ne kadar Hint Avrupalılara bağlama gayreti söz konusu olsa da Türklerin atalarına ait olduğu açıkça anlaşılmıştır.



Yenisey Nehri kenarında bir yazıtı incelerken

Mançu-Rus Rekabeti

Tuva son asırlarda Ruslar ile Çin'deki Mançu hanedanı arasında çekişmelere sahne olmuştur. Tuva'nın bazı dönemlerde Çin'e bağlandığı da görülür. Ancak genelde Rusların desteğiyle onların elinden kurtulmuşlardır. Bolşevik devriminden sonra Ruslara karşı da bölgede bazen bağımsızlık mücadelesi verilmiştir. 1925 yılında Tuva Halk Cumhuriyeti adıyla bir demokratik yapılanma meydana gelmiş ve bu yapı 1944'e kadar bağımsızlığını korumayı başarmıştır. Tuva'nın doğusunda ve batısında yer alan Gorno-Altay, Hakasya, Krasnoyarsk gibi özerk bölgeler kadar öneme sahip olduğu açıktır.

Tuva denildiğinde ilk aklıma gelen Porbajın başta olmak üzere çok sayıda Türk eserine sahip olan geniş alanlardır. Kuzeyi ve doğusu ormanlarla kaplıdır. Tuva aslında Moğolistan coğrafyasının iklim benzerliği ve arkeolojik malzeme bakımından devamı niteliğindedir.

Kögmen-Tannu Ola Dağları

Tuvalıların meşhur Kögmen Dağları yani Sayan Dağları'na ev sahipliği yaptığı dikkat çeken bir konudur. Diğer uzun sıradağ

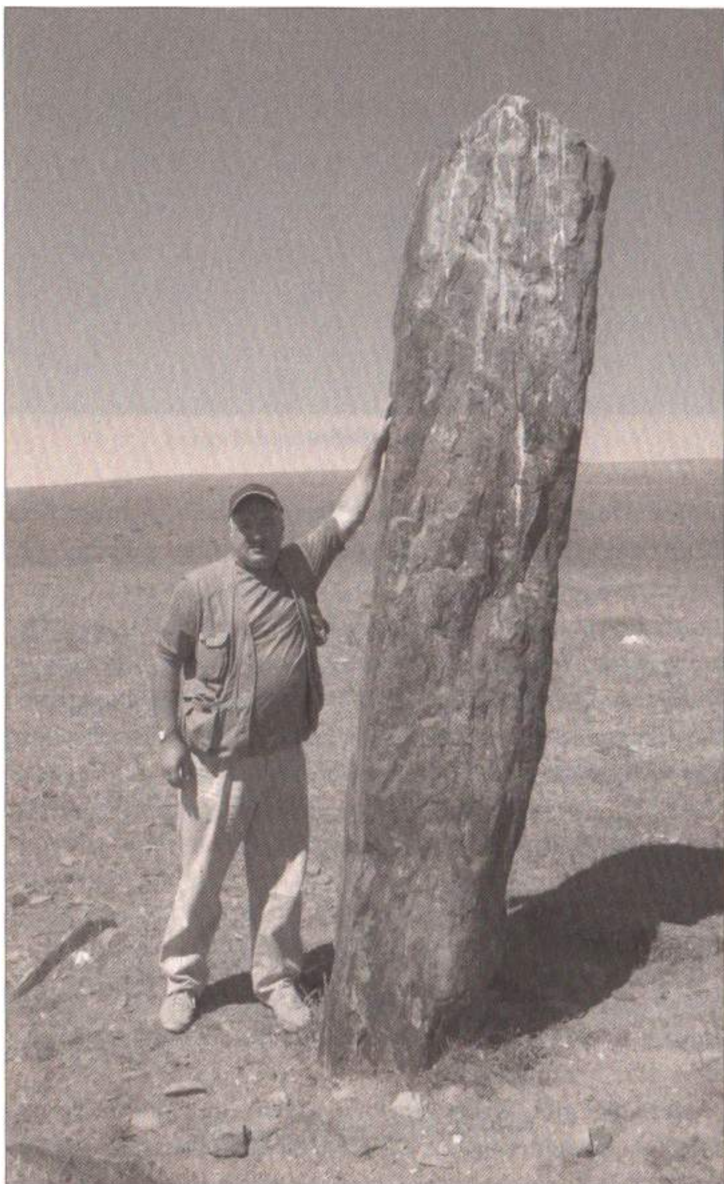


Sayan Dağları

silsilesi Tannu Ola'dır. Bu dağlar etrafında hem geçmişte hem de günümüzde mitolojik hikâyeler anlatılmıştır. Bilindiği gibi Kögmen (Sayan) Dağları Orhun Yazıtları'nda da geçer. Orhun Yazıtları'nda bu dağın isminden bahsedilmesi bölgenin ve dağların oynadığı tarihi role işaret etmektedir. Daha sonra Tannu Ola Dağları vardır, bunlar Kızıl'ın güneyinde doğu batı istikametinde uzanır. Doğusu çam ormanları ile batısı ise bozkırlarla kaplıdır. Mesela Kızıl Ak-dovurak yani Aktoprak, Şaagan Arık, Ka Kem, Küçük Kem, Çaadan, Turan, Kızılmajalık, Sarıgsep, Mugur Aksı gibi diğer önemli şehir veya bölgeleri vardır.

Tuva'nın Türk tarihinde çok özgün bir yeri olduğunu düşünüyorum. Bunun ana sebebi coğrafi ve tarihi açıdan Moğolistan topraklarının fiziki özellikleri bakımında devamı niteliğinde olmasıdır. Altayların Kosagaş (Koş Ağaç) bölgesine kadar uzanır. Ondan sonra ormanlık alanlarla birlikte kuzeye doğru gerçek Sibirya iklimi ve tayga başlar.

Bilindiği gibi Avrasya bozkırlarındaki Türk tarihini üç ana coğrafi kuşakta inceliyoruz. Birincisi, en kuzeydeki tayga kuşağı, yani Sibirya'dan başlayarak Macaristan içlerine kadar uzanan ormanlık kuşaktır. İkincisi, Mançurya'dan başlayarak Karadeniz'in



Koşağaç Bölgesi, Altaylar

kuzeyine kadar devam eden bozkır kuşağıdır ki ana tarih bölgesi budur. Üçüncüsü, çöl ve vaha kuşağı yani Buhara, Semerkand, Taşkent veya Doğu Türkistan'daki Hoten, Turfan gibi şehirlerin bulunduğu alanlardır.

Konuya analitik olarak yaklaşırsak Sibirya bölgesinin güneyinde yer alan Tuva'nın farklı özelliklere sahip olduğunu görürüz. Mesela Tuva'da çöl de gördük. Hatta çölde arabamız battı ve saatlerce uğraşmak zorunda kalmıştık. Ka Kem yani Küçük Kem Irmağı'nın kenarında yer alan çölde develere de rastladık. Yani iklimi bu derece çeşitlidir. Diğer özerk bölgelerde olmayan ilginç noktalara sahiptir. Yer adlarının hemen hepsinin Türkçe olduğunu söyleyeyim. Bu duruma rağmen Tuva'nın Rusya Federasyonu açısından özel bir yeri vardır. Tuva şehirleri de tipik Sovyet şehirleri gibidir. Şehirlerde yakın dönem tarihi eseri olarak kiliseler sıklıkla karşımıza çıkar. Çünkü geçmişte ve günümüzde Hıristiyanlığı yayma faaliyetleri yoğun olarak devam etmektedir. Son birkaç yüzyılda inşa edilen şehirleri burada da görebiliyoruz.

Porbajın/Çamur Ev

Ünlü Rus Türkolog Dimitri Vasilyev, 2002 yılındaki Türk Tarih Kongresi'nde Tuva'da keşfedilen bir şehir kalıntısından bahsederek fotoğraflarını göstermişti. O zaman çok ilgi çeken şehir kalıntıları Tuva'nın kuş uçmaz kervan geçmez bir yerindeydi. Sayın Vasilyev, birkaç uluslararası kongrede daha bu konuyu gündeme getirdi. Bu arada Rusya Federasyonu İçişleri Bakanı Sergey Shouygu'nun girişimleri sonucu bölgede büyük bir arkeolojik kazı başladı. Nitekim 2008 yılında Dimitri Vasilyev'in de katkısı sonucu Servet ile beni Porbajın'da yapılacak çalıştaya ve saha çalışmalarına davet ettiler.

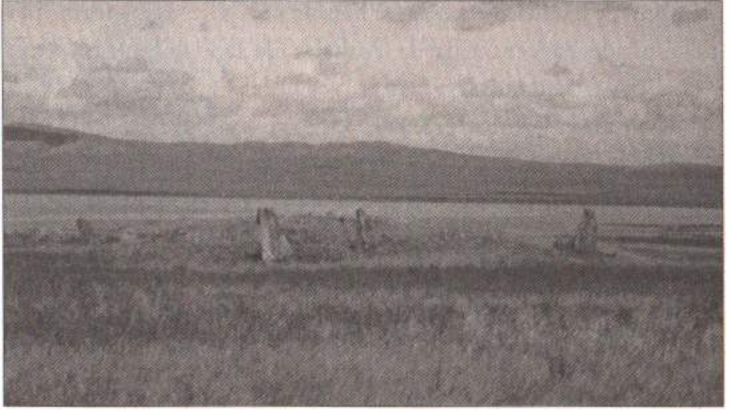
Moskova üzerinden Hakasya'ya, oradan da minibüslerle Tuva'nın başkenti Kızıl'a vardık. Çok kalabalık bir gruptuk. İçinde

bizim de dâhil olduğumuz belirli bilim adamlarını ayırdılar. Büyük kesim otobüse çevrilmiş, eski Rus araçlarına bindirilerek yola çıktı. Biz ise ertesi gün helikopter ile Porbajın'a ulaştık. Kazı için kurulan büyük kamp alanını görünce çok şaşırmıştım. Yani çok büyük bir arkeolojik kazı projesiydi ve her türlü imkân sağlanmıştı. Son derece doğal güzelliğe sahip alanda rahmetli Servet bol bol fotoğraf çekme fırsatı bulmuştu.

Aslında Tere Hol (Dere Göl) adını taşıyan bölgede bulunan bir dere zamanla göle dönüştüğü için bu adı almıştı. Porbajın ise gölün içinde tarihi şehir-kalıntısının adıydı. Hatta bazı arkeolog ve jeologlar kale-şehrin yapımı için kazılan toprak yüzünden çukur oluşunca burada su toplanmış ve göl meydana gelmiş; bu yüzden Tere Hol yani dere göl adıyla anılır olmuştu.

Yaklaşık bir hafta süren çalıştay gerçekleştirdik. Önce bildiriler sunuldu daha sonra sahada incelemeler yaptık. Benim için müthiş bir deneyim olmuştu. Tuva cumhurbaşkanının gelmesi ve bize Türk olduğumuz için özel ilgi göstermesi hoşumuza gitmişti. Sibirya ormanlarının derinliklerinde böyle bir kale şehir kalıntısının bulunacağı kimsenin aklına gelmezdi. Ben de Moğolistan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan'daki örneklerini görmüş biri olarak fikirlerimi paylaştım. Bildiri konum ise Çin kaynaklarında Güney Sibirya'da yaşamış Türk boyları hakkındaydı. Oldukça ilgi çeken bu bildiri sonrasında sorulan sorulara Çince metinleri göstererek cevap vermiştim. Bu arada Orhun ve Tonyukuk yazıtlarında anlatılan Kırgız seferleri dolayısıyla Ötüken'den buraya bir yol olması gerektiğini savunmuştum. Bu konu çok ilgi çekti. Aslında bakıldığında Ötüken dediğimiz alandan buraya kuş uçuşu 600-700 km mesafe bulunuyordu. Tonyukuk'un bahsettiği seferin bir gidiş yolu olmalıydı. Okuduğum diğer Çince metinlerle orada bulduklarımı karşılaştırıyordum.

Bir hafta gibi kısa sürede çok şey öğrendiğimi söyleyebilirim. Gölün etrafında heykel ve balbal türü eserlerin varlığını öğrenince bizi götürmelerini rica ettik. Silahlı korumaların eşliğinde



Erken dönem balballarɪ

bota binerek gölün kuzeyine gidip bir ovo (ahşaptan veya taşlardan yapılmış yığın/ kutsal sayılıp etrafında dönülerek ibadet yapılır) ve heykel ile balbalı gördük. Giderken botumuz suyun sığlığından dolayı çamura batmış, kurtulmak için orada da saatlerce uğraşmak zorunda kalmıştık. Bot ilerleyemediği için çamurun üzerinde küreklerle ilerlemeye çalışmıştık.

Dikkatimi çeken bir başka konu, el değmemiş bu doğal güzellikte yaban hayvanlarının insanlardan kaçmamasıydı. Özellikle gölde yüzen binlerce ördek, ördek yavruları bizden korkmuyor, elimizi uzatsak değecekmiş gibi oluyorduk.

Bunun yanında dünyanın değişik yerlerinden gelmiş bilim adamları ile tanışıp onlarla çalışmak ufkumu genişletmiş; yeni fikir ve bakış açıları kazanmama sebep olmuştu. Dönüş yolunda hava bozup kapandığı için helikopterler gelemedi. Dolayısıyla ural adı verilen Rus askeri araçları ile dönmek zorunda kaldık. 250 km'lik yol yaklaşık 26 saat sürmüştü. Gerçekten çok zor olan bu yolculukta bazen çok yüksek dağ zirvelerini aştık. Bazen de yol olmayan taşlık dere yatak ve geçitlerden geçtik. Bu tecrübeyi insanın ömründe bir defa yaşaması gerektiğini düşündüm. Daha sonraki gezilerimde bu 26 saatlik yolun zorlukları benim

için büyük tecrübe olmuştu ve ben de ona göre davrandım. Dönüşümüzde başkent Kızıl'da Porbajın ile ilgili büyük bir basın toplantısı düzenlendi.

Kızıl'a geldiğimizde Servet çoktan bağlantılarını kurmuş, Moğolistan'ın Bayan Ölgiy bölgesine geçecekti. Maalesef o esnada rektör yardımcısı olduğum için ben dönmek zorundaydım. O kiraladığı araçla Dağlık Altay'a, oradan da Moğolistan'a geçti. Ben ise işlerimi tamamlamak üzere Moskova üzerinden İstanbul'a gelmiştim. Servet Bayan Ölgiy'den sürekli beni arıyordu. Özellikle Şiveet Hayrhın'daki dünyanın önemli kaya resimlerinin bulunduğu alanlar onu çok heyecanlandırmıştı.

Porbajın ne için? Tuva'da yapıldığı konusunda çeşitli görüşler olsa da en çok kabul edileni bir Uygur kale-şehri olduğu konusudur. 759 yılı öncesinde Mo-yen Çor Kağan zamanında inşa edildiği bildirilmektedir. Bence 808 tarihi öncesi de olabilir. Çünkü, Uygurların hanedanı 764'te Maniheizmi benimsedikten sonra kale-şehir kurma faaliyetleri hız kazanmıştır. Moğolistan'da Karabalasagun, Kırgızistan'da Koşoy Kurgan, Kazakistan'da Savran, Porbajın'a benzeyen kalıntılardır. Aslında tipik Türk kale-şehir kalıntısıdır. Bu tip mimari yapılar, Uygur Kağanlığı (745-840) döneminde başlamış, yüzyıllarca devam etmiştir. Ayakta kalan en iyi örneği Uygur başkenti Karabalasagun (günümüzde Harbalgas)'dur.

Dağlık Altay / Gorno Altay
Dağların Koruduğu Türk Kültürü İzleri

Türkiye'de İslam Öncesi Türk tarihi söz konusu edildiğinde, biraz da milli duygular açığa çıkarılmak istendiğinde iki dağ silsilesi gündeme gelir. Bunlardan bir Tanrı Dağları'dır diğeri ise Altay Dağları. Tanrı Dağları'na Kırgızistan'ı anlatırken değineceğiz. Burada Altay Dağları'ndan başlayalım. Altay Dağları, Güney Sibirya'da Barnaul ve Biysk şehirlerinin güneyinden başlar. Binlerce kilometre kat ettikten sonra Gobi Çölü'nün derinliklerinde biter.



Pazırık

Rusya Federasyonu, Kazakistan, Moğolistan ve Çin Halk Cumhuriyeti topraklarına dâhil olacak genişliktedir. Rusya Federasyonu topraklarının %90'ı yemyeşil bitkisi örtüsü ile insana hoş gelen bir görüntü çizer. Moğolistan ve Çin Halk Cumhuriyeti ise bozkırlarla kaplı boş yaylalarla dolu çıplak dağ zirvelerinden oluşur. Dolayısıyla Altay Dağları'nın Türk tarihindeki yeri anlatmakla bitmez.

Kaybolmayan Eski Türk Boyları

Rusya Federasyonu'nun sınırları içindeki Altay Dağları'nda Altay Kiji dedikleri Türk kökenli topluluk başta olmak üzere Tölengitler, Kazaklar ve Şorlar gibi Türk boyları yaşar. Bu boyların binlerce yıl diğer Türk kökenli topluluklardan ayrı yaşamalarına rağmen benliklerini kaybetmemeleri, Eski Türk kültürünün özünde sağlam oluşunun delilidir. Çin kaynaklarında hakkında 3,5 satırlık bilgi bulunan Tölengitlerin 1500 seneden beri yok olmadan hâlâ yaşıyor olmaları Türk kabile sisteminin sıkı bir şekilde devam ettiğini göstermektedir. Neticede Altay Dağları bünyesinde Türklüğün en eski izlerini kaybolmadan günümüze kadar korunmuştur.

Tuva'dan batıya doğru Altay yönüne yani Gorno-Altay Cumhuriyeti'ne geçelim. Gorno-Altay adı üstünde Türk tarihindeki ünlü bir bölgenin ana üssüdür. Başkenti Gorno-Altaysk'tır, yani Dağlık Altay anlamına gelir ki gerçekten de dağlıktır. 93.000 km^2 yüzölçümüne sahiptir. 1991'de özerk cumhuriyet olarak kurulmuştur.

Ergenekon'a Benzer Yerlerin Bolluğu

Dağlık Altay bölgesinin, Tuva ile komşu olmasına rağmen orasıyla karşılaştırıldığında farklı özel kaynaklara ve noktalara sahip olduğu görülür. Bu noktalardan kastımız dağların arasındaki yaylaların, vadilerin şekilleri ve çok sayıda Ergenekon tipi coğrafi alanların bulunmasıdır. En güneyinde Kazakların yaşadığı Koş Ağaç (Kosagaç) bölgesi vardır. Onun dışında Mayma, Ondoy, Turaçak, Ulagan, Kan Oozu, Köksuu, Çamal, Çoya, Şebalin gibi yerler de bu bölgededir. Nüfusu 214.000 olup bu nüfusun 72.000 kadarı Gorno-Altaylıdır. Türk kültür tarihinin en önemli arkeoloji bölgeleri Gorno-Altay'dadır. Bunlardan bazıları Tuyahta, Biçikti Boom, Möndür Sokkan, Pazırık, Calaman, Yalbaktaş, Kalbaktaş, Ukok platosudur. Aslında Dağlık Altay'ı gezerken her adımda Türk tarihine ait bir eserle karşılaşmak mümkündür. 90 civarında yazıt vardır, kaya resimleri çok fazladır, bunların büyük kısmını gördüm. Bunlar içerisinde Calaman ve Yalbaktaş oldukça zengin kaya resimlerine sahiptir. Tarihi çağlardaki Türklüğün kökenleri buralarda bulunabilir.

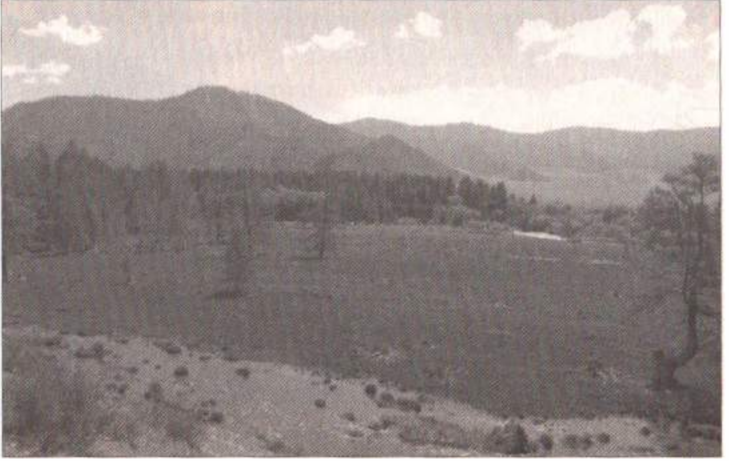
Başkent Gorno-Altaysk tipik bir Rus şehridir. Dünyanın ilk düğümlü halısının bulunduğu Ulagan şehri Altay Dağları'nda çok yüksek bir mevkidedir. Onun biraz ilerisinde Katu Yaruk ırmak boyuna inilir ve ırmakta yüz kilometre daha gittikten sonraki noktada kaya resimleri ve önemli tatil merkezleri vardır. O bölgeyi gezerken buraya tatile gelen Rusları gördük. Ruslar "Rusya'nın İsviçre'si Altay Dağları'dır" diyor ve buraya tatile geldiklerini söylüyorlardı.



Tuyahta Kurganı

Bölgedeki Altay Türklerinin sayısı 70.000 civarındadır, Rusların sayısı ise 110.000 kadardır. Kazakların sayısı ise 12.000 olarak bildirilmektedir. Altayların kültürü ve Türk tarihine katkısı hakkında çok şey söylenebilir. M.Ö. 100.000'lere kadar dayandığı anlaşılır. Bu okumalarıma göre de böyledir. Ama belki daha öncesine ait insan kalıntıları da bölgede bulunmaktadır. Hunlar ve Gök Türkler zamanında bölgede birçok Türk boyu yaşamıştır. Ve hâlâ yaşamaya devam etmektedir. Özellikle Gök Türk dönemine ait çok fazla kurgan yeri, yazıt, kaya resmi veya diğer tarihi eserleri burada görebiliriz. Kuzey Altay bölgesinde Çulımlar da yaşamaktadır. Nüfusları 2500 civarındadır. Ulagan yakınlarında 10 bin kadar Tölengit boyu yaşar ki Gök Türkler zamanındaki Çin kaynaklarında adlarını görürüz.

Bu anlamda Sibirya içerisinde Tuva'nın yoğun ve zengin olduğunu söyleyebiliriz, Altay da ona yakındır, hatta daha ilerisindedir. Altayların ormanlık alan olması ve başka sebepler dolayısıyla ayrıca incelenebilir. Dünyanın ilk düğümlü halısının, prenses mumyalarının bulunması, kaya resimleri ve diğer tarihi eserlerin yer alması Altay'ın değerini gösterir. Merhum Servet ile 2007'de o bölgeyi gezmiştik. Bu tarihsel derinliği kendi gözlerimizle gördük.



Altaylar

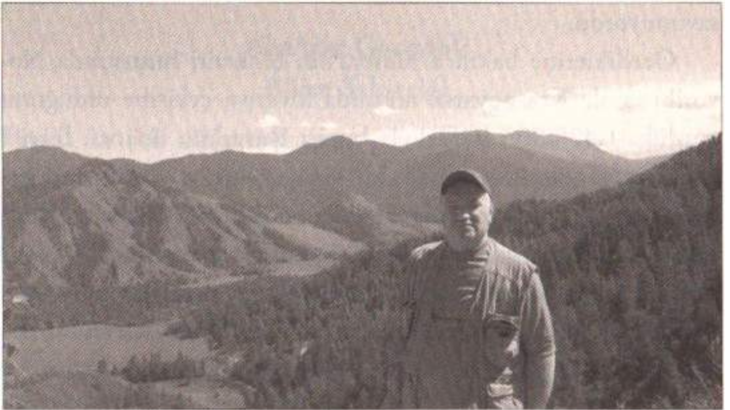
Altaylar, 1600'lerden sonra bölgede Rus Çarlığı içerisinde varlıklarını sürdürdüler. Ama bugün özerk bir cumhuriyet olarak bulunuyorlar. Yine de yavaş yavaş onların da bir şekilde Ruslaştığını hissettim. Buna rağmen müzelerinde Türk tarihine ait son derece orijinal, güzel, ilginç ve detaylı arkeolojik malzeme vardır.

Gezimize başkent Gorno-Altay'dan başlayıp önce doğrudan en güneye Ukok platosuna doğru gittik. Daha sonra dönerek dünyanın ilk düğümlü halısının keşfedildiği Pazırık'ın bulunduğu Ulagan ilçesine uğradık. Orada 750 m'lik dik bir uçurumu (Katu Yaruk) 3,5 km yol giderek indik. Daha sonra yaklaşık 100 km ilerleyip Altın Köl tarafına vardık. Dönüş yolunda bu dar vadideki elma bahçelerini görmek bize çok ilginç gelmişti. Fakat ayılar daha elmaların olgunlaşmasını beklemeden yiyorlarmış. Sibirya gibi bir soğuk alanda elmaların yetişmesi ilgi çekici bir durumdu.

Dönüşümüzde gecelediğimiz Ulagan'daki ev de dikkat çekici özelliklere sahipti. İnsanlar batı standartlarında yaşanabilecek bir ev yapmışlardı. Fakat evin önündeki boş alanda eski geleneklerini, sosyal hayatlarını sürdürebilecekleri, altıgen bir mekân daha inşa

etmişlerdi. Aslında bu geleneksel çadır mimarisinin Altay formuydu. Bu mekânın içinde bize anlatılan sosyal hayatla ilgili çok ilginç bilgiler vardı. Rus kültürü yüzyıllardan beri bölgeye yerleşip hâkim olsa da Türk kökenli topluluklar direniyorlar; eski hayatlarını sürdürmeye çalışıyorlardı. Bu açıdan bakıldığında özellikle Dağlık Altay bölgesinin antropolojik, etnolojik ve halk bilimi açısından çok derin bir şekilde araştırılması gerektiğini düşünüyordum.

Möndür Sokkan beldesindeki müze de oldukça ilginçti. Küçük bir köy müzesi olmasına rağmen çok zengin etnografik ve tarihi malzeme ile doluydu. Müzenin kapısında yaşlı bir Altaylı ile tanıştım. Müzenin önünde dikili kuru ağaçtan bir anıtın üzerindeki şekilleri yaşlı amcaya sorduğumda önce bana kızarak "Sen Müslümansın anlamazsın," dedi. Bu sözlerini gülerek karşıladım. Daha sonra o da yumuşadı ve şekillerin anlamlarını bana birer birer söyledi. Ben de not aldım. Gittiğimiz bir başka Altay köyünde ise bir mağarada M.Ö. 100 binlere ait insan kalıntılarından bahsedilmesi çok önemliydi. Ancak tabii ki kalıntılar başka müzelere taşınmıştı. Altayları baştanbaşa geçen Katun Irmağı Obi'ye kavuşur. Katun Irmağı üzerinde su sporlarının yapıldığını, bu yönde turizm faaliyetlerinin arttığını söylemek de mümkündür.



Altaylar

Altaylarda çok sayıda tatlı su pınarı bulunmaktadır. Bunların çoğunun kutsal sayılarak binlerce çaput bağlandığını görmüştük. Enteresan manzaralar oluşturuyorlardı. Arjan adı verilen su kaynakları ise doyumsuz tattaydı.

Kosagaş (Koş Agaç) bölgesine yaklaştığımızda ise ilk gözümüze çarpan Müslüman mezarlıkları oldu. Üzerlerinde hilal vardı. Şehre girip gecelemek için bir ev bulduğumuz esnada ise ezan sesi duyduk. Oralarda ezan sesi duymak ikimizi de çok duygulandırmıştı. Ertesi gün gittiğimiz tarihi eser alanlarından birinde kazı yapan Rus arkeologların bölgenin Türklüğünden bahsetmemesi beni epey sinirlendirdi. Kosagaş tıpkı Tuva gibi Moğolistan bozkırlarının bitki örtüsüne sahipti. Bu yüzden burada yaşayan Kazaklar hayatlarından çok memnundular ve Kazakistan'a göç etmek istemiyorlardı.

Novosibirsk

Sibirya şehirleri içerisinde Novosibirsk'ten bahsetmeden olmaz. 2007'deki gezimizde bir taksiciyle şunu tartıştık; Sibirya'nın başkenti Novosibirsk midir, Krasnoyarsk mıdır, İrkutsk mudur? Taksici Krasnoyarsklı olduğu için bu şehrin merkez olduğunu savunuyordu.

Özelliklerine bakınca Sibirya'nın başkenti hususunda Novosibirsk ile Krasnoyarsk arasında kıyasıya çekişme olduğunu gördük. 1.425.000 nüfusuyla burası Rusya'nın üçüncü büyük kentidir ve gerçekten büyük bir sanayi şehridir. Kışları sert geçer, yazları yağmurlu ve soğuktur. Sanayi ve maden şehridir. Yıllık ortalama sıcaklığı 0.2 dereceymiş, yani yarım derece bile değil. En soğuk ayın ortalama sıcaklığı eksi (-)18, en sıcak ayın ortalama sıcaklığı ise 19 derece olarak ölçülürmüş. Gerçi burada daha sıcak havaları da gördüm. Novosibirsk aslında diğerlerine göre çok eski bir şehir değildir. 1893 yılında kurulmuştur. Çar III. Aleksandr onuruna adına Aleksandrovski demişler, ama

daha sonra Nikolov zamanında şehre onun adı verilerek Yeni Nikolovski manasında Novonikolovski denmiştir. 1903'te şehrin yeni konumu belirlenmiş ve 1925'te adı Novosibirsk olarak değişmiştir. Şehir ilginç ve kalabalıktır, tipik bir Sovyet şehri olarak kiliseleri fazladır. 503 km^2'lik bir alanda kuruludur, yani büyük bir şehirdir.

Sovyet şehirleri genelde birbirlerini dik kesen caddelerden meydana gelir. Şehirlerin merkezinde ploşadlar (meydan) bulunur. Şehirdeki önemli binalar parlemanto, tiyatro, kültür merkezi, müze, diğer idari binalar bu meydana yakın konuşlanmıştır. Sovyet sonrası dönemde ise bu durum biraz değişti. Kapitalizme uygun bina ve merkezler inşa edildi. Bunun yanında çarlık zamanından kalan kilise ve benzeri yapılar da korunmaya çalışılmıştır. Sovyet veya daha öncesinden günümüze kalan ilginç binalardan biri de vokzal adı verilen tren istasyonlarıdır. Genelde heybetli tarihi yapılardır. Onların etrafında da ayrı hikâyeler ve edebiyat oluşmuştur. Bunlar Rus-Sovyet kültür zenginliğinin önemli bir ayağıdır. Sovyet tipi binaların Doğu Almanya'dan Büyük Okyanus'a kadar birbirini takip eden özellikte olduğu bilinen bir gerçektir.

Akadem Gorodok
Bilim Şehirciği

Burada en çok dikkatimi çeken şey, küçük bir etnografya müzesi olan Rusların Kraveçeski Müzey dedikleri müzenin içindeki malzemelerin Sibirya kültürünü yansıtması ve bu kültürün Kızılderili kültürüne çok benzemesidir. Gerçekten oradaki kayıkların Şaman elbiselerinin ve diğer etnografik malzemelerin ilginç şekilde Kızılderili eşyalarına benzediğini gördüm. Rahmetli Servet, bu malzemeleri görünce "Hocam Kızılderililer kesin Türk hemen yazmalısın," demişti. Bunun yanında Novosibirsk'in 30 km güneyinde bulunan Akadem Gorodok dedikleri bilim şehrini gezme

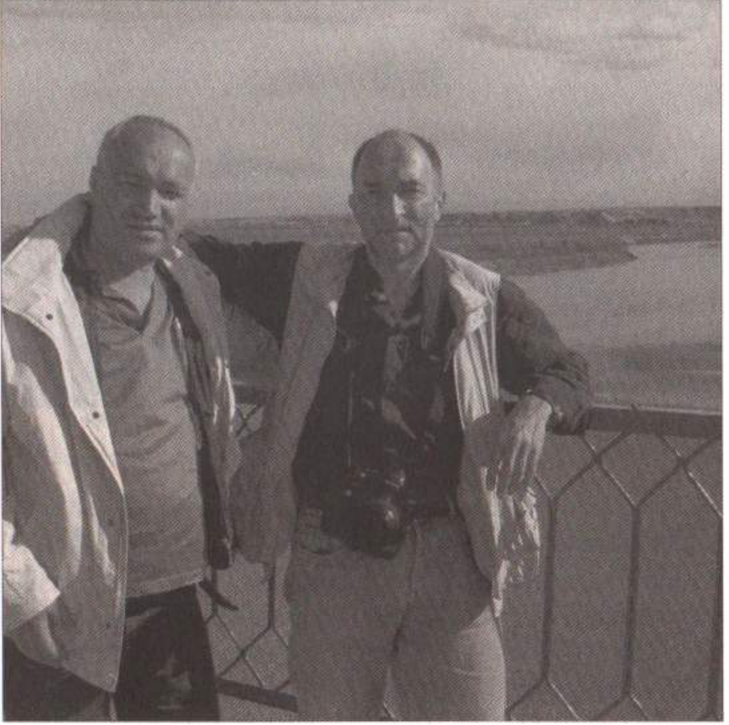
fırsatımız oldu. Bu bilim şehrindeki müzeler Sibirya bölgesi ağırlıklı olmak üzere 600 km mesafede yer alan Gorno-Altaysk'tan dahi getirilmiş çok değerli tarihi eserlere sahiptir. Özellikle paleolitik devirlerden, tarih öncesi çağlardan mezolitik ve diğer dönemlere, sonrasında Andronovo kültürüne ve en son Türk dönemi dediğimiz kültüre ait muazzam eserler burada yer alır.

Özellikle silahlar, giyim kuşam ve seramik kaplar eski Türk kültürü hakkında bize fazlaca bilgi verir. Müzenin girişindeki dev mamutlar da gelenleri karşılar. Paleontoloji müzesi ve diğerlerindeki eserlerin ne kadar değerli olduğunu rahatça anlıyoruz.

Akadem Gorodok ile Novosibirsk arasında bir tren müzesi görmüştük. Bilindiği gibi trenler ve tren yolları Rusların Sibirya'ya ulaşmalarına ve buradaki zenginliklerin batıya taşınmasına sebep olmuştu. Dolayısıyla müthiş lokomotif ve vagonlar üretilmişti. Zaman içinde kullanımdan kalkan trenler Novosibirsk ve Akadem Gorodok arasında bir demiryolu müzesinde toplanmıştı.

Krasnoyarsk
Zengin Etnografik Müze

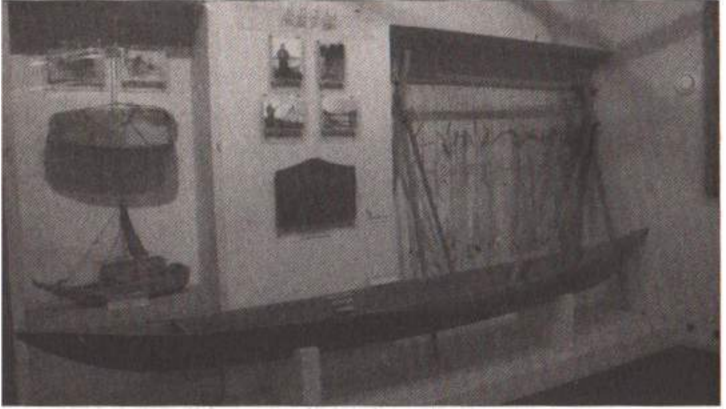
Sibirya'nın önemli şehirleri arasında Krasnoyarsk'tan da bahsetmiştik. Krasnoyarsk, Türkçe adıyla Kızıl Yar demektir. Ruslar yar kelimesine ilave Rusçadan kızıl kelimesini ekleyerek bu ismi türetmiştir. Yenisey Nehri'nin ikiye böldüğü bir yer olarak, burayı İstanbul Boğazı ve İstanbul'a çok benzettim. Burası Sibirya bölgesinin üçüncü büyük şehridir. Yenisey Nehri burada âdeta deniz gibidir, dünyanın en büyük barajı da bu şehrin güneyinde kurulmuştur. Şehir 1628'de kurulmuş ve çok eski bir yerleşimdir. Diğer Rus şehirleriyle karşılaştırıldığında daha eskidir. O yüzden caddelerinde dolaşıldığında şehirdeki mimari yapılar bunu hissettirir. Tren yolu, tren istasyonu, kilise ve diğer eserlerde de bunun izleri vardır. 1895'te demiryolu hattı buraya kadar ulaşmıştır. 1741'den sonra şehir yoğun bir gelişim gösteriyor, 1742'de demir



Servet Somuncuoğlu ile Yenisey Nehri üzerinde

üretim atölyeleri kuruluyor. Burası 1934'te idari merkez olarak tanınıyor. Zaten kağıt ve hidroelektrik santralleri bakımından da oldukça değerli bir merkezdir. Krasnoyarsk'ın nüfusu 973.000 olarak tespit edilmiştir.

Orada olduğum sırada Tuva ile Hakasya'nın doğrudan Krasnoyarsk'a bağlanacağı ve oraların özerk cumhuriyet statülerinin kaldırılacağına dair çalışmalar olduğu söyleniyordu. Krasnoyarsk'ta beni en çok cezbeden müzesi olmuştur. Günümüzde Türk kültürüne ait en değerli etnografik malzemelerin burada olduğunu söyleyebilirim. Kuzeyin uçsuz bucaksız bataklıklarına kadar uzanır. Hatta Kuzey Buz Denizi'ne kadar giden bildiğimiz veya



Müzedeki kayık ve balıkçılık malzemeleri

bilmediğimiz çok sayıda Türk topluluğu olduğu gerçektir. Bu topluluklara ait etnografik malzemelerin bir kısmı günümüzde bu müzede yer almaktadır. Bana Türk tarihi açısından en değerli müzenin hangisi olduğunu sorsalar; Krasnoyarsk'taki müze olduğunu söylerim. Çünkü etnografik açıdan bu böyledir. Ancak tarihi açıdan bakıldığında yukarıda uzunca değindiğimiz Minusinsk'teki yani Hakasya'daki müze daha önemlidir. Kızıl'daki müze de çok önemli ve değerli yazıtlara sahiptir ama malzeme bolluğu ve sahip olduğu tarihi eserler açısından Minusinsk'teki müze öndedir.

Bunların hepsi zaten tarihi bölgeler oldukları için, mesela Tuva'da bulunan eserler Minusinsk'e taşınmıştır. Yine Krasnoyarsk'ın geniş alanlarında bulunan tarihi eserler müzelerde toplanmıştır. 1907 yılında Paris-Pekin Rallisi yapılmış, o dönemde kullanılan ralli arabalarından biri Krasnoyarsk müzesinde sergilenmekteydi. Bölgenin sığır türü, yani öküz, boğa ve benzeri diğer hayvanlar bakımından çok zengindir. Çünkü otluk ve yeşillik alanlar bol olduğu için devasa hayvanlar yaşayabilirdi. Bölgeyi av hayvanları bakımından çeşitlendirmek mümkündür.

Novokuznetsk müzesi de oldukça önemlidir. Buranın özelliği 1620'de kurulmuş olmasından dolayı diğerlerine nazaran

daha fazla tarihe sahip olmasıdır. Bu da müzeye yansımıştır. Sibirya'nın en eski şehri olması da söz konusudur.

Altay Dağları'nın hemen içinde ve demir açısından zengin bir bölgedir. Çin kaynaklarında bu bölge için şöyle bir kayıt geçer: "Yağmur yağdığı zaman ırmak yataklarındaki toprak aşınır ve demir madeni kendiliğinden açığa çıkar." Bu bilgiden hareketle günümüzü düşündüğümüzde Sibirya'da elde edilen demirin %92 oranla dünyanın en kaliteli demiri olması bilgisiyle karşılaşmak o kadar da ilginç değildir. Bunun yanında Novokuznetsk ve onun güneyindeki Şor Türklerinin yaşadığı yerlerde çok ilginç tarihi eser malzemelerinin olduğunu söyleyebiliriz.

Novokuznetsk'ten başka Kemerovo da ilginç bir şehirdir. Tatarların kurduğu bir şehir olarak karşımıza çıkar. Küçük bir kasaba olan bu yer 1830'larda kurulmuştur. Günümüzde ise kömür ve demir havzası sayesinde bu bölgenin önemli kısımlarından biridir. 532.000 nüfusu vardır. Madencilik, demircilik, doğramacılık gibi zanaatların burada etkili olduğunu görülür. Bu anlamda gerçekten ilginçtir Novokuznetsk. Kemerovo'dan bahsetmiştik, Omsk'tan da biraz söz etmek gerekir. Moskova'dan 2.555 km uzakta bir Sibirya şehridir. Nüfusu 1.173.000 olup Rusya'nın ikinci büyük şehridir. Kömür ve demir burada çok bulunduğundan sanayi bölgesi olmuştur.

Omsk biraz daha batıda olduğu için Rusların eline daha erken geçmiştir. 1580'de Rusların Sibir Hanlığı'na son vermesiyle birlikte şehir oluşmuştur. Burada, çok ilginçtir, oldukça süslü katedraller vardır.

Tomsk şehri de önemlidir, kısaca ona da değinmeliyiz. Obi Irmağı'nın geniş havzasının orta kısmında yer alan bir şehirdir, bir milyonluk nüfusuyla bölgenin önemli sanayi şehirlerindendir. Bu bölge yani Omsk, Tomsk hatta Kemerovo önemli Tatar şehirlerindendir aslında, yani Türk şehirleridir diyebiliriz. Tatar kültürü buralarda kendisini korumayı başarmıştır. Bölgede Tatar kültür merkezleri vardır.



Krasnoyarsk'ta tren istasyonu

Şahıs isimlerinde ve diğer kültür alanlarında Tatarların çoğunlukta olduğunu görebilirsiniz. Tomsk'ta Ruslar, Tatarlar, Almanlar, Azeriler ve diğer Türk gruplarının yaşadığını söyleyebiliriz ki diğer tüm Rus şehirleri için de bu böyledir. Bunların milli etnografik müzelerinde yine önemli ve değerli eserler görebilirsiniz.

Sibirya'nın en uzaktaki, en özgün dolayısıyla gitmesi zor ve haritada yerini bile bulması zor olan Türklerin yaşadığı bir bölgeye de değinelim. Saha Cumhuriyeti ya da Yakutistan dediğimiz bölge, 3.103.000 km² alanla herhalde Türkiye'nin neredeyse dört katı büyüklüktedir. Başkenti Yakutsk'tur. Buraya Yakutistan ismini Ruslar vermiştir. Türkçe adı Saha ya da Saka'dır. Bunlar ana kitleden erken dönemde ayrıldıkları için Yaka Türkleri olarak da anılır.

Burada 949.000 insan yaşıyor. Bu bölgede buzdolabının ısınmak için kullanıldığına dair espri yapılır. Çünkü dünyanın en soğuk yerlerinden biridir. Lena Nehri'nin batısından kalan yaka toprakları ve en doğudaki farklı özelliklere sahip Rus bölgeleri de buraya dâhildir. Bu bölgede Ruslar, Dolganlar, Evenkiler, Yugukiler, Çulkiler, Tatarlar yaşar. Yakutistan da 1600'lerden sonra

uzun yıllar Rus işgalinde kaldı ama işgallere uzun zaman direndi. Yakutlar bu geniş alana rağmen varlıklarını sürdürebildiler. Bunların nüfus kağıtlarında Ortodoks Hıristiyan yazsa da kendilerinin eski Şaman olduğu ve eski Türk kültürü özelliklerini taşıyıp bunu korumayı başardıklarını görüyoruz.

Yakutların kökeni Kurikanlara dayanır, Kurikanlar ise Gök Türk döneminde Sibirya'da yaşayan Türk boylarından biridir. Baykal Gölü'nün kuzeyinden bu bölgeye göç ettikleri söylenir, bununla ilgili hikâyeler anlatılır. 1900'lerde Sovyetler tesis edildikten sonra 30 Mayıs 1923 tarihinde kurulmuşlardır. Sahaların gerçek nüfusu 470.000 civarındadır, genel nüfusa oranı %49 olmakla birlikte bu, fena bir rakam değildir.

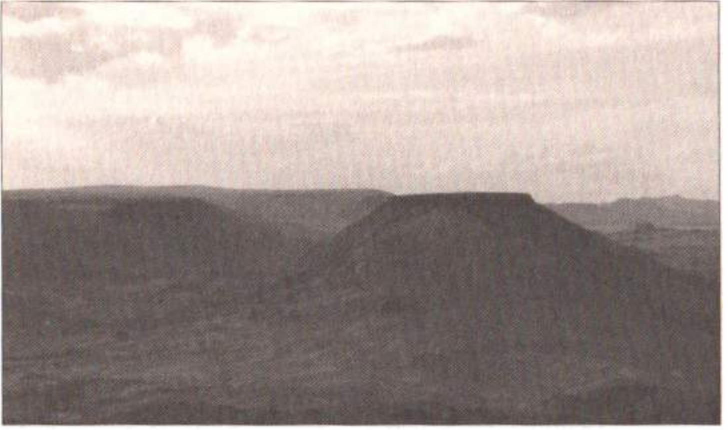
MOĞOLİSTAN



Avrasya coğrafyasındaki bölgeler ve ülkeler arasında bir karşılaştırma yaparsak Moğolistan'ın en çok Türk arkeolojik eserine sahip toprak parçası olduğunu görürüz. Bu eser sayısı, eserlerin özellikleri ve yoğun olarak bulunmaları açısından benim değerlendirmemdir. Tabii, burada söz konusu olan İslam öncesi dönemdir. 2002 yılından itibaren son 15 sene içerisinde yaptığım saha araştırmalarında bunların büyük çoğunluğunu görüp inceleme fırsatı buldum.

Uçsuz bucaksız bozkırlar ülkesi Moğolistan'ın her bölgesinde Türk eserlerine rastlamak mümkündür. Ancak, batıdaki Hovd ve Bayan Ölgiy vilayetleri ile Orta Moğolistan'daki Arhangay yoğun bir şekilde Türk tarihi izlerini taşır. Bunların yanında Bayanhongor, Bulgan ve Hövsgöl da göz ardı edilemez. Esasında Selenga Irmağı'na katılan Orhun, Tamır kolları ile Tola Irmağı boyları başı çeker. Nitekim Eski Türk yazıt, heykel, balbal, kurgan ve diğer eserleri bu bölgede sıklıkla bulunmaktadır. Ancak, bunların dışında hemen hemen bütün vilayetlerde Türk eserlerini gördük. En son 2017 yazında yaptığımız Onon ve Kerulen ırmak havzaları saha gezileri tahminlerimizin ötesindeydi.

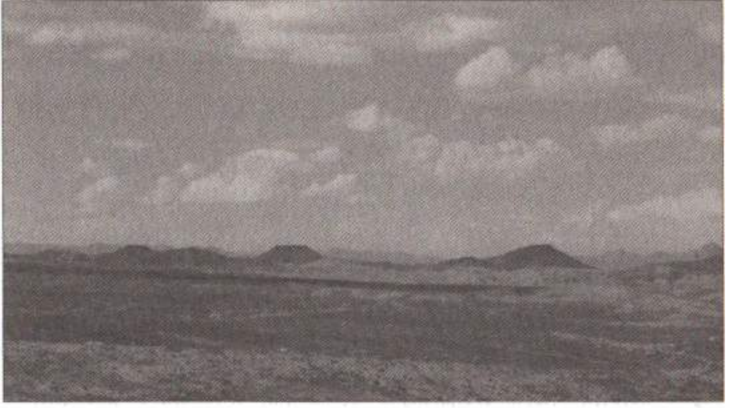
2002 yılında dostum ve meslektaşım İlhami Durmuş'un davetiyle Kül Tegin Yazıtı'nın Çince yüzünü okumak üzere davet edildiğim Moğolistan Türk Anıtları projesinde büyük emek sarf ederek Kül Tegin anıtının Çince yüzünü okumayı başarmıştım.



Gurvan Mandal'ın genel görünümü

Daha sonra bu makale olarak yayınlandı. Takip eden senelerde Moğolistan'da düzenlenen konferanslara katıldım. 2006 senesindeki Mongolistler kongresinde Erken Dönem Moğol kabileleri üzerine verdiğim bildiri büyük ilgi gördü. Aynı yıl rahmetli Servet Somuncuoğlu ile saha gezilerine başlamıştık. Tamır Irmağı havzasını gezdik, gerçekten çok heyecanlıydık. Hoyt Tamır Yazıtı (diğer adı Tayhır Çuluu) diye bilinen kayanın dibinde bir çadırda geceledik. Moğolistan soğuğunu çok görmüştüm ama o gece ilk defa bu kadar çok üşümüştüm. Daha sonra Bombogor'a gittik. Hangay Dağları'nın erimeyen karlı, buzullu zirvelerini aşmak oldukça zor oldu. Sonra o zaman kalabalık ve elektriksiz bir kasaba olan Bombogor'a varıp anlatılması güç bir ortamda gecelemiştik. Altı sene sonra aynı kasabaya vardığımda elektriğin getirildiğini, buranın müthiş gelişme gösterdiğini görünce çok şaşırdım. Bunun sebebi bölgeden çıkarılan altın madeninin işletilmeye başlanmasıydı.

Oradan da Gurvan Mandal adlı üç tepsi dağına gittik. Gerçekten muhteşem bir yer. İslam öncesi Türk tarihini anlamak için bundan daha faydalı bir alan olamaz. Sıra ile dizilmiş üç adet üzeri düz tepe var. Etrafı kayalık olan bu tepelerin zirveleri kaya resimleri dolu ve âdeta İslam öncesi Türk tarihini anlatıyorlar.



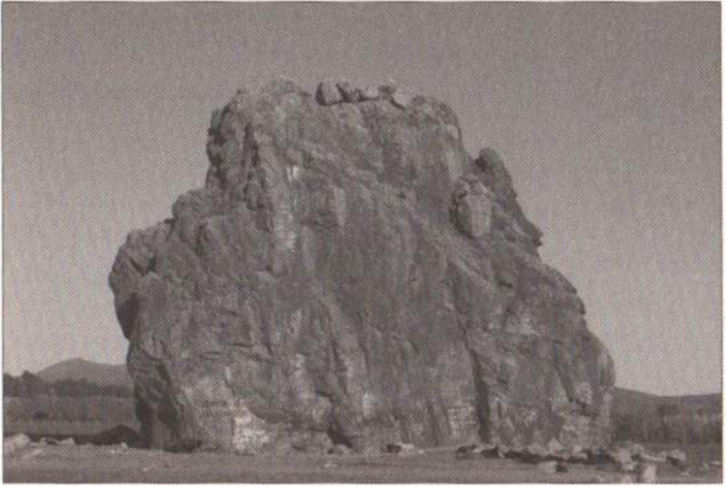
Gurvan Mandal

Çizimlerin aralarına da yazıtlar sokuşturulmuş; üçü de müthiş tasvirlere sahip bulunuyor.

Ortadaki tepsi tepenin dibinde Kurgan heykel ve balbal dizisi oluşturulmuş. Okuduğum yazılı kaynakların dışında beni en çok etkileyen bu alan olmuştu. Buradaki kayaların üzerindeki resimlerin her biri Servet (Somuncuoğlu) tarafından çekilmişti. Dönüşümüzde Bayanhongor'da geceledik. Gece yarısı girdiğimiz bir restoranda Türk olduğumuzu fark eden Moğollar, Mustafa Sandal'ın Onun Arabası Var adlı şarkısını çalmaya başlayınca çok şaşırdık. Gobi Çölü'nün ortasında bu müziği dinlemek bizi memnun etmişti.

Bayanhongor'da Şatır Çuluu adlı klasikleşmiş bir Türk anıt alanını gördükten sonra Hangay Dağları'nı aşarken temmuz ayında kar yağışına denk geldik. Devamında ise çok dar ve yemyeşil Senhır Vadisi'nde 70 km ilerledikten sonra Çeçerlek'e varıp orada konakladık. Şatır Çuluu satranç taşı anlamına gelmektedir. Burada eserler, satranç biçiminde yerleştirildiği için bu adla anılmaktadır.

Çeçerlek'te Moğol Türkolog dostumuz Battulga ile karşılaştık, bizi o civardaki muhteşem kaya resim ve geyikli taş alanlarına



Tayhır Çuluu Yazıtı

götürdü. O yıl yaptığımız plana göre Ulanbator'a dönüp, sonra yukarıda anlattığım gibi Rusya Federasyonu topraklarına geçmiştik. 2006 yılı gezisi çok verimli olduğu gibi, daha sonra Moğolistan'da yapacağım çalışmaların yönü hakkında çok faydalı değerlendirmeler yapma imkânı sağladı.

2007 yılında Almanların organize ettiği Moğolistan'daki arkelojik çalışmalarla ilgili bir sempozyuma da katılmıştım. 2009 ve 2011'de de sempozyum ve kongre türü faaliyet için Moğolistan'a gittim. Fakat 2012'de Moğolistan'da büyük arkeolojik keşiflere imza atmış olan Karcaubay Sartkojaulı ve oğlu Jantekin Karcaubay ile saha araştırmasına çıktık. Önce Mayhan Uul (Şoron Bombogor)'da Jantekin'in keşfetmiş olduğu ünlü mezarı ziyaret ettik. Daha sonra Orhun Yazıtları'nı gördükten sonra Karakurum'da Jantekin'in kazısında bulunanları inceledik ve Bayanhongor'a vardık. Bu defa yolumuz Hangay Dağları'nın güneyindeydi. Arvayhır üzerinden Bayanhongor'a ulaştık. Karcaubay Hoca orada kaldı ve yeni yazıtlar bulma planıyla kuzeye doğru gitti. O, Moğolistan'da tanıdığım Türk eserlerini en iyi bilen Türkologtur. Jantekin ile

batıya doğru devam ettik. Bombogor'daki Basmıl prensesi yazıtını gördükten sonra Gurvan Mandal (Üç Tepsi) dağına uğradık, konu üzerinde son derece bilgili olan Jantekin ile değerlendirme yaparken Çin kaynaklarında Ötüken'in 250 km batısında bulunduğuna işaret edilen Türklerin kutsal kurban yeri Po-teng-ning-i-wai-i-li adlı yerin burası olabileceği ihtimali üzerinde mütaalada bulunduk. Bu tepelerin üzerindeki düz alana çıktığımda Kök Tengri'ye yani uçsuz bucaksız mavi göğe değmiş gibi hissetmiştim.

Gobi Altay şehrine devam ederken geceyi arabada geçirdik. Gobi Altay'dan batıya devam ederken Tsagaan Tolgoy (Ak Tepe) Yazıtı'nı da gördük. Kayaların üzerinde muhteşem bir anıt bulunuyordu. Hovd'a doğru ilerlerken Manhan Sum adlı yerleşim yerinde köy öğretmeninin evinde civardan toplanmış, sayısız ok ucu vardı ve bunları da inceleme fırsatımız oldu. Daha sonra bölgede varlığını işittiğimiz yazıtı aramaya devam ettik. Ama hava karardığı için bir sonuca ulaşamadık. Daha sonra o yazıt bulunarak yayınlandı. Nihayet Hovd kentine ulaşmıştık. Ancak bu sefer de aracımız arıza yapmıştı. Jantekin, onun tamiri ile uğraşırken, ben de müzeyi gezdim. Özellikle Moğollaşan Türk boylarının damgalarını görüp incelemek benim için faydalı oldu. Merhum Togan Hoca'nın Moğollaşan Türk kabileleri konusunda yazdıkları aklıma



Şivet Ulan

geldi. Küçük ama Türk tarihi açısından çok zengin bir müzeydi. Bütün eserlerin fotoğraflarını çekme fırsatı bulmuştum.

Bundan sonra dağları ve ırmakları aşarak yolda birkaç kez araba arıza yapmasına rağmen Jantekin'in becerisiyle bunu halledip Bayan Ölgiy'e ulaşabildik. Bir gün dinlenip batıya doğru yola çıktık. Şiveet Hayrhın adlı çok zengin kaya resim alanı ana hedefimizdi. Ancak çok zorlu bir yolculuktan sonra vardığımız adı geçen yere Tsagaan Gol (Ak Irmak) sularının kabarması yüzünden geçemedik. Çünkü yüksek dağların zirvelerindeki kar erimiş, ırmak suları kabarmış ve geçmeyi imkânsız kılmıştı. Tavan Bogd (Beş Buda) Dağı'nın zirvesi uzaktan görünüyordu. Malezya'dan gelmiş bir grup genç dağı ziyaret etmiş dönüyorlardı. Irmağın civarında yaşayan Tuvalar, gece hava soğuyunca kar erimesinin duracağını ve sabah suyun azalacağını, böylece kolayca geçebileceğimizi söylediler. Fakat büyük bir üzüntüye kapılmıştım. Türkiye'den gelip binlerce kilometre yol kat ettikten sonra ırmağın kıyısında takılıp kalmak moralimi bozmuştu. Dağa doğru yürüyordum ve içimi de üzüntü ve karamsarlık kaplamıştı. Bu arada bir yak (Tibet Öküzü) sağmakta olan Tuva kızını gördüm. Onun sempatikliği ve yaptığı işin ilginçliği üzüntümü biraz unutturdu.

Bir Tuva çadırında geceyi geçirdik. Soğuktan canım bir bardak çay istiyordu. Tam bunu düşünürken bir baktım ki Jantekin su kaynatmış ve çay hazırlamış. Şartların zorluğuna rağmen orada bulunmanın çok faydalı olduğunu bir kez daha hissettim. Ertesi gün erkenden kalkıp ırmağa baktım ki ne göreyim? Irmağın suyu dünden daha çok akıyordu. Bu arada ırmağın karşı tarafından yaşlı bir Tuva atıyla geldi. Jantekin'i babasından dolayı tanıyordu. Karcaubay Hoca'nın Tuvalar için yaptığı hizmetleri anlattı. Bize yardım edecekti. Nitekim ırmağın sığ bir yerine bizi götürdü. Önden kendisi atıyla ilerledi. Biz de arkasından devam ettik. Nihayet ırmağı aşabilmiştik. Buna çok sevinmiştim. Yaşlı Tuva'ya hediye olarak sunduğumuz votka ile göğe, yeryüzüne ve yeraltı ruhlarına ilginç tören yapması Eski Türk inançlarının hâlâ yaşadığını göstermesi bakımından dikkatimi çekmişti.



Bayan Ölgiy, Sırgalı Gölü

Nihayet, Şiveet Hayırhın'a gelebilmiştim. UNESCO'nun desteğiyle yürütülen çalışmalarda Rus araştırmacılar tarafından Hint-Avrupalılara bağlanmak istenen, ama özünde Türk olan on binlerce kaya resmini görebilmiştim. Sonra daha da batıya, Moğolların Hoton Nur, Kazakların Sırgalı Göl dedikleri göle doğru ilerledik. Gerçekten ilerlemek çok zordu. Ama o kadar muhteşem eserler vardı ki, her şeye değerdi. Özellikle Hun öncesi, Hun, Gök Türk ve son zamanların Kazak mezarlarının aynı alanda bulunması ve birbirini takip etmesi, aynı geleneğin sürmesi Türk tarihinin derinliği açısından bize çok şey ifade ediyordu.

Akşam Sırgalı Göl'e vardık. Kalacak yer konusu Jantekin'e göre hiç problem değildi. Rastladığımız bir çadıra girip misafir olduk. Geleneksel Kazak konukseverliğini bir kere daha gördük. Biz keçe çadırda bulunduğumuz sırada olimpiyatlarda Kazakistanlı sporcuların altın madalya alması bizi çok mutlu etti. Ertesi gün göl kenarındaki kaya resim alanı başta olmak üzere çevredeki tarihi kalıntıları da görüp, Bayan Ölgiy'e döndük. Fazla vakit kaybetmeden Jantekin'in arkadaşı Erkebulan'ı da yanımıza alarak



Mo-yen Çor Yazıtı

yola çıktık. Bu defa yönümüz kuzeydi. Kuzey hattını takip ederek ve tarihi kalıntıları görerek Uvs, Zavhan, Arhangay, Bulgan üzerinden Ulanbator'a ulaşacaktık. Songin, Tsoson Tsengel, Solongtin davaa, Terhin Tsagan nuur, Döregen hatun, Bulkan dağını gördük. Hanüy, Hunüy ırmak vadilerinde bulunan çok sayıda kereksur ve geyik taşlarını da inceledik. Adı geçen iki ırmağın birleştiği yerdeki Şiveet Ulan'ı bütün ihtişamıyla ziyaret ettik. Hayrahan ilçesi ve Mo-yen Çor Yazıtı, Daşinçilin, Hangiday, Arhanan yazıtları gibi çok değerli anıtları gördük. Orhun Irmağı'nı geçip tam asfalt yola çıkmıştık ki araba bozuldu. Başka bir araç ile Ulanbator'a dönmek zorunda kaldık. Binlerce fotoğraf çektiğim bu araştırma gezisinde sayısız tarihi kalıntı görme fırsatı yakaladım. Bu gezi akademik hayatımın en faydalı gezilerinden biri oldu. Az imkânlarla gerçekleştirdiğim bu gezi için Jantekin'e çok minnettarım. O olmasaydı bu geziyi yapamazdım. Babasının yanında çekirdekten yetişme arkeolog ve Türkolog olan bu Kazak genci tam bir saha adamıdır. Dayanıklı, araştırıcı ve sahaya nasıl uyum sağlayacağını bilir.



Hanüy Vadisi'nde Geyikli Taş ve Kerek sur alanı

Jantekin ile 2014'te Hövsgöl'e kadar uzanan bir gezi daha düzenledik. Orta Kuzey Moğolistan'ı gezdik. Ötüken'in sınırlarını tespit etmek amacıyla çıktığımız bu gezide Bulgan, Hövsgöl, Zavhan ve Arhangay vilayetlerinin o zamana kadar görmediğimiz alanlarını gördük. Böylece kafamda meydana getirdiğim teorik tarih kurgularını ispat etme imkânı bulmuştum.

Moğolistan ile 2015'te kader buluşmamız Tonyukuk'ta gerçekleşti. TİKA Ulanbator koordinatörü Ekrem Kalan ve Moğolistan masası uzmanı Veysel Çiftçi'nin destekleriyle iklimin ve mevsimin değişmesi riskine rağmen ağustos ayı başında kazıya başladık. Yaklaşık 45 gün kazı yaptık. 2016'da kazıyı devam ettirerek yapılması tasarlanan müzenin alt yapısını oluşturacak verileri elde ettik. Bu anlamda TİKA Başkanlığı'na bana güvendikleri için müteşekkirim. Veysel Çiftçi'nin kazı için yürüttüğü gayretleri unutmam da mümkün değildir. Arkeolog Alpaslan Aşık ve Adil Yılmaz'ın sahadaki gayretleri ve bilgileri de kazıyı onurlandırdı. Moğol tarafından arkeologlar Battulga, Erdene, Munhtuluk, Daşdorj, Batbold ve diğer Moğol çalışanların emeklerini de analım. Özellikle lojistik

destek sağlayan Seyil, Murathan, Aldanbek gibi, yemeğimizi hazırlayan Erkegül Hanım gibi Nalayh Kazaklarına da teşekkür ederim. Türk-Moğol bilim adamlarının ortak çalışması sonucu çok önemli bilimsel sonuçlara ulaştık.

Moğolistan'ın bana verdiği bilimsel heyecan 2017'de de devam etti. Onon ve Kerulen ırmaklarının vadilerini Adil Yılmaz ile gezdik. Türk dünyası tarihi içinde Moğolistan'ın özgün bir yeri olduğu gerçektir. Gezilmesi doyumsuz bu coğrafyanın binlerce yıllık Türk izlerini taşıdığı iyi bilinmelidir.

Yüksek Yaylalar Ülkesi

Bu ülkeye geldiğinizde en başta ülkenin büyük bir kısmının yüksek yaylalarla kaplı olması dikkatinizi çeker. Bazı geniş alanları çöl iken bazı yerlerinin yemyeşil vadiler olması ve bu vadiler içerisinde zengin su kaynaklarının varlığı Moğolistan'ı çok özgün bir coğrafya haline getirir. Söz konusu özel durum sadece Avrasya coğrafyası için değil, genel olarak tüm Türk tarih coğrafyası için geçerlidir. Bu noktada ve biraz aşağıda da göreceğimiz gibi Moğolistan Türklerin tarihinde çok özel bir yere sahiptir.

Moğolistan özellikle Türk adını ilk kullanan Gök Türk Kağanlığının sahneye çıktığı yer olması sebebiyle de ayrı bir değer taşır. Bu bölge bünyesinde böylesine önemli bir devleti de barındırmıştır. Moğolistan coğrafyasında yapılacak farklı alanlardaki çok sayıda çalışma, Türk tarihi ile ilgili yeni bilgilere ulaşmamızı sağlayacaktır. Son zamanlarda özellikle kalıntıların bulunması, kalıntı bilimi (paleontoloji) ve klimatoloji (iklim bilim) alanlarındaki ilgi çekici sonuçlar beni hem meraklandırmış, hem de heyecanlandırmıştır.

Tarih Derinliğine Sahip Ülke

Şu an ki verilere göre Moğolistan en eski Türk yurdu değildir ama bu anlamda en eski Türk yurdundan daha fazla kalıntıya sahip olduğu

açıktır. Arazi çalışmalarında bu durum kolayca görülebilir. Çünkü bildiğimiz kadarıyla ve Çin kaynaklarının da desteğiyle neredeyse M.Ö. 3000 yıllarına kadar giden tarihi bir derinlik söz konusudur.

Prehistorik yani tarih öncesi çalışmalar ele alındığında Moğolistan'ın çok önemli tarihi kaynaklara ev sahipliği yaptığını öğreniyoruz. Tarih öncesi devirlerde ırmakların, göllerin hatta bir iç denizin var olduğunu, ama bunların daha sonra değişerek Gobi Çölü'ne dönüştüğünü görüyoruz. Özellikle buranın batısındaki Bombogor'dan batıya giderken Gobi Çölü'nün bittiği yerde bulunan Gurvan Mandal bölgesinde bu durumu fark ettim. Burası Gobi Çölü'nün bitip Hangay Dağları sırtlarının başladığı noktadır.

Burada özellikle ırmak yataklarında kumlar akmaktadır. Daha doğrusu bir zamanlar ırmak olarak akan su yatakları daha sonra kum haline dönüşmüş ve artık çölümsü bir durum oluşmuştur. Bu durum çok ilginçtir. 2006'da ilk gördüğümde bir ırmak kum ile doluydu. Aynı bölgeyi 2012'de ziyaret ettiğimizde az da olsa küçük bir dere gibi suyun aktığını fark ettim. Hatta, bir Moğol aile suyun kenarına hayvanlarıyla birlikte konmuştu.

Bölgeyi gördüğümüzde özellikle dağlarda karşılaşılan deniz kabukluları ve diğer kalıntılar, yani denizle ilgili malzemeler bize bölgenin eskiden sularla kaplı bir alan olup sonradan iklim değişimleri veya değişik jeolojik hareketlenmeler sonucunda şekil değiştirerek bugünkü hale geldiğini göstermektedir.

Bozkırın Verdiği Sonsuzluk Duygusu

Bir buçuk milyon kilometrekare içerisinde günümüzde bile çok seyrek bir nüfusa sahip olan toprakların içerisinde ufuklara doğru ilerleyen bilinmezlik âleminde hayatta kalmaya çalışan insanların tabii ki doğu-batı eksenindeki akımları oldukça önemlidir. Moğolistan arazisinin büyük bölümü yayla şeklindedir. Aynı şekilde ülkenin güneyinde doğu-batı istikametinde Gobi Çölü uzanır. Devletin doğudan batıya uzunluğunun 2367 km, kuzeyden güneye ise 1258 km olduğunu biliyoruz. Doğu batı ekseninde

Hangay adı verilen dağ sıraları yer alır. Özellikle batıdan başlarsak, Rusya Federasyonu topraklarında ve kuzey batı Moğolistan tarafında Tuva ile Altay dağları arasında bir eksen kesişmesi vardır. Şöyle ki burası aşağı yukarı 90 derecelik bir açı yapar. Tannu Ola Dağları kuzeydoğu-güneybatı istikametinde uzanırken Altay Dağları da kuzeybatı-güneydoğu istikametinde uzanır. Bu dağlar çaprazlama keser gibi birbirine kavuşur. İşte, bu kesişme noktasının bir kısmı Moğolistan Cumhuriyeti topraklarında yer alır. Altay Dağları'nın da yine önemli bir kesimi Moğolistan topraklarındadır. Bilindiği gibi Altay Dağları esasında Rusya Federasyonu topraklarında Gorno-Altaysk dediğimiz bölgeden başlar. Bu dağlar uzun bir silsile halinde devam eder; bir kısmı Kazakistan, bir kısmı Çin ve önemli bir kesimi de Moğolistan topraklarında yer almaktadır. Altayların gerçekten çok önemli bir dağ silsilesi olduğunu, Türk tarihi ve kültürü açısından üst düzeyde önemli yer tuttuğunu söylemek gerekir. Bundan başka Altay Dağları'ndan doğuya doğru Hangay Dağları uzanır. Bu dağlar Moğolistan'ı ortasından doğu-batı istikametinde keser. Ülkenin batısında Uvs eyaletinden başlayarak doğuya doğru Ulanbator'a kadar uzanır. Bu dağ silsilesinin kuzeyinin yeşilliklerle kaplı bol otlu alanlar, güneyinin ise Gobi Çölü'nün kuzey sınırlarını oluşturması ilginç bir durumdur. İki tarafı da gezme fırsatı bularak farklılıkları ve incelikleri gözlemleyebildim.

Moğolistan coğrafyasına bakarsak, Rusya ile Çin Halk Cumhuriyeti arasında sıkıştığını görürüz. Nüfusun son derece seyrek olduğunu biliyoruz.. Mesela haritada bir ilçe merkezi görürsünüz; şehir olduğunu zannedip gidersiniz. Ama orada sadece on tane ev vardır. Küçük dükkânlar, alışveriş yerleri vs. ihtiyaçlar için binalar kurulmuştur. Bozkırlarda dağılmış olarak yaşayan Moğollar ihtiyaçlarını gidermek için bu küçük merkezlere gelirler. Bunun dışında insanların geniş bozkırlarda yayıldığını görürsünüz. Her ailenin, her kabilenin yaşadığı ve hayvanlarını beslediği otlak bellidir. Bozkırın insanları arasında âdeta geçmişten gelen bir konsensüs sağlanmış gibidir. Binlerce yıllık hayvan ekonomisine

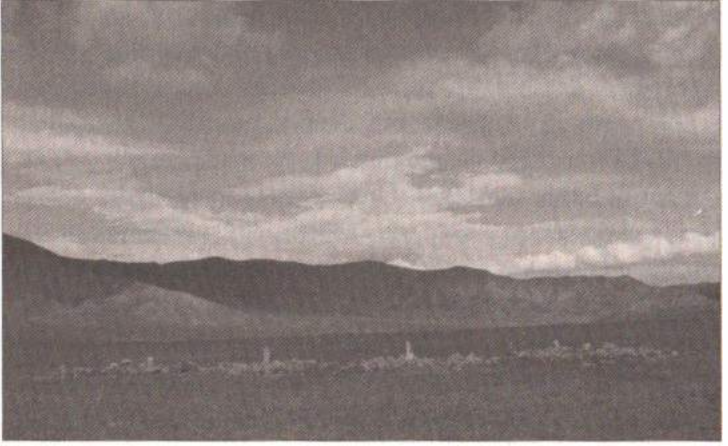
dayalı göçebe hayat keçe çadırlarda aynen devam etmektedir. Moğolların günlük hayatlarında giydikleri kıyafetler, özellikle dış giysi (Moğolca del, Kazakça çapan) Gök Türk dönemi heykellerindeki kıyafetle aynı tarzdadır. Soğuktan korunmak için yukarıdan yere kadar uzanan giysiler günlük hayatta çok önemlidir.

Bütün bunların Moğolistan'ı ilginç kılan özellikler olduğu görülecektir. Zaten hayatı sürdürmek için gereken ekonominin temeli olan hayvancılığın başka türlü yürütülmesi zordur. Yüzölçümü 1 milyon 564 bin 116 km^2 olan ülkenin nüfusu daha yeni 3 milyonu geçmiştir. Dünyanın en geniş yüzölçümüne sahip on dokuzuncu ülkesidir ama nüfus bakımından en seyrek ülkesi de burasıdır. Yukarıda da anlattığımız gibi bu durum aslında Moğolistan'ın çok geniş uçsuz bucaksız topraklara sahip olduğunu ama insanların çok dağınık biçimde yaşadığını gösterir. Genel tablo böyledir. Tabii toprakların çoğu bozkırdır, kuzeyde ve batıda dağlar, güneyde ise Gobi Çölü vardır. Nüfusun yüzde 30'u hâlâ göçebedir. Yani göçebe ve yarı göçebe hayatı halen sürdürürler.

Son 15 yılda defalarca Moğolistan'a gittim. Birçok Moğol arkadaşım oldu. Neredeyse şehirlerde yaşayanların tamamının ortak özelliği kırları, yani bozkırları çok sevmeleri ve fırsat buldukları ilk ânda kendilerini doğanın içine atmalarıdır. Özellikle yazları büyük bayram Nadaam sonrası başkent Ulanbator'un boşaldığını, halkın büyük çoğunluğunun bozkırlara atalarının topraklarını ziyarete gittiği görülür.

Budizm'in Etkisi

Halkın büyük çoğunluğunun dininin Tibet kökenli Budizm yani Lamaizm olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Tibet Budizminden çok eski bozkır Türk geleneklerinin Budizm ile birleşmesi sonucunda meydana çıkan Şamanizmin de canlı bir şekilde yaşandığını görüyoruz. Budizm, 1580'lerden sonra yoğun bir şekilde yayılmış, neticede günümüze ulaşan çok sayıda tapınak inşa edilmiştir.



Bayan Ölgiy'den anıt alanlar

1582 yılında inşa edilen Harhorin (Karakurum)'deki Erdenezu Tapınağı en büyük ve ünlü Budist ibadethanesidir. Bunun dışında çok sayıda pagoda türü yapıları geniş arazilerde görürüz. Çin, Tibet etkisi dışında Moğolların kendilerince meydana getirdikleri tapınakları da vardır ki bunların çoğu taştan olup, herhangi bir estetik özellik taşımazlar. Budizm etkisini gösteren bir başka durum da çok sayıda Çince ve Tibetçe yer isminin bulunmasıdır.

Türklerden Kalanlar

Moğolların dışında burada Türk kökenli halklar da yaşar. Hotonlar, Duhalar, Tuvalar, Kazaklar, bu ülkenin Türk kökenli halklarındandır. Bunların dışında başka başka halkların da burada yaşadığını söylemeliyiz. Kazaklar, batıda Bayan Ölgiy'de, Tuvalar da yine onlara yakın yerde, Duhalar Hövsgöl'de, Hotonlar ise Uvs eyaletinde hayatlarını sürdürürler. Başkent Ulanbator'da bahsettiğimiz Türk kökenli topluluklardan ikamet edenler de vardır. Başkentin 40 km doğusunda Nalayh ilçesinde 3 bin kadar

Kazak vatandaşı yaşamaktadır. Bunlar kömür madeninde çalışmak üzere 1950'li yıllardan itibaren göç etmişlerdir.

Yine tarihi süreçte çok sayıda Türk boyu 12. asırda Cengiz Han zamanından itibaren Moğollaşarak büyük Moğol İmparatorluğu içerisinde yer almıştır. Tarih öncesi çağlara gidip Moğolca ile Türkçeye baktığımızda iki dil arasındaki yakınlığı çok açık bir biçimde anlarız. Bu durumu göz önüne aldığımızda sanki bir zamanlar ortak dilmiş gibi düşünebilir. Nitekim Moğolca da Ural-Altay dil ailesindendir, bu iki dilin arkaik devirlerde aynı olduğu sonucu göz ardı edilmemelidir.

Eski Moğollar

Neredeyse bu konuda Çin kaynaklarında yer alan tüm belgeleri okudum. Proto-Moğol yani ön Moğol sayabileceğimiz topluluklara ait tüm bilgileri analiz ettim. Bu kayıtlarda içerisinde Moğolların kültürünün Türklerden farklılığına işaret edilmez. Türklerle yani "Tu-cüe" dediğimiz Gök Türklerle, yakın, benzer ve hatta bazen aynı oldukları söylenir. Yani tarihsel yakınlık, iç içe geçmişlik söz konusudur.



Hövsgöl yolunda Duhalar ve geyikleri

Ötüken'in Yeri

Türk tarihçiliğinde ve toplumun hafızasında çok büyük yer tutan Ötüken'e değinmeden geçemeyiz. Moğolistan gezilerim esnasında defalarca bu şekilde adlandırılan bölgeyi arama ve inceleme fırsatım oldu. Neticede Arhangay Aymağı'nın (il/eyalet) Ötüken Yış dediğimiz alanı tamamen kapladığını söyleyebilirim. Özellikle Hangay Dağları'ndan doğan Tamır Irmağı kuzeye doğru akar ve Selenga Irmağı ile birleşir. Daha doğuda bulunan Orhun Irmağı civarı Bilge Kağan'ın kastettiği Ötüken Yış'ın doğu tarafını teşkil etmektedir. Aslında doğuda Bulgan, güneyde Övörhangay ve Bayanhongor, batıda Zavhan, kuzeyde Hövsgöl aymaglarının bazı kesimleri de Ötüken alanına girmiş olmalıdır. O bölgede günümüze kalan tarihi eserlerin yoğunluğu bu fikrimizi desteklemektedir.

Kentey

Biraz daha kuzeye devam edersek, kuzeydoğu tarafında meşhur Kentey Dağları vardır ki onlar da Cengiz Han'ın çocukluğunda, yani Büyük Moğol İmparatorluğu'nun doğuşunda önemli yer tutar. Cengiz Han'ın küçük yaşta düştüğü yalnızlık, karşılaştığı tehlikeler ve onların üstesinden gelmesi hep bu alanda yaşanmıştır.

Tavan Bogd
Beş Buda

Altay Dağları Gobi Çölü'ne doğru uzanır ve biter, ardından doğuya doğru çöl başlar ve geniş alanları kaplayarak devam eder. Altay Dağları'ndaki yani günümüzdeki Moğolistan'ın Bayan Ölgiy bölgesindeki Tavan Bogdo'nun (Beş Buda) zirvesi 4653 m yüksekliğiyle Moğolistan'ın en yüksek noktasıdır. Dağ Budistler tarafından kutsal kabul ediliyor. 2012 yılında dağın yakınında Tuvaların bulunduğu noktada, yani Tsagan Gol (Ak Irmak)

kenarında konakladığımızda Malezya'dan Budist gençlerin dağın zirvesini ziyaret edip döndüklerini gördüm.

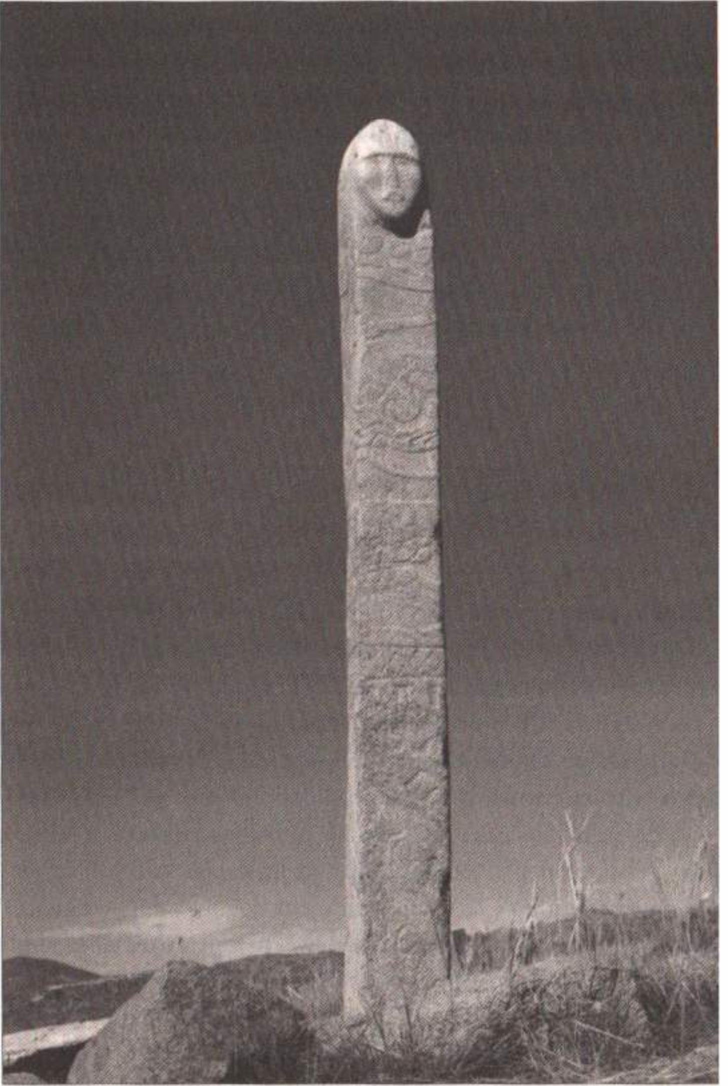
Orta Kuzey
Selenga'da Birleşme

Selenga, Orhun ve Tamır ırmaklarının ve kollarının meydana getirdiği orta kuzeydeki nehir havzaları çok önemlidir. Özellikle bu ırmakların vadilerinin çok verimli olduğunu yaptığım gezilerde bizzat gördüm. Yine kuzeydoğudaki Onon ve Kerulen vadileri tarihi kalıntılar açısından verimli noktalardan biri sayılır. Bu vadi Moğolistan'ın doğusuna doğru geniş bir ana hat meydana getirir, Amur Irmağı olur ve böylece son bularak Büyük Okyanus'a dökülür. Moğolistan denize sahip değildir. Ama böyle geniş su kaynaklarına sahip bir ülke olduğu için kuzeydc vc batıda ırmaklardan beslenen çok sayıda göl bulunmaktadır.

Göllerin Önemi

Moğolistan, Kazakistan'la birlikte denize çıkışı olmayan ender ülkelerden biridir. Uvs (Nor) Göl, Kara Göl (Har Us), Ayrık Göl, Kırgız Gölü, Hövsgöl gibi önemli gölleri vardır. Bunların dışında sayısız diyebileceğimiz miktarda küçük göller olduğunu zaten biliyoruz, ırmaklarla dolu dağlık bir arazide çok göl bulunması ilgi çekicidir. Ama günümüzde bunlar arasında en meşhuru Hövsgöl'dür; bu göl orta batı gibi görünse bile kuzey Moğolistan'ın orta tarafında yer alan muhteşem doğaya sahip bir göldür ve sayfiye yeri olarak değerlendirilir. Yemyeşil ormanlarla kaplı bu gölün yanında iki gece konaklama imkânı bulmuştum, gerçekten çok güzeldi. Gördüğüm göller içerisinde suyun renginin en berrak olduğu göl olarak hafızamda kalmıştır.

Onun güneyinde aslında Hövsgöl eyaletinin merkezi olan Mörön adında bir şehir vardır. O şehir gerçek anlamıyla tarih öncesinden günümüze o bölgede bulunan bütün eşyaların veya



İnsan Başlı Geyikli Taş, Mörön, Kuzey Moğolistan

nesnelerin sergilendiği bir müzeye sahiptir. Bu bölgenin özelliği şudur; ormanlarla kaplı olduğu için dünyanın başka yerlerinde bulunmayan çok fazla hayvan fosillerine ev sahipliği yapmaktadır. Bu benim çok ilgimi çekmişti. Ona benzer fosil ve diğer kalıntıları Sibirya'daki Krasnoyarsk'ta da görmüştüm. Ama bütün Moğolistan'a baktığımızda sergilenebilecek en değerli fosillerin bulunduğu yer burasıdır.

Sert Karasal İklim

Moğolistan'ın büyük bölümü az yağış alır ve bölgeye sert karasal iklim hâkimdir. Yazın ise çok yağışlıdır ve sıcaklık azdır. Yılda ortalama yüz ile üç yüz mm arasında değişen bir yağış miktarı görülür. Kışın ise aşırı soğukla birlikte hafif kar olur, daha sonra da karın üzerine don oluşur ki, bu don uzun süre kalkmaz ve bu soğuk ülke baharı bekler. Başkent olan Ulanbator'da temmuz ayının sıcaklık ortalaması 18 dereceyken ocak ayı sıcaklık ortalaması eksi 28 derecedir. Görüldüğü gibi kış ile yaz arasında büyük bir ısı farkı var. 2016 yılında 73 gün, haziran ayının ortasından ağustosun sonuna kadar o bölgede kaldım. Bu süre içerisinde toplamda sadece havanın çok sıcak olduğu beş gün yaşadık. Tabii bazı yıllarda hava durumu bölgelere göre değişmektedir. Bu değişimlerin gün içerisinde bile çok keskin bir şekilde gerçekleştiğine de şahit olunur. Birkaç yıl önce hava sıcaklığının sonbaharda 28 derece iken ertesi gün eksi 12 derecelere düştüğü görülmüştü. Her ne kadar alışkın olsalar bile insanlar bundan etkilenmiş ve çok sayıda hayvan kaybı meydana gelmişti. Bu olay beni 626'lı yıllara götürmüştü. Yaşanan bu duruma benzer bir şekilde Doğu Gök Türk Devleti'nin hükümdarı İl Kağan'ın zamanında ağır kış şartlarından dolayı, aslında yaz mevsiminde kar yağmasından dolayı büyük hayvan kaybı olmuştu. Doğu Gök Türk Devleti ekonomik olarak çökmüştü.

Zannedersem ağır kış şartları Moğolistan için bazı zamanlarda tekrarlanmaktadır. Tabii çöllerde toz ve kum fırtınaları olduğu gibi, su kaynaklarının da kışın donduğunu söylemek gerekir.

Genelde yemyeşil bozkırlarla kaplı olan Moğolistan hayvancılık için büyük imkânlara sahiptir. Daha doğrusu tarımla uğraşmanın çok zor olduğunu ve yapılacak tek ekonomik geçim kaynağının hayvancılık olduğunu bilmek gerekir.

Orta kuzeyde ve kuzeybatıda ormanlık alanlar vardır. Meşhur Ren geyiğinin yanı sıra vahşi atlar ve develer de burada görülür. Ayrıca dağ koyunları olduğunu biliyoruz, bir de tarbık veya tarbagan dedikleri tavşan fare arası bir hayvan çeşidi vardır ki, Moğollar tarafından eti çok sevildiği için aşırı derecede avlanılmış, maalesef sayısı epey azalmıştır. Bu hayvanlar Moğol halkı tarafından çok sevilir ve derisinden de faydalanılır. Yabani hayvanların bol olduğu bir ülkede soğuğa dayanmak için kürkçülük ve kürk avcılığının da olması gayet doğaldır.

Fosiller Ülkesi

Paleontolojistler yaklaşık yüz elli yıldan beri Moğolistan'da çalışmaktadır. Aynı zamanda bu araştırmacılar çok eski tarihli dinozor ve mamut fosilleri bulmuşlardır. Moğolistan'ın önemli bir kesimi uzun zaman önce sularla kaplıydı. Kendi ziyaretlerimde buraları inceleme fırsatı buldum. Bu duruma dair gözlemlerde ve tespitlerde bulundum. M.Ö. 100 binlere kadar tarihlenen Hovd bölgesinde çeşitli boyalarla yapılmış mağara resimlerinde ördeklerin ve bazı su hayvanlarının tasvir edildiğini görebilmekteyiz. Buna benzer suyla ilgili hayvanların bulunması, bir zamanlar Moğolistan'ın orta güneyinde yani en azından Gobi Çölü tarafında M.Ö. 100 binler civarında denizle veya suyla ilgili kaynakların mevcut olduğunu gösterir.

Maden Bolluğu

Madencilik günümüzde Moğolistan'da çok gelişmiştir, özellikle dünyanın belli başlı güçlü zengin madencilik firmaları Moğolistan'da faaliyette bulunmaktadır. Yeni Zelanda, Avustralya,

Kanada, İsrail, Rusya, Çin, Güney Kore, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, Almanya başta olmak üzere birçok ülkenin madencilik firmaları orada maden arayıcılığı yapmaktadır. Ağırlıklı olarak altın üzerine çalışılmaktadır. Ama altından başka kömür, bakır, tungsten, molibden, kalay gibi maddeler ülkenin yeraltı zenginlikleri arasında bulunur. Moğolistan, bakır kaynakları bakımından Asya'da birinci, dünyada ilk on sırada yer alır.

Bozkırın İdaresi

İdari olarak bakıldığında Moğolistan'da yirmi bir aymak bulunur, aymak yukarıda da belirttiğimiz gibi vilayete karşılık gelir. Aymaklar, ilçeye karşılık gelen sum (ilçe) denilen küçük yönetim biçimlerine ayrılmıştır. Burada 315 tane sum bulunur. Sadece başkent Ulanbator, hot yani şehir denilen yönetim biçimiyle idare edilir. Doğudan batıya 21 aymaktan Türk tarihi için Arhangay, Hovd ve Bayan Ölgiy eyaleti çok önemlidir. Çünkü Arhangay tam olarak tarihi Ötüken bölgesini kaplar. Ötüken'in aslında bazı kısımları Bulgan, Hövsgöl ve Zavhan gibi bölgelere de uzanır. Ama baktığımızda esas merkezin Arhangay olduğunu görürüz. Tarihi eser açısından ikinci önemli bölge Bayanölgiy'dir. Burası en batıda, çoğunlukla Kazakların yaşadığı bir bölgedir. Türk tarihi açısından üçüncü önemli merkez Hovd'tur. Diğerlerinin sıralamasını da şöyle yapabiliriz; mesela Hövsgöl, Zavhan, Bayanhongor, Arhangay… Her bir eyaletin aynı zamanda bir merkezi vardır. Mesela Arhangay'ın merkezi Çeçerlek (Tsetserleg)'tir. Çeçerlek gerçekten Ötüken dediğimiz tarihi bölgenin merkezi konumundadır. Çiçeklik, bahçe anlamına gelen Çeçerlek zamanımızda pek çok Budist tapınağına ev sahipliği yapar. 1580'li yılları takiben Budizm'in yoğun bir biçimde Moğolistan topraklarında yayılma imkânı bulduğu bilinmektedir. O bölgedeki Tamır Irmağı kaynaklarında bulunan binlerce Türk eserinin merkezi konumundadır.



Karabalasagun (Harbalgas)

Bu bölgede bulunan Hoyt Tamır, Altınsandal, Hanuy ve Hunuy vadileri sayesinde Arhangay tarihsel bakımdan zirveye oturur. Bu bölgenin 100 km doğusunda Orhun Anıtları, Uygur başkenti Karabalasagun (Harbalgas) ve Karakurum (Harhorin, Ögedey'in kurduğu Moğol başkenti) yer alır. Moğolistan'ın nüfusunun 3 milyondan fazla olduğunu söylemiştik. Bunun %80'ini Halha Moğolları, %5'ini Kazaklar, %8'ini diğer Moğol kabileleri, Tuvalılar, Hotonlar, Duhalar ve diğer küçük Moğol kabileleri meydana getirir. Dahrat Moğolları Hövsgöl tarafında ilginç bir şekilde karşımıza çıkar. Dörböt Moğolları da önemli Moğol gruplarındandır.

Nüfusun önemli bir kesimi başkent Ulanbator'da yaşar. Günümüzde taşrada yaşayan Moğol gençlerinin Ulanbator'da yaşamak gibi hayalleri ve hedefleri var. Şehirlerde ikamet eden Moğolların halen geleneklerine sahip çıktıklarını ve bunları yaşatmaya çalıştıklarını görebilmekteyiz. Bu tarihten gelen Moğol kimliğinin ve kültürünün sürdürülmesi çabası takdire şayandır. Bilhassa yazın her Moğol kendi memleketine gitmeye çalışır

ve köylerini ziyaret eder. Güreş, okçuluk ve at yarışlarının çok yaygın ve hâkim spor dalları olduğunu görüyoruz. Özellikle yaz aylarında bunlarla ilgili uzun süreli yarışmalar, müsabakalar yapılır. Budizm yaygın olduğu halde Hıristiyanlık, Müslümanlık ve Şamanizm'in de kendine hayat alanı bulduğunu söylemek mümkündür. Türk kökenli olanların çoğu Müslüman'dır.

Moğollar alfabe olarak biraz değiştirdikleri Kiril alfabesini kullanırlar, geçmişte yoğun bir biçimde Rusça ve günümüzde İngilizce gibi yabancı dilleri öğrenmeye çalışıyorlar. 76 milletvekilinden oluşan ve dört yılda bir seçim yapılan bir meclisleri vardır. Moğolistan'da demokrasinin gelişmiş olduğu söylenebilir. Daha doğrusu diğer Post-Sovyet cumhuriyetlerine göre daha çok demokratik ortamın bulunduğu değerlendirmesinde bulunabiliriz.

Daha önce bahsettiğimiz madencilik sektörü dışında önemli bir gelir kaynağı da hayvancılıktır. Zamanımızda keçi kılından üretilen kaşmir ve ona benzer ürünler çok popülerdir ve çokça üretilerek ihraç edilir. Ayrıca et üretimi ve ihracatı, madeni ve kimyasal ürünlerin ihracı da ülkenin önemli gelir kapılarıdır. Sibirya demir yolu hattı Moğolistan'ı eskiden beri dış dünyaya bağlaması açısından çok önemli olmuştur. Bu demiryolu Rusya'dan gelir, Moğolistan'dan geçer ve Çin'e ulaşır. Ülkenin en önemli merkezi doğal olarak Ulanbator'dur. İkinci önemli şehir de Darhan'dır. Harhorin yani eski adıyla Karakurum da turizm açısından önemli bir bölgedir. Burada Erdenezu adı verilen çok önemli bir tapınak vardır.

Hunların Ataları

Altaylar'dan daha doğrusu Hakasya bölgesinden, Sayan ve Tannu Ola Dağları'nı aşan Türk topluluklarının bu bölgeye geldiğini ve batıdan doğuya kadar Moğolistan'ı Türkleştirdiğini görüyoruz. Bu bölgenin ilk büyük devleti, bilindiği gibi Büyük Hun İmparatorluğu'dur. Tarihi kaynaklara baktığımızda Büyük Hun

İmparatorluğu'nun geçmişinde M.Ö. 2250-2300'lere kadar gidilir. Aslında tarihteki Moğolistan'ı şimdi olduğu haliyle biraz daha iç Moğolistan'ı dâhil etmek üzere daha geniş biçimde düşünürsek, güney yani İç Moğolistan topraklarının Hunlar zamanından bu yana Türk tarihi için önemli olduğunu anlarız. Büyük Hun İmparatorluğu'nun tarihini her ne kadar milattan önceki çağlara kadar götürebilsek bile esasında M.Ö. 315 yılı dolaylarındaki bir anlaşmada adının geçmesiyle birlikte devletin varlığını biliyoruz. Hunlar o tarihten başlayarak M.S. 386'ya kadar tarih içerisinde maceralarını sürdürdüler.

M.S. 311 yılında Soğdça bir belgeden Hun adını öğreniyoruz. Bu ad Çin kaynaklarında Şiung-nu (Hsiung-nu) olarak kaydedilmiştir. Bu ismin iki heceli yazılışından etkilenen bazı araştırıcılar onu Hunnu diye yazmaktadırlar. Söz konusu 700 yıllık sürecin dışında Hunları bir de şöyle değerlendirmek lazımdır. M.Ö. 221 yılında meşhur, Mete olarak bilinen Modu Han'ın babası Touman ile başlar. Devletin aslı, M.S. 220'de sona erer. Bu dönem Hunların hâkim olduğu, Büyük Hun Moğol Devleti'nin dönemidir. Aynı şekilde Büyük Hunların kimi zaman doğu-batı bazen de kuzey-güney olmak üzere ikiye ayrıldığını görüyoruz. İkiye ayrılan Hunların batıda olanları sonradan daha da batıya giderek Avrupa dünyasında kendilerini göstereceklerdir.

Aradan zaman geçer, Hunlar yeniden toparlanırlar ve yine büyük bir güç olarak ortaya çıkarlar. Fakat ekonomik sıkıntılar yüzünden, açlık ve kıtlık sebebiyle milattan sonra kuzey-güney olmak üzere ikiye bölünürler. Güney Hunları, Çin'in etkisine girerken Kuzey Hunları ise bağımsız olarak yollarına devam ederler. Kuzey Hunları bu şekilde yüz yıl varlıklarını sürdürse bile ekonomik sıkıntılar ve doğudaki Şiyenpilerin (Şiyenpei), yine boş durmayan Çinlilerin baskısı sonucu devletleri yıkılır ve Hunlar yoğun olarak M.Ö. 80-90'lı yıllar civarında batıya doğru yönelirler. Güney Hunları ise Çin'den aldıkları ekonomik yardım ve destek neticesinde varlıklarını daha uzun soluklu hale getirirler.

M.S. 220 yılına kadar devam ederler. Bir kez daha yıkıldıklarında on dokuz adet Hun beyliği meydana çıkar. Bunlar kuzey Çin'de üç Hun devleti olarak kendini gösterecektir.

Bu devletler yıkıldıktan sonra ortaya çıkan Tabgaç Devleti, Çin'in kuzeyinde yaklaşık yüz elli yıl bağımsız bir Türk devleti olarak 534 yılına kadar varlığını sürdürür. Hunlardan sonra Moğolistan topraklarında Ruan-Ruanlar hâkim olur, bu ad Juan-juan diye yazılır. Bunların Batı'daki Avarlarla hiç ilgisi yoktur. Ama maalesef tarihçiliğimizde böyle yanlış ve yaygın bir kanaat vardır. Avarların kökeninin Juan-juanlardan geldiği konusundaki bu görüş hatalıdır. Hiçbir şekilde böyle bir şey söz konusu değildir. Çünkü Avarlar 558 yılında Kafkaslarda görünürler ve Bizans'la irtibat kurarlar. Aynı tarihlerde Juan-Juanlar kuzey Çin'de Gök Türkler tarafından tamamen imha edilmiştir. Tarih olarak aynı olabilir ama birisi kuzey Çin'de, birisi ise batıda Bizans dünyasındadır, yani aralarında binlerce kilometre mesafe vardır. Doğuda Moğolistan'daki Juan-juanların yıkılışlarının akabinde batıya gittiklerine dair hiçbir kayıt ve belge yoktur. Afganistan veya Türkistan dediğimiz sahada devlet kuran Akhunlardan çıkan Avarlar ise Avrupa istikametinde bilindiği gibi 558-805 yılları arasında hüküm süren uzun soluklu bir kağanlık kurmuşlardır.

Türk Adının Ortaya Çıkışı ve Yaygınlaşması

Juan-juanlar her ne kadar Hunlardan sonra oldukça uzun bir süre Moğolistan'ın özellikle doğusunda hâkim olsalar da onlara ait fazla bir tarihi eser yoktur. Hunlara ait çok fazla eser varken Juan-juanlara ait çok az kalıntı bulunması çok ilginçtir. Bunun sebebini anlamak şu an için çok mümkün görünmüyor. Juan-juanların hâkimiyeti döneminde Altay Dağları'nda Türk isimli bir kabile ortaya çıkar. Bunu hem Türk tarihinin hem dünya tarihinin bir dönüm noktası gibi değerlendirebiliriz. Işbara Kağan'ın yazmış olduğu mektuba bakılırsa 534 yılı bu dönüm noktasına

uygun bir tarihtir. Ama kesin bir tarih vermek gerekirse Türk adı, yani Gök Türkler, Çin kaynaklarında ilk defa 542 yılında geçmektedir.

Altay Dağları'nın güney eteklerinde yaşayan Tu-cüe adlı kavmin kurttan türemeleri ile ilgili köken efsaneleri Çin kaynaklarında anlatılmıştır. Bu, *Cou-Şu*, *Suei-şu* ve diğer orijinal kaynaklarda da kaydedilmiştir. Buna göre Altay Dağları'nın güney eteklerinde yaşayan Türkler Aşına adlı bir kabile tarafından yönetilirler. Ruan-ruanların vassalı konumundadırlar. Demir üreterek onlara gönderirler. Ama yavaş yavaş kuvvetlendiklerini de görüyoruz. 542 tarihinde Çin'in kuzeyindeki Suey-yüen eyaletine akın yapmışlardır. Bu akınlar sonucunda Çin kaynaklarına girerler. Biraz daha zaman geçtikten sonra Çin'in kuzeyindeki pazarlarda ipek ticaretine başlarlar. Söz konusu olay, onların güçlenmeleri konusunda çok önemli bir adım olarak değerlendirilmektedir. Buradan anlıyoruz ki kendi başlarına bağımsız bir ziyaret yapabilecek güce kavuştular.

O sırada Batı Vey hanedanı Doğu Vey ile çekişme halinde bulunduğundan ve Doğu Vey de Ruan-ruanlar ile ittifak yaptığından Batı Vey Devleti kuzeye giderek bu yeni yükselen güç ile yani Türkler ile ittifak kurmak ister. Bunun için, İrani bir halk olan Soğdlulardan birini görevlendirirler. Adı An-nuo-pan-to olan Soğdlu 545 yılında Vey hanedanlığının elçisi olarak Türklerin yanına gider. Bu ilk dış temastır ve Türk kağanlığının daha ilk başlardan diplomatik olarak tanındığını gösterir. O dönemde hükümdar Bumın'dır. Çince kaynaklarda Tumın olarak geçer. Bumın bundan sonraki süreçte bağımsızlık yönünde büyük adımlar atmaya çalışır. Çin'le de irtibat kurmuştur. Hatta Çin elçisi geldiğinde birbirlerini tebrik ederler. Gelecekte ülkenin yükseleceğini ve onu bir bayram günü ilan ettiklerini Çin kaynakları anlatır. Bu Çinlilerin yorumu da olabilir ama dış temasın yapılması Gök Türkler için çok önemlidir. Çinliler ise zaten müttefik bulmak derdindeydi. Yani Çin'deki Batı Vey hanedanlığı kendine

müttefik bulmak peşindeydi. Sonrasında Bumın geniş bozkırlarda yaşayan Töles boylarını kendine bağlar. Ve yaklaşık elli bin ailelik bir insan topluluğunun Bumın'a bağlandığını görürüz. Töles o dönemde Orta Asya'nın geniş bozkırlarında yaşayan Türk kökenli boyların çoğunun genel adıydı.

Bumın büyük bir halk gücü elde edince vassal olarak bağlı olduğu Ruan-ruanların reisi Anaguey'e elçi göndererek kızıyla evlenmek istediğini bildirir. Buradaki amacı bağımsız olduğunu göstermek ve Anaguey ile eşit seviyede olduğunu ispat etmektir. Anaguey ise Bumın'ın elçisine hakaret eder ve "Sen benim demir işlerimde çalışan kölemsin nasıl böyle bir şeye cesaret edersin?" der. Bumın da karşılık olarak onun elçisine hakaret eder ve onu öldürür. Çin'deki Batı Vey hanedanlığıyla temasa geçerek onların gönderdiği, adı "uzun mutluluk" anlamına gelen Çang-lı prensesle evlenir. Böylece ilk dış ittifak sağlanmış olur. Nihayet 552 yılında Huay-huang adlı yerde Ruan-ruan hükümdarına bir baskın düzenler ve onu yenerek savaş meydanında intihar etmesine sebep olur.

Bu büyük galibiyetten sonra Bumın, İllig Kağan ya da İl Kağan diyebileceğimiz devletin hükümdarı unvanını alır. Böylece bağımsız bir Türk devleti ilan edilir. Maalesef literatürümüze bu devletin adı iki farklı şekilde, Gök Türk veya Köktürk olarak geçmiştir. Aslında Türk devletidir yani Türk kağanlığıdır. Kısa sayılabilecek bir sürede, kuruluşundan yaklaşık yedi yıl sonra Gök Türk Devleti bütün Orta Asya'yı kaplayacak kadar güçlü bir hale gelmiştir. Bununla birlikte 582 yılına kadar, Birinci Gök Türk dönemi dediğimiz büyük kağanlık dönemidir. O zaman devlet ikiye bölünür 582'de, Batı Gök Türklerinden Tardu bağımsızlığını ilan eder. 585 yılında kısa bir süre Çin'in üstünlüğünü kabul etse de Doğu Gök Türk Devleti 630 yılına kadar süper güç gibi kendini korumayı başarır. Doğu Gök Türk Devleti, 615-725 arasında Çin'i çok zor durumlara düşürmüştür. Mesela 615 yılında Çin imparatoru yani Suey hanedanı

imparatorunu Yen-mın'da kuşatmayı başarmıştır. Kuşatmadan kurtulsa da getirdiği ağır psikolojik yıkım büyük hanedanın kısa sürede zayıflayıp yıkılmasına sebep olmuştur diyebiliriz. Bu dönemi anlatan Çin kaynakları Gök Türklerin muhteşem askeri güçlerinden ve diğer organizasyonlarından çok fazla bahsederler. Ancak İl Kağan'nın yapmış olduğu büyük hatalar mesela halktan ağır vergi toplaması ve aşırı soğuklar, yaz mevsiminde kar yağmasıyla birkaç yıl üst üste ekonominin bozulması neticesinde ve devletin üst makamlarına İrani Soğdluların ve Çinlilerin getirilmesi, nihayet törenin bozulması sonucunda 630 yılında Gök Türk devleti yıkılarak Çin'e bağlanır.

Aslında Doğu Gök Türk Devleti'nin hükümdarı İl Kağan kendi yeğeni tarafından yakalanır ve Çin'e götürülerek Çin'e teslim edilir. Batı Gök Türk Devleti ise 630 yılına kadar yine başarılı bir dönem geçirecektir. Ancak 630 yılında Tonyukuk Kağan kendi amcası tarafından öldürülünce iç karışıklıklara sürüklenen devlet 658-59 yılına kadar bağımsızlık mücadelesi verir. Taht kavgası nedeniyle ortaya çıkan iç karışıklıklar hiç durmaz. Ancak 659 yılında tamamen onlar da Çin'in hâkimiyetine girerler. 679 yılında Çin'e gitmek zorunda kalmış olan Türklerde bağımsızlık hareketinin başladığını görürüz. Bunlardan iki aile Aşıdı Fıncı ve Aşina Funiyen bağımsızlık hareketine başlarlar. İlk iki isyan hareketi başarısızlığa uğradıktan sonra üçüncü ihtilal hareketinde Kutlug Kağan, Çin'den uzaklara kaçarak Moğolistan'a yani atalarının yurduna gelir.

Kutlug Kağan, Kök Öng bölgesinde Öngi Irmağı civarında Dokuz Oğuzlar'ı kendine bağlayarak II. Gök Türk Devleti'nin bağımsızlığını ilan eder. Devlet kurulduğu sırada Çin'de tutuklu bulunan Tonyukuk hapisten kaçarak Gök Türk ülkesine gelir, askeri ve idari makamların en başına getirilir. Artık askeri ve idari işlerin sorumlusu odur. Bundan sonra 689 yılına kadar olan süreçte Çin'den esir Türkleri kurtarmak için sürekli savaş yapılır ve başarılı olunur. Çok önemli hedeflere ulaşılmıştır. Kutlug Kağan

691'de ölür. Onun yerine geçen Kapgan Kağan 716 yılında kadar devleti idare edecektir. Onun başarılı ve başarısız dönemleri olmuştur. Kapgan Kağan ölünce kısa süreliğine yerine oğlu geçse de bir ihtilal yapan Kül Tegin, Ağabeyi Bilge Kağan'ı kağanlık makamına getirir ve devlet yeniden toparlanır. Bilge Kağan'ın 734'te ölümünden sonraki on bir yıllık süre içerisinde 745'te Gök Türk Devleti'nin yıkıldığını görüyoruz. Buna devlet adamlarının kendi aralarında anlaşamamasından kaynaklanan iç çekişmelerin sebep olduğu çok açıktır.

Uygur Kağanlığı

Gök Türklerin yıkılışında Uygur, Basmıl ve Karluklar önemli rol oynamışlardır. Ortaya çıkan siyasi boşluğu Basmıllar doldurmaya çalışsa da devlet yıkıldıktan sonra esas idari sahneye Uygurların çıktığını görüyoruz. Uygurlar da Dokuz Oğuzlar gibi ağırlıklı olarak Tola Irmağı civarında yaşıyorlardı. Uygurlar Dokuz Oğuz kabilelerine hâkim olduktan sonra On Uygur adıyla anılacaklardır.

Ötüken'deki Arhangay eyaletinde merkezlerini kurdular. Merkez noktaları Karabalasagun (günümüzde Harbalgas) olan Uygurlar, Mani dinine girdikten sonra birden bire tapınakların inşa edildiğini ve etrafına şehirlerin kurulduğunu görüyoruz. Son yıllardaki arkeolojik kazı çalışmaları neticesinde ortaya çıktı ki, Uygurlar ile birlikte şehirleşmenin hızı artmıştır. Bunun da en önemli örneği Karabalasagun'dur ve orada tarihi eser kalıntılarının bulunduğunu görürüz. 25 km^2'lik bir şehirdir esasında ama merkezinde bulunan citadel dediğimiz tarihi saray kalıntısı günümüze kadar gelebilmiştir. Buranın önemli bir kesimi ayaktadır. Bunun içerisinde saray ve Maniheist manastır bulunur. Orta Asya'da erken dönemde kurulan kale şehirleri tipindedir. Tabii bu bölgede buna benzer başka kalıntı alanlarını da görmek mümkündür.



Karabalasagun (Harbalgas) saray kalıntısı

Moğollar bugün o bölgeye "Harbalgas" diyorlar. Yani Karabalasagun kelimesini değiştirmişler. Ayrıca o bölgede 800'lü yılların başında yazılmış olan Karabalasagun kitabesi vardır ki Soğdça/Çince olarak yazılmıştır. O dönemi anlatır. Şehirleşme ve tapınak sayısının artışı Manihestlerin Uygurlar üzerinde ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Çünkü 764 yılında Uygurların kağanı Bögü, Maniheizmi kabul etmiştir. Bundan sonra Uygurların hükümdar unvanlarında Gök, Kün ya da Güneş yerine Ay kelimesi kullanılmıştır. "Aytengride" gibi ifadeler de sıklıkla kullanılır. Bu Maniheistleşmenin getirmiş olduğu bir sonuçtur. Fakat Uygurların veya o dönemdeki Türklerin tamamının Maniheist olduğunu da söyleyemeyiz. Yine iç çekişmeler sonucunda 840 yılında Uygurlar yıkılır. O da şöyle olmuştur; Uygurlardan kaçan bir vezir Kırgızların yanına gider, Sibirya'daki Kırgızlar onun yol göstermesiyle yüz bin kişilik bir orduyla gelip Uygur başkentini basarlar ve devleti yıkarlar. Mağlup olan Uygurlar bölgede artık tutunamayacaklardır.

Uygurların bir kısmı Çin'deki Ordos bölgesine giderler. Bunlar hâlâ Sarı Uygurlar olarak varlıklarını koruyanlardır. Aynı şekilde Uygurların diğer kolu Turfan tarafına gidecekler, Beşbalık-Turfan dediğimiz bölgede o meşhur Uygur devletini yeniden canlandıracaklardır. Uzun soluklu iki Uygur devleti kurulur, bunların siyaseten çok geniş alanlara yayılıp çok büyük imparatorluklar haline dönüşmediğini görsek de aslında uzun süre ayakta kaldıklarını ve kültürel anlamda değerli eserler verdiklerini biliyoruz. Avrupa müzelerinde bunların örnekleri vardır. Berlin'de sadece sekiz bin Uygur yazması bulunmaktadır. Sarı Uygurlarla birlikte mağara resimleri, tapınaklar ve mimari tamamen gelişir ve değişir. Özellikle Sarı Uygurların bir kısmı Budist olur. Batıda Turfan bölgesinde Budizm'e girerler. Aradan asırlar geçince Müslüman olacaklar, İslami bir devlet olarak varlıklarını sürdürüp Cengiz Han'a bağlanacaklardır. Daha sonra da Çağatay Han'ın topraklarında kalırlar.

Uygurların yıkılmasıyla birlikte Moğolistan topraklarında elli-altmış yıl Kırgızların kağanlığı söz konusu oldu. Onlar doğudan gelen Kıtanlara karşı Moğolistan coğrafyasını koruyamadılar ve geri çekildiler. Bundan sonra 100'li yıllara doğru Moğolistan'da siyasi olarak Türk ağırlığı kalmadı. Ağırlık artık Moğol kökenli topluluklara geçti. Moğolistan topraklarında Cengiz Han zamanında görmüş olduğumuz Kerey, Nayman, Merkit, Kongrat gibi çok sayıda Türk boyunun aslında Moğol hâkimiyetine girdiğini öğreniyoruz. Türk Moğol birlikteliği bir kez daha gerçekleşti. Bunların Moğolların ayrı bir boyu olarak bilinmeleri ile birlikte Türk kökenden gelip daha sonra Moğollaştığını görüyoruz. Ancak buradan çıkarım yaparak Türklerin 840 yılında Moğolistan'ı tamamen terk ettiği sonucuna varmamız da mümkün değildir.

Cengiz Han ve Moğolların Ortaya Çıkışı

Moğolistan'ın geneline baktığımızda ağırlıklı olarak dışarıdan gelen Tatar kabilelerinin yavaş yavaş Moğolistan'ın doğusundan

batısına doğru ülkenin tamamını kapladıklarını biliyoruz. Artık tarihin rengi değişmiştir ve Moğolistan'da Moğollar hâkim olmuşlardır. Nihayet burada Moğol tarihi başlar ve ileriye doğru şahlanır. Cengiz Han 1155'te doğar; 1162 ya da 1167'de doğduğuna dair bilgiler de vardır. 1206'da tüm kabileleri birleştirerek Moğolistan'da Büyük Moğol Hanlığı'nı ilan eder. Sonrasında bilindiği gibi önce Kuzey Çin, orta-Batı Çin'deki Tangutların yaşadığı yeri, Doğu Türkistan dediğimiz sahayı ve buradaki Uygurları egemenliği altına alır. Uygurlar kendiliğinden bağlanır, savaşarak bağlanmalarına gerek kalmaz. Kırgızistan coğrafyasında yaşayan ve Güney Kazakistan'da hâkim olan Karahıtayları, yani nihayet Harzemşah Devleti'ni de mağlup eder ve büyük bir Orta Asya ve dünya imparatorluğu haline dönüşür. Burada çok ilginç bir tarih söz konusudur. Cengiz Han 1227'de büyük batı seferinden döndükten iki yıl sonra ölür. Cenazesi bilinmeyen bir yere defnedilmiştir. Çünkü onu gömen kişiler tamamen ortadan kaldırılır. Cengiz Han'ın cenazesinin yerini 8 asırdır kimse bilmez.

Onun vasiyeti doğrultusunda 1229 yılındaki kurultayda üçüncü oğlu Ögedey büyük kağan olmuştur. Tuluy doğuyu alır, ama Orta Asya'nın tam ortasını Çağatay'a vermişlerdir. Yani Özbekistan'ın doğusu, Kırgızistan, Doğu Türkistan, Güney Kazakistan dediğimiz alanın bir kısmının idaresi ona kalmıştır. Kuzey Kazakistan'dan batıya doğru sonsuz genişlikteki Avrasya bozkırları birinci oğlu Cuci'nin oğullarına verilir. Çünkü Cuci henüz Cengiz Han hayattayken ölmüştür. Ama onun çocukları Batu ve Sayın'a belirttiğimiz gibi batı bozkırları verilir ki bunlar daha sonra Altınorda Devleti olacaktır. Daha sonraki seferle İran'daki İlhanlılar kurulur. 1260 yılına kadar Moğolların büyük hanlığının merkezi Moğolistan'da kalır. 1234'de Karakurum şehri kurulur ve burası, bugünkü Harhorin olarak karşımıza çıkar. Orhun Irmağı'nın kenarındaki bu şehrin günümüzde yaklaşık on bin kişilik bir nüfusu vardır. Şöyle bir değerlendirme yapabiliriz; Uygur başkenti, Moğolların başkenti Karabalasagun (Harbalgas) ve

Gök Türklerin anıtlarının bulunduğu alan bir üçgen şeklindedir ve aralarında yaklaşık ellişer km vardır. Bunlar ortasından Orhun Irmağı'nın geçtiği geniş bir vadide kurulmuşlardır. Batı köşesinde Uygurlar, kuzey köşesinde Gök Türklerin merkezi, Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtları, biraz daha doğu köşesinde ise Harhorin bulunmaktadır. Bu şehrin 1234 yılında kurulduğunu biliyoruz.

Avrupa'dan papanın gönderdiği Rubruk ve Carpini gibi elçiler Harhorin (Karakurum) hakkında zengin bilgiler verirler. Bundan önce Moğolların merkezi Kuzey Doğu Moğolistan'daydı. Moğollar idare merkezini Güyük kağanlığı esnasında (1246-1248) bir süre Imıl Irmağı'na yani Altaylar bölgesine taşısa da genelde Karakurum büyük hanlığın merkezi olarak kalmıştır. Kubilay'ın 1260'dan sonra başkenti Pekin'e nakletmesinden sonra buranın eski önemi kalmaz. Zaman içerisinde artık Moğolları başka yerlerde farklı imparatorluklar halinde görürüz ki, onlar da kısa sürede hem Türkleşip hem Müslümanlaşmışlardır. Çin'den ise 1369 yılında çıkarılmışlardır. Zaman içerisinde Moğollar, Moğolistan'da bir şekilde devam ettiler lakin batı Moğolistan'da Oryat denilen ve Orman Moğolları anlamına gelen Kalmuklar (bir başka adı Cungarlar) olarak yaklaşık 150-200 yıl Kazakistan-Kırgızistan-Özbekistan ve Doğu Türkistan bölgelerinde ortalığı tam anlamıyla alt üst ettiler. Ancak 1756-58 yıllarında Çin'deki Mançu (Çing) hanedanı tarafından Kalmuklara son verilmiştir. Bu saldırılar esnasında Moğollara büyük bir katliam yapıldığı bildirilmektedir. 1582 yılında Moğolların yoğun bir şekilde Budizm'in etki alanına girdiği görülür. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Budizm Moğollar arasında en çok görülen dindir ve Erdenezu Tapınağı bunun sonucu olarak inşa edilmiştir ve ihtişamıyla günümüze kadar gelmeyi başarmıştır.

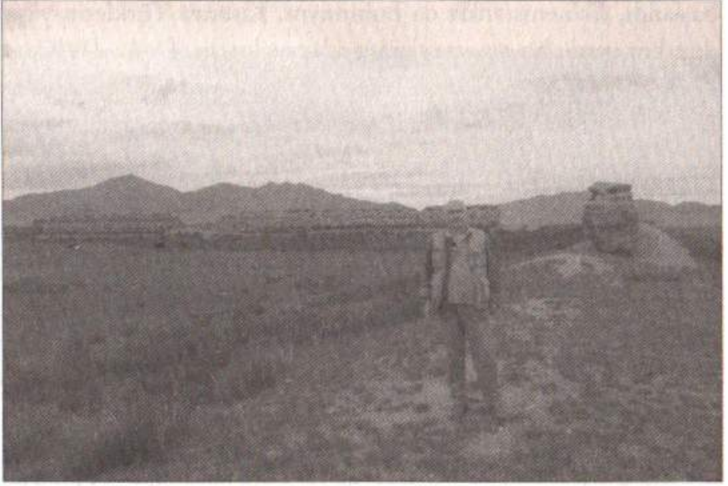
Her ne kadar Moğollar bu tarihlerde Budizmin etki alanına girseler de tamamının Budist olduğunu söylemek mümkün değildir. 1911'de Mançu hanedanı yıkılınca bağımsızlık mücadelesine başlarlar. O yıllarda aynı zamanda Ulanbator'un yani

eski adıyla Urga'nın önem kazandığını görüyoruz. 1924 yılında bağımsız Moğolistan devleti kuruldu. 1925 yılında burası tam bir sosyalist ülke haline dönüştü. 1946'da da yani İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden bağımsızlığını kazandığını görüyoruz. Böylece Moğolistan tarih sahnesinde bağımsız bir şekilde yerini almıştır. Moğolistan günümüzde Çin ile Rusya arasında âdeta bir denge politikasının yürütüldüğü bir alandır. Suhbatar'ın da bu dönemdeki önemli bir komünist kahraman olduğunu söyleyebiliriz. Bu yüzden şehrin meydanına onun adı verilmiştir. 1991 sonrasında Katolik misyonerlerinin veya diğer batılı misyoner örgütlerinin Moğolistan'da Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine başladığını görüyoruz. Moğolları Hıristiyanlaştırma çabaları 11. yüzyıl sonlarında Cengiz Han ve onun öncesine kadar gider ve günümüzde de ağırlıklı olarak bu tür faaliyetler yapılmaktadır.

Nihayet 1915'te Çin'den Moğolistan'ın bağımsızlığını ilan edilir. Verilen bütün mücadele zaten Çin'e karşıdır. Çin'e karşı kendini tanıtabilmek bağımsızlık için ayakta kalabilmenin işaretidir. Moğolistan faaliyetlerine rağmen Birleşmiş Milletler'e ancak 1961'de kabul edilmeyi başarır. Doğu Avrupa'da komünizm yıkılınca Moğolistan da bundan etkilenir ve 1990'da çok partili sisteme geçerek ekonomik ve siyasi reformlar gerçekleştirmeye başlar. Demokrasi alanında kısa sürede Moğolistan'ın gerçek anlamıyla bir ilerleme kaydettiği söylenebilir. 1990'dan sonra bölgedeki Rus askeri birliklerinin çekildiğini de görüyoruz.

Türk Anıtları

Moğolistan'ın baştan sona Türk eserleriyle dolu olduğunu görüyoruz. Bunların da en başta gelenleri bilindiği gibi Gök Türk yazıtlarıdır. Uygur dönemine ait yazıtlar da vardır. Bunları isimlendirmek için genelde Orhun anıtları, kitabeleri gibi ifadeler kullanılır ama en Türkçesi, en doğrusu "yazıt"tır. Tabii ki anıt da kullanılabilir. Çünkü bunların her birinin anıt özelliği de



Baybalık Uygur şehri, Kuzey Moğolistan

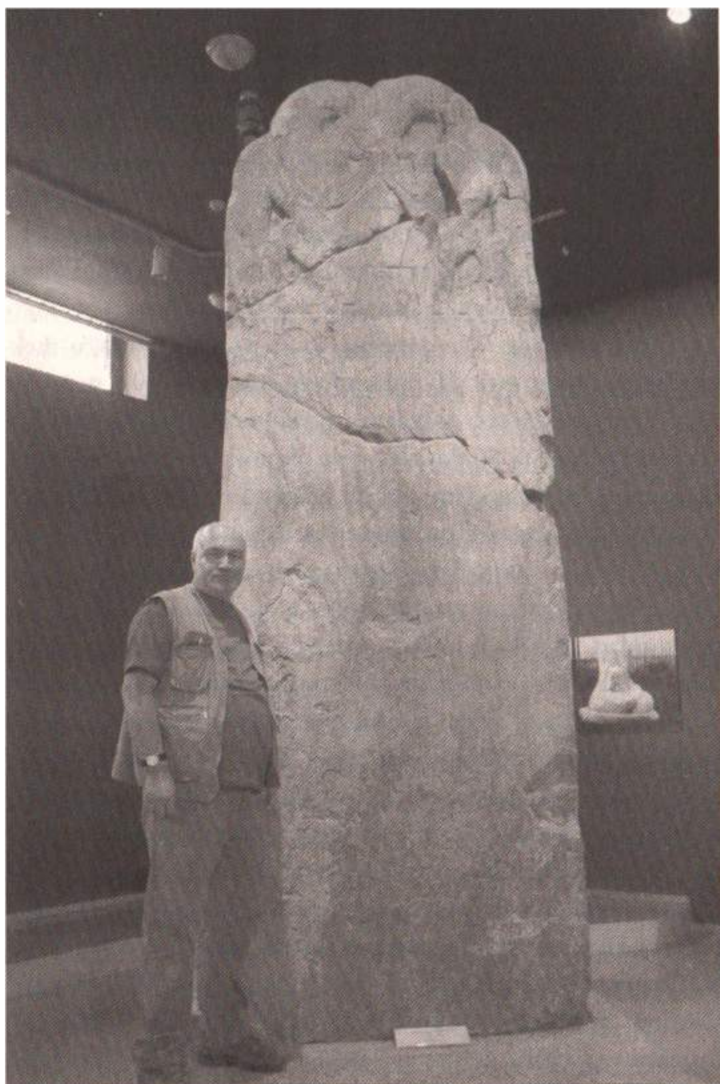
bulunmaktadır. Moğolistan'da Türk yazıtları dendiği zaman Kül Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtları kastedilir. Zaten hemen bunlar akla gelir. Her birinin çok önemli olduğu dünyaca bilinmektedir. Yaklaşık 130 yıldır dünya tarihinde Türkoloji'nin temel kaynakları olarak tanıtılmakta ve okunmaktadır. Genelde Moğolistan'daki yazıtlar yakınlarında bulundukları ırmak ya da su kaynaklarının adlarıyla anılırlar. Mesela yazıtlar Orhun yakınında bulunuyorsa Orhun Anıtları, Tamır Irmağı'nın yakınındaysa Tamır Yazıtları olarak adlandırılır.

Bunun yanında irili ufaklı bazı yazıtların Ongi Irmağı'nın yakınında olması sebebiyle Ongi Yazıtları olarak adlandırıldıklarını da biliyoruz. Ya da Kırgızistan'daki Talas bölgesinde bulunan yazıtlar buna ilave edilebilir. Yenisey'de keşfedilenler de Yenisey Yazıtları diye tanınmıştır. Bu gayet doğru bir yaklaşım olup Eski Türk bozkır hayatını yansıtmaktadır. Avrasya'nın da her tarafında Eski Türk oyma (runik) harfli yazıtlar vardır. Bunlara Balkanlar'da, Karpat Dağları'nda, Doğu Anadolu'da rastlanır. Bu da gösteriyor ki artık bu tip yazıtlar Türkiye'de de bulunmaya

başlandı. Ermenistan'da da bulunuyor. Kısacası Türklerin yaşadığı her yerde bu tip yazıtlara rastlanmaktadır. Doğu Türkistan dediğimiz bölgede, Kuzey Çin'de yeni yeni yazıtlar keşfediliyor. Ne olursa olsun bunların ağırlıklı olarak merkezi Moğolistan'dır. Bu yüzden bu bölge Türk tarihi açısından çok önemlidir.

Moğolistan'ın bünyesinde taşıdığı bu büyük zenginlik içerisinde yazıtlara ayrı bir sayfa açarak ayrıca değerlendirmek gerekir. Burada önem sırasıyla bu yazıtlara baktığımızda Kül Tegin Yazıtı'ndan başlayabiliriz. Kül Tegin bilindiği gibi 684-731 yılları arasında yaşamıştır. Bir yüzü Çince diğer üç yüzü Türkçe olmak üzere dört metreye yakın yükseklikte bir mermer taşa kazınmıştır. Anıtın doğu tarafındaki geniş yüzünde kırk, dar yüzlerinde ise on üçer satır yazı vardır. Bir yüzündeki Çince metinler Çin İmparatorluğu'nun göndermiş olduğu mektuplardır ve Türk Çin dostluğundan bahseder. Çin'deki anıtlara benzeyen bir tarzda ebediliğin simgesi olarak mermer büyük kaplumbağa bir altlığa oturtulmuştur. Bu kaplumbağa altlık da zaten vaktinde anıta yakın bir yerde keşfedilmişti. Bilindiği gibi kaplumbağa Çin ve Budizm kültüründe uzun ömrün sembolüdür. Budist olan diğer bölgelerde de buna benzer örnekleri görebiliyoruz. Ayrıca yazıtın tepesine ejderha motifi işlenmiştir. Yine dağ keçisi motifi de bulunduğunu görüyoruz. Dağ keçisi motifi Gök Türk hanedan damgası veya arması değildir, onunla hiçbir ilgisi yoktur. Büyük kaya resim alanlarında avın bereketli olması için on binlercesi kayalara kazınarak işlenmiştir. Kül Tegin Yazıtı'ndaki de bu anlayışla kullanılmıştır.

Avrasya bozkırlarında özellikle Gobi Çölü'nde ve Kırgızistan'daki kaya resimleri bulunan alanlarda gördüğümüz gibi dağ keçisi ve koyunu Türkler için önemli bir motiftir. Çünkü ilk insanlar dağ keçisi veya dağ koyunu avlayarak hayatlarını idame ettiriyorlardı. Sonradan bu durum değişerek sembolik hale getirilmiştir. Bir kez daha vurgulayalım ki dağ keçisi kesinlikle Gök Türk hanedanı damgası değildir.



Bilge Kağan Yazıtı'nın yanında

Bilge Kağan Yazıtı'na da bakarsak, o 735 yılında yazılmış ve dikilmiştir. Kül Tegin Yazıtı 732 yılında dikilmişti. Bilge Kağan 683-734 yılları arasında elli yıl gibi bir süre yaşamıştı. Kül Tegin Yazıtı kadar bazı yerleri okunamasa da bir yüzünde çok harap olmuş Çince bir metin vardır. Yetmiş seksen karakteri tespit edebildim ama bir anlamlandırma yapabilmek mümkün olmadı. Kül Tegin Yazıtı'ndaki Çince metni okuyup yayınladım. Bilge Kağan, kardeşinin ölümünden duyduğu üzüntüyle birlikte bu yazıtların üzerindeki sözleri söylemiş ve bunlar da yeğeni (atısı) Yolluk Tegin tarafından taşlara yazılmıştır.

Çince yüzünde Çin imparatorunun yollamış olduğu mektuplar kaydedilmiştir. Her iki anıtın arası 890-900 metredir. Koşo Çaydam (Höşöö Tsaydam) vadisinde Harhorin'e yani Karakurum'a yaklaşık 50 km mesafede bir noktada bulunmaktadır. Daha önce de söylediğim gibi bu bölge Harhorin ve Balasagun ile birlikte bir üçgen oluşturmaktadır. Bununla birlikte aşağı yukarı yetmiş satırı aşan Bilge Kağan yazıtı içerik olarak Kül Tegin ile aynıdır. Dünyanın yaratılışından, Gök Türk Devleti'nin kuruluşundan ve yükselmesinden, daha sonra yıkılışından bahsedilir. Bu konular üç noktada toplanır ki devlet idaresi adına çok önemlidir. Mesela devletin yıkılışından önce kendilerini suçlar yani objektif bir değerlendirme yapar. Kağanların ve diğer yöneticilerin başarısız olduklarını söyler. İkinci olarak da kendi milletini suçlar. Burada Çin ile işbirliği yaparak devletin aleyhinde çalışan içerideki hainleri hedef gösterir. Bir de Çin'e giden Türk kızlarının orada cariye olduğunu, erkeklerin ise kemiklerinin dağlar gibi yığıldığını ifade ederek acı acı yakınır.

Yazıtlarda belirtildiği gibi çok sayıda Türk beyinin gidip Çin imparatorunun ordusunda görev aldığını, Çin askeri üniformasını giydiğini biliyoruz. Yani o dönemde de ülkesinden kaçan, Çin'e sığınan ve Çinlileşen Türkler vardı. Ve tespitlerinde üçüncü olarak da Çinlilerin yaptıkları soğuk savaş taktikleriyle Türkleri nasıl mahvettiklerini anlatır. Onların sözlerine

güvenilmeyeceğini yani aslında kandırdıklarını, Türklere yönelik tüm faaliyetlerini anlatır. Böylece Türk tarihinde ve günümüzde herkes için ibret alınabilecek tarihi malzemeyi Bilge Kağan yazmıştır. Hem kardeşi Kül Tegin'in yazıtında hem de kendi yazıtında bunlar dile getirilir.

Tabii sonuçta Bilge Kağan Buyruk Çor isminde bir bakanı tarafından 734'te zehirlenip ölür. Hayatını kaybetmeden önce kendisini zehirleyenleri anlayıp onları öldürür. Ama kendisi de hayatta kalamaz. Onun yerine oğlu Tengli (Tengri) Kağan geçtiğinde, babasının yazıtını diker. Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarının malzemelerini defalarca inceledim. Kül Tegin Yazıtı'nın taşları, yani mermeri çok kalitelidir. Çünkü Kül Tegin öldüğünde Bilge Kağan hayatta ve dolayısıyla kaliteli bir malzemeyle özenilerek yazılmıştır. Bilge Kağan ölünce ise çocukları o kadar güçlü ve karizmatik kağanlar olmadıkları için Çinliler o kadar kaliteli malzeme göndermemişler diye düşünüyorum.

Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarını sadece yazıt olarak değerlendiremeyiz. Aslında her ikisi de birer anıt hatta külliye şeklindedir. En batı tarafında kurban ve sunak taşı, daha sonra bark alanı ve en sonda sağda solda dikilen çok sayıda heykel, heykellerden sonra yazıtlar, onlardan sonra doğu istikametinde dizi halinde dikilen binlerce balbal söz konusudur. Balballarin dikiliş maksadı sağlığında yaptıkları kahramanlıklara işaret etmektir.

Bu bölgenin planları 1957 yılındaki Lumir Jisl tarafından yapılan kazılarla kesin olarak ortaya çıkmıştır. Türkiye tarafından da Bilge Kağan anıtının bulunduğu alanda kazı yapıldı. Maalesef o devirden kalma heykellerin ve diğer kalıntıların birçoğu tahrip olmuş durumdadır. Buna rağmen çok sayıda heykel ve kalıntının günümüze ulaştığını görmek memnuniyet vericidir. Heykellerin ve kalıntıların çoğu Ulanbator'da müzelerde ve depolarda saklanıyor. Ancak, kaybolan eserlerden de söz edildiğini üzülerek biliyoruz. Ulanbator'daki tarih müzesinde ve arkeoloji enstitüsünün müzesinde bunlara rastlamak mümkündür.

Orhun bölgesinde TİKA'nın yapmış olduğu müzede de bulunan eserler sergileniyor. Burası çok daha iyi olabilirdi ama yapılamadı. Bizde bu konular ya çok abartılıyor ya hemen hamasete kaçıyoruz. Dolayısıyla bilimsel çalışma yapmıyoruz ya da tamamen terk edip hiç bakmıyoruz. Orta noktayı bulup bilimsel olarak çalışmak lazım. Bilimsel verilerle uluslararası düzeyde faaliyetlerde bulunmak gerekir. Bu anlamda Orhun bölgesinin çok değerli olduğunu bir kez daha hatırlatalım.

Tonyukuk Yazıtı'na gelelim, bu yazıt Ulanbator'un şu an için yapılan yeni yolla 59 km uzağında yer almaktadır. Toplam altmış iki satırdan oluşan iki taş halindedir, ikinci taş biraz daha yıpranmıştır. Birinci yazıtta 35, ikinci yazıtta 27 satır bulunmaktadır. II. Gök Türk Devleti'nin 682 yılında bağımsızlığını kazandığı sırada Tonyukuk Çin'de hapiste bulunuyordu. Hapisten çıktığı anda kaçıp henüz Kök Öng'de bulundukları sırada Kutlug Kağan'a katılır, Göktürklere sığınır. Askeri ve idari işlerin en yüksek makamını oluşturan Apa Tarkanlık görevine getirilir. Devletin gelişip ilerlemesinde çok önemli vazifeler icra eder. Türk tarihindeki on bilge şahsiyet kimdir diye sorulsa, bunlardan birinin Tonyukuk olduğunu söyleyebilirim. Çünkü gerek iç düşmanları gerek dış düşmanları çok iyi tanımıştır. Bunların işbirliği yapmasını gerekli hamlelerle vaktinden önce engeller. Son derece başarılı işler yapmıştır. Bilge Kağan'ın ülkeyi Budistleştirmek istemesine karşı çıkmıştır. Sebebi de Budizm'in Türklerin yapısına uymadığını ve onları uyuşturacağını düşünmesidir. Cesaretli biçimde Bilge Kağan'ın karşısına çıkarak bu konuda ülkede propaganda yapılmasını yasaklatır. Ayrıca surlu şehirler kurulmasını da engeller. Şehir hayatı her zaman rahat hayat olarak insanları cezbeder. Ancak az sayıda nüfusla kalabalık Çin'e karşı savunma savaşı yapmak doğru değildir.

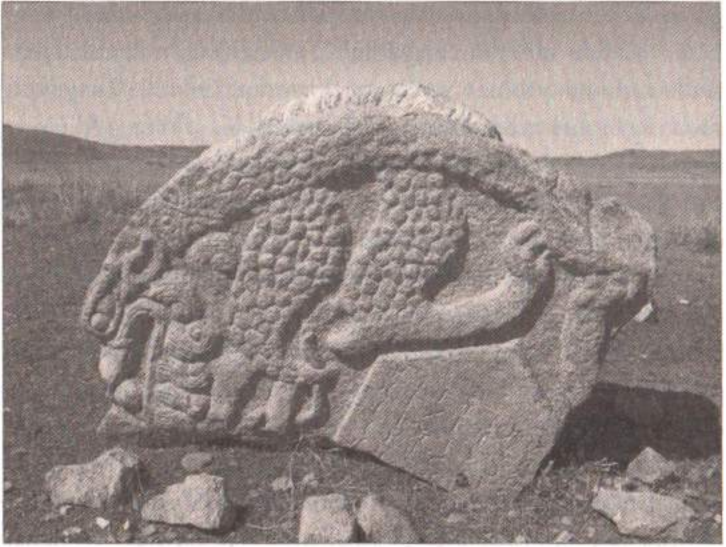
Bozkır insanlarının karakterlerine baktığımız zaman insanların genellikle şehirlerde yaşamak istediklerini gözlemleriz. Genel eğilim bu yöndedir. Konfor içerisinde yaşamak, kolaylıklar

görmek istenir. Moğolistan şartları için o dönemde rahat yaşam hiçbir şekilde mümkün değildir. Çinlilere karşı rahatlık içerisinde savunma yapmak ve savaşmak zordur. O halde Tonyukuk şöyle düşünmektedir; düşman çok kuvvetli bir şekilde geldiğinde kaçıp dağların vadilerin arkasında saklanabiliriz, kuvvetli olduğumuz zaman zaten problem olmadan savaşabiliriz. Ama zayıf olduğumuz zaman kaçıp kendimizi koruyabiliyorsak "survive" (hayatta kalma) olayını gerçekleştirebiliriz. Bu düşüncesiyle Bilge Kağan'ın fikirlerine karşı çıkar. Çin kaynaklarından öğrendiğimiz bu bilgi Tonyukuk Yazıtı'nda anlatılmıyor. Fakat Tonyukuk'un gerçekten Türk devletinin kuruluşu ve bağımsızlığı üzerine çok doğru tespitleri bulunmaktadır.

Moğolistan'daki bir diğer önemli yazıt Ongi'dir. 1891 yılında Ongi Irmağı yakınlarında yani Orhun yazıtlarının 160 km güneyinde bulunmuştur. On iki satırdan oluşan bu yazıt ve balbal üzerinde kısa bir ek satırla birlikte on dokuz satırdan oluşur. Yıpranmış olmakla birlikte, bu yazıtta II. Gök Türk Kağanlığının kuruluşuna ait kısa bilgiler bulunmaktadır.

Başka bir önemli yazıt Küli Çor ya da İh Hüşot Yazıtı'dır. Bu yazıtta yirmi sekiz satır bulunur ve Ulanbator'un 200 km güney batısındadır. Bahsi geçen yazıtta Külçor'un seferleri, başarıları, kahramanlıkları anlatılır. Bir başka önemli yazıt Çoyr Yazıtı'dır, bu yazıtın üzerinde iki damga bulunur. 1929 yılında bu yazıttan haberdar olunmuştur, Ulanbator'a 200 km mesafedeki Gov-Sümber eyaletindeki Sümber bölgesinde bulunmuştur. Daha sonra Moğolların tarih müzesine taşınmıştır. Oldukça ilginç yazıtlardan biridir.

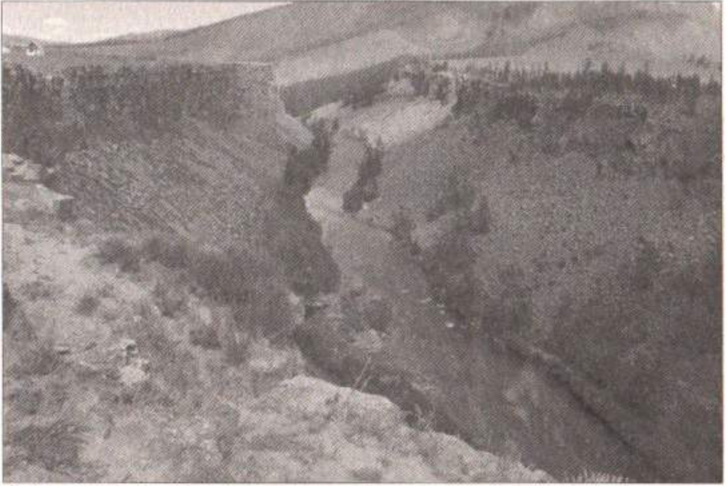
Bunlar gibi Moğolistan'ın her tarafında çok sayıda yazıt vardır. Dünya genelinde eski Gök Türk dönemine ait 750-800 civarında yazıt bulunduğunu görüyoruz. Bunların çoğunluğu Moğolistan'da, Kuzey Çin'de, Doğu Türkistan'da, Kırgızistan'da bulunur. Ama yukarıda da belirttiğimiz gibi Macaristan'ın ortalarına ve Anadolu'ya kadar bu tür yazıtların varlığını biliyoruz.



Karabalasagun Yazıtı'nın başlığı

Moğolistan coğrafyasında Uygur Kağanlığı'ndan kalma yazıtlar da vardır. Karabalasagun Yazıtı ne yazık ki parçalar halindedir. Bir parçasının yakında bir Moğol ovosunun, taş yığının içinde olduğu söyleniyor. Bir diğer parçası belki Harhorin müzesinin depolarına götürülmüştür. Başlık ise Karabalasagun'da parçalar halinde yerde yatıyor. Burası kuşbakışı baktığımızda Orhun Irmağı'nın birkaç km veya 10 km batısında gibi görünür. Bilge Kağan ve Kül Tegin yazıtlarına yaklaşık 50 km uzaklıktadır. Deniz seviyesinden 1405-1410 m yükseklikte yer alır. Üç dilde olmak üzere yani Türkçe, Çince ve Soğdça yazılmıştır.

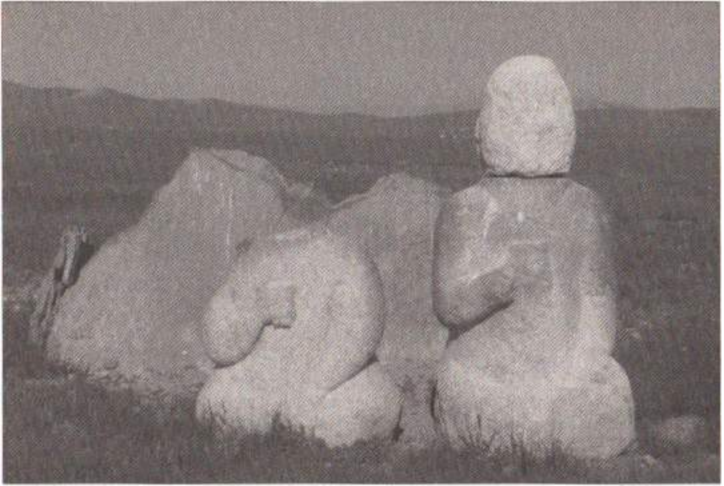
Türkçe kısımlarının özellikle fazla tahrip olduğunu görüyoruz. Parçalı haldedir, tepeliğinde ejder motifi vardır ama bunun bir kısmının Moğollar tarafından kullanıldığını görüyoruz, sanırım bir kısmı ise müzededir. Karabalasagun'un ikinci bir yazıtı daha vardır. Bu yazıt yine Ordubalık'a yakın bir yerde bulunduğu için böyle anılır. Başka bir önemli yazıt olarak Sevrey Yazıtı'nı



Taryat Gölü'nden Çeçerlek'e giden yol, Orta Moğolistan

görüyoruz, çok küçük ve kısa bir yazıt olarak okunuşu bir hayli zor olan bir yazıttır. Oldukça tahrip olmuştur. Soğdça ve Türkçe olan bu yazıtın Soğdça kısmı daha iyi okunabilir vaziyettedir. Toplamda altı yedi kısa satırdan ibarettir. Tes Yazıtı, Uygur yazıtları arasında en çok zarar görmüş olanıdır. Üzerinde 20 satır yazı vardır. Ancak, bunların yarısı bozulduğu için okunamamaktadır.

Taryat ve Moyen Çor yazıtları birbirlerine içerik olarak çok benzeseler de aynı yerde değillerdir. Taryat Yazıtı, Taryat Gölü'nün yakınında bulunur. Moyen Çor Yazıtı Şine Us (Yeni Su) adı verilen bir yerdedir. Günümüze ulaşan en sağlam Uygur yazıtlarından biridir. Çok sayıda unvan, kişi ve yer adı geçtiği için halen araştırılmaya muhtaçtır. Moyen Çor Yazıtı en hacimli Uygur yazıtıdır. Konuları dolayısıyla Taryat Yazıtı'yla büyük benzerlik gösterir. Uygurların yaptığı seferlerle birlikte Çin hükümdarının ricası üzerine An Lu-şan isyanının bastırılması üzerine faaliyetleri anlatır. Yani bilindiği gibi Uygur Devleti'ni kurup genişleten Bayançor ya da Moyen Çor dediğimiz kişidir. Bu sebepten onun anıtının diğerlerine göre daha önemli olduğunu söyleyebiliriz.



Höl Asgat

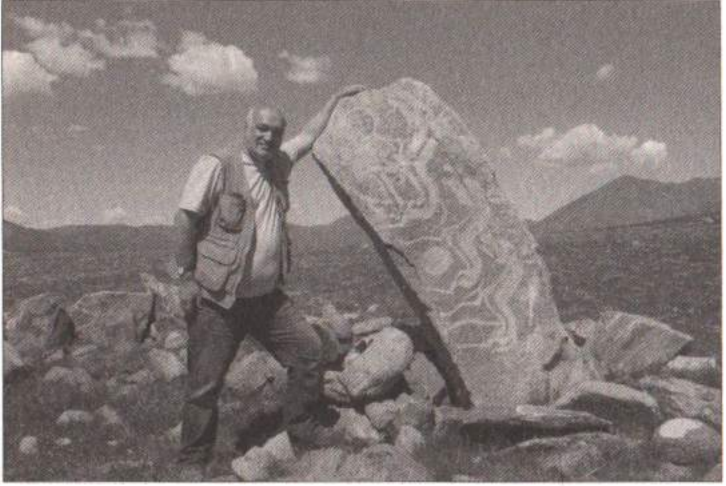
Suci Gölü'nün kenarında bulunan Suci Yazıtı günümüzde kayıptır ama Uygurlara mı yoksa Kırgızlara mı ait olduğu halen bilimsel olarak tartışılmaktadır.

Moğolistan'da iki yüz elli civarında Türk yazıtı bulunduğu söylense de sayı yeni keşiflerle her geçen gün artmaktadır. Yaptığımız gezilerde bunlardan küçük küçük bazı kayaların üzerindeki yazıt türlerine çok rastladım. Tsagan Gol (Ak Irmak) civarında mesela Moğolistan'la ilgili ufak yazıtların mevcut olduğunu görüyoruz. Şiveet Hayrhın'da olduğu gibi özellikle kaya resimleri alanlarında bunlardan fazlasıyla görebiliriz. Baktığımızda Gurvalcin-Uul, Bombogor, Höl Asgat, İh Hanuy, Hoyd Tamır, Hangiday, Arhanan, Dolodoyn, Hentey, Beger, Yamanı Us, Örük, Açit Nuur, Del Uul, Hutag Uul, Zurh Uul bunlardan bazılarıdır. Bu yazıtların okumaları ve değerlendirmeleri için H. Namık Orkun, Karcaubay Sartkocaulı, Tsendin Battulga, Napil Bazilhan, Talat Tekin, Muharrem Ergin, Osman Sertkaya, Mehmet Ölmez, Erhan Aydın, Cengiz Alyılmaz, Osman Mert gibi değerli Türk dili araştırmacılarının kitaplarına ve makalelerine bakılabilir.

Güney Sibirya'da da yani özellikle Tuva, Altay ve Hakasya'da çok sayıda yazıt bulunmaktadır. Kısa yazıtların daha çok mezar taşı niteliğinde olup, kimin adına yazıldıysa ondan kısaca bahsedildiğini görüyoruz. Bazıları çiziktirme şeklindedir, bazıları yazı gibi düşünülür, bazıları oyma biçimindedir. Ancak çoğunluğu oyma türündedir, onlara Yeniscy yazıtları denir. Radloff'tan başlayarak Malov, Vasilyev, Kızlasov, Kormişin gibi isimler bu yazıtları incelemiş, okuyup yayınlamıştır. Sibirya'daki yazıtlardan ilk defa Strahlenberg'in seyahatnamesinde bahsedilir. Onun ne olduğu anlaşılamaz ve aradan nerdeyse yüz elli yıl geçer ve 1892'de Finli arkeologlar yazıtların yerini tespit edip atlas halinde yayınladıktan sonra Danimarkalı Wilhelm Thomsen bu yazıtları 1893 yılında okumayı başarır. Onunla birlikte günümüze kadar okuma ve anlamlandırma çalışmaları devam ediyor. Thomsen'den sonra Radloff da okuyup çözmeyi başarır. Hatta ikisinin arasında bir yarış söz konusudur. Thomsen'in vardığı bilimsel sonuçlar günümüzde halen yerini ve geçerliliğini korumaktadır. Çok sayıda Rus bilim adamı ve tarihçinin bunları çalıştığını biliyoruz.

Bu yazıtların dışında ayrıca Moğolistan'da kaya resimleri de görürüz. Bunların hepsi Türk bozkır karakterini gösteren unsurları taşıyan tasvirlerdir. Mesela Hoyt Tamır Yazıtı'nın biraz kuzeyinde bulunan bir alanda yani Tsetserleg'de yine Bayanhongor'da, Gurvan Mandıl'da, Şiveet Hayrhın'da, Hoton Nur (Sırgalı Göl)'da ve Gobi Çölü'nde çok sayıda kaya resimleri bulunmaktadır. Türk tarihinin temeli olarak gösterebileceğimiz kaya resimleri (petroglifler), Türklerin yaşamış olduğu Avrasya coğrafyasının her tarafında bulunur.

Rahmetli arkadaşım Servet Somuncuoğlu ile birlikte buralarda çalışmalarda bulunmuştuk. Birlikte çok sayıda kaya resmi alanını gördük. Dünyada kaya resimlerinin en fazla olduğu alan Kırgızistan'da yaklaşık 4000 m yükseklikteki Saymalıtaş alanıdır. Bunlar başka yerlerde de bulunur, Kazakistan'daki Tamgalısay'da yine önemli buluntular vardır. Sibirya'da özellikle Altay



Arhangay Çeçerlek yakınında Altın Sandal'da at tasvirli taş,
Tamır Irmağı havzası

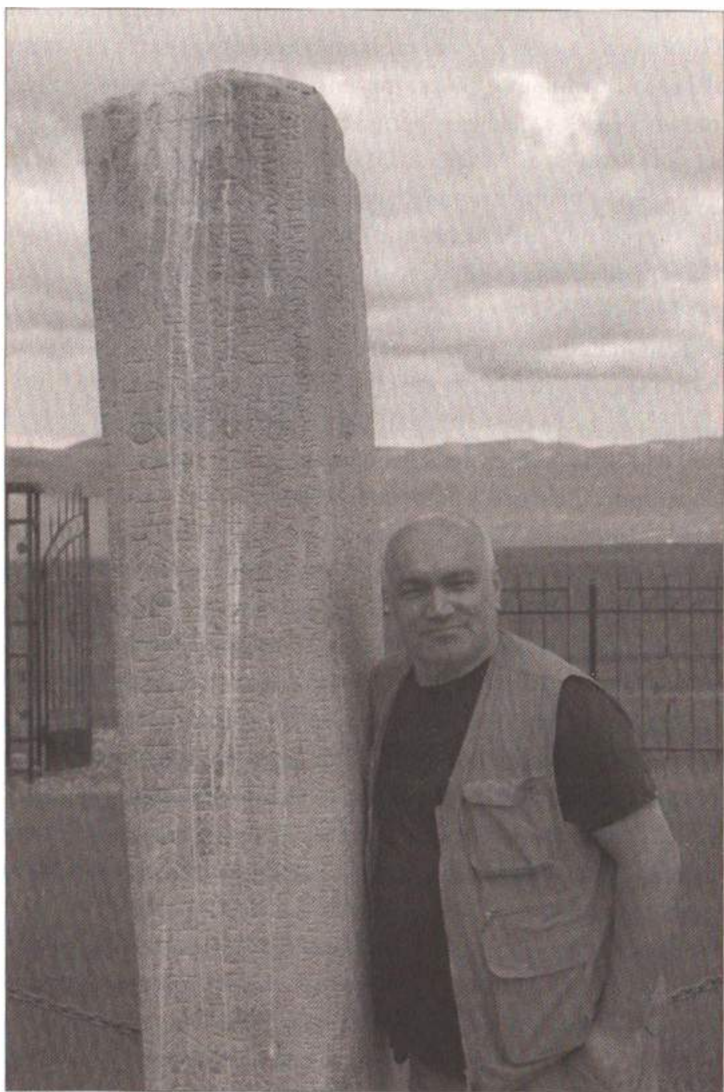
Dağları'nda da bunlardan görmüştüm. Ama merkez noktası veya en eski bölge olarak bu konuda Moğolistan çağrışım yapmaktadır. Tarihin en eski dönemlerinden günümüze kadar gelen eserler kompozisyonu bakımından Moğolistan çok önemlidir, özellikle Arhangay eyaleti çok özeldir. Bu eyaletin etrafında mesela güneyinde Bayahongor vardır. Onun doğusunda yine Övörhangay (Güney Hangay) eyaleti de bulunur. Onun kuzeyinde Bulgan, Hövsgöl gibi yerlerdeki arkeolojik kalıntılardaki malzeme önemlidir. Şimdi oralara tarihi Ötüken diyoruz, Arhangay merkez olmak üzere bir de Çeçerlek yani "Çiçeklik" vardır, buraya baktığımız zaman bir kayanın dibine kurulduğunu ve çukurda olduğunu görürüz. Demek ki burası kışın yaşamaya müsait bir yerdir. Su kaynakları açısından da zaten bölgede problem yoktur, yaşanabilecek bir yer olduğu açık. Etrafında yani o vadilerde Türklere ait binlerce eser bulunur. Onun batısındaki Zavhan eyaletinde ise nispeten daha az vardır. Batıya doğru gittiğimizde Hovd ve Bayan Ölgiy eyaletlerinde birdenbire bunların çoğaldığını görüyoruz.

Sonuçta tarihi süreç içerisinde Türk kökenliler ağırlıklı olarak buralarda yaşamışlardır. Çin kaynakları bunları doğrulamaktadır. Günümüze baktığımızda vadilerin yaşama açısından insanlara daha çok uyduğunu, çok sayıda insanın barınmasına ve beslenmesine olanak sağladığını bilmekteyiz. Kışın korunaklı bir bölge sunmakla birlikte, hayvancılık için de uygundur. Mesela Kuzeydoğu Moğolistan böyle olmayıp fazla soğuktur ve korunaklı vadilere de sahip değildir. Buna karşılık güneyde ve Altay Dağları'nda ise bunlarla ilgili eşsiz ve sayısız tarihi malzeme bulunur.

Gobi Çölü'nün içerisinde yine böyle alanlar ve kalıntılar vardır. Bundan birkaç sene önce Suhbatar eyaletinde yeni bir yazıt bulunmuştu. Ama daha sonra bu, üzerinde yazı değil de daha çok damgalar bulunan bir anıt olarak değerlendirildi.

Tola Irmağı'ndan bahsetmeden geçemeyeceğiz. Tola Irmağı dediğimiz zaman ona yakın olarak işaretlenen anıt, Tonyukuk Yazıtı'dır. Tonyukuk Yazıtı, Tola Irmağı'nın kenarında değil, yaklaşık olarak kuş bakışıyla 13-14 km mesafededir. Tonyukuk Anıtı'nın bulunduğu yer eski Çin kaynaklarında anlatılan Türk boylarının sıralamasının en doğusudur. Buna göre en doğuda Bayırku boyu yaşıyordu. Burasını Türklerin doğu sınırı olarak düşünebiliriz. Ondan sonra Moğol boyları başlıyor. Türk boyları kompozisyonunun doğu kanadını oluşturan Tola Irmağı'na genel olarak baktığımız zaman, Dokuz Oğuz boy grubunun yaşadığını görürüz. Gök Türklerin doğu kanadının halk tabakasını meydana getiren Dokuz Oğuzlar daha sonra Uygur Kağanlığının ana halk kitlesini oluşturacaklardır.

Dokuz Oğuzların gerçek varlığını biz *Suey-şu*'daki Töles boyları bölümünde buluyoruz. Ama o tabloda Orta Asya'da yaşayan bütün Türk boylarından bahsedilir. Tola Irmağı en doğudaki sınır niteliğindedir ve bu ırmak civarındaki dokuz tane boy anlatılır. O Dokuz Oğuz boyunun halk kitlesi olarak II. Gök Türk Devleti döneminde önemli bir rol oynadığını hem savaş hem isyan anlamında büyük bir halk gücü olduğunu görüyoruz.



Tonyukuk Yazıtı ile

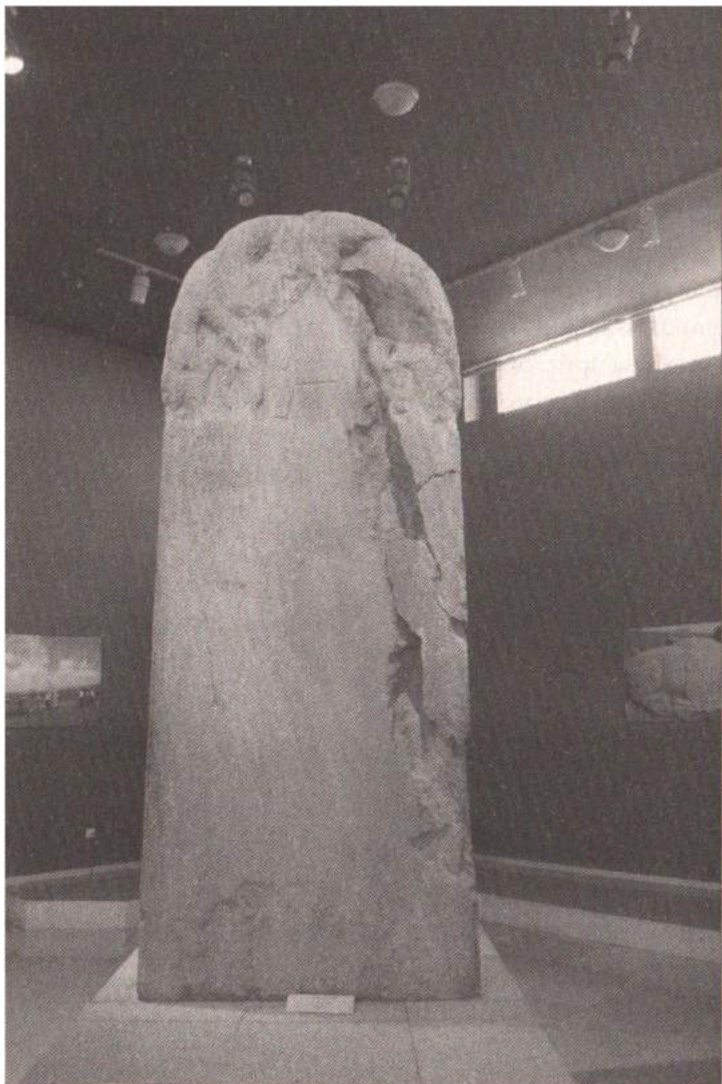
Bunlar Uygurların temel tabakasını oluştururlar. Uygurlar bunlara katılınca On Uygur olarak adlandırılmaya başlandı. Uygur Kağanlığı Orta Asya'yı kapladı, yüz sene sonra yıkılınca buradan çıkan boylar hem Beşbalık hem Tanrı Dağları bölgesine doğru gelerek Beşbalık Uygurlarının, Karahanlıların, aynı zamanda Sarı Uygurların halk tabakasını meydana getirdiler.

Yazıtların Keşfi

Yukarıda da bahsettiğimiz bu konuya burada biraz da topluca değinmek istedik. Çünkü yazıtlar Türk tarihi açısında çok önemli bir yere sahiptir. Avrasya bozkırlarında Macaristan'dan Mançurya'ya kadar uzanan geniş alanlarda eski Türk yazıtları yayılmış bulunmaktadır. Bunların şüphesiz en önemlileri Moğolistan'da 8. yüzyılın ilk yarısında dikilmiş olan Orhun'daki Bilge Kağan ve Kül Tegin, Tola civarındaki Tonyukuk yazıtlarıdır. Yazıtların varlığından ilk söz eden 13. yüzyıl tarihçisi Ata Melik Cuveyni'dir. Bölgeye sürgüne gelen İsveçli subay Strachlanberg de dönüşünde yazdığı *Asya'nın Kuzey ve Güney Bölgeleri* adlı eserinde bunlardan söz etmiştir. Fakat, bilim dünyasının "yazıtlarla" gerçek tanışması 1889'da Rus Yadrintsev'in Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarını bulmasıyla olmuştur. 1890'da Axel Olag Heikel başkanlığında bir Fin heyeti yazıtlar üzerinde araştırma yaparak sonuçlarını yayınladı. Rus Türkoloğu W. Radloff başkanlığında bir heyet yazıtların kopyalarını Atlas haline getirdi.

Yazıtların Okunması

Yazıtların ilk önce Çince yüzü George Von Gabelentz tarafından 1891'de Pekin'de okunarak Almancaya tercüme edilmiştir. Bu metnin okunması Türkçe yazıların çözülmesine ışık tutmuştur. Danimarkalı dil bilgini W. Thomsen, Tengri, Kül Tegin ve Türk kelimelerini 25 Kasım 1893'te okumayı başarmış; daha sonra metnin tamamını çözerek 15 Aralık'ta Danimarka Kraliyet



Kül Tegin Yazıtı

Bilimler Akademisi'nde bir bildiri halinde sunmuştur. W. Radloff da 1895'te metinleri okuyarak yayınlamıştır.

Türk adı, kültürünün eşsiz abideleri olan yazıtlarda taşa oyulmakla ilk defa Türkçe bir metinde kaydedilmiştir. Metinlerde dünyanın ve insanlığın yaratılışı ile Göktürk Devleti'nin Bumın Kağan ve İstemi Yabgu tarafından kuruluşu, Orta Asya'yı devlete bağlamaları, devletin yıkılışı ve çöküşü sebepleriyle birlikte açıklanır. Daha sonra devletin yeniden bağımsızlığını kazanması, Bilge Kağan'ın babası İlteriş ve amcası Kapgan kağanlar zamanında elde edilen başarılar, boy isyanları iç ve dış siyasete dair bilgiler ve görüşler ileri sürülür. Gelecek nesillere ders vermek amacıyla hatalar vurgulanır. Türk devlet geleneğine yani töreye atıf yapılır. Milletin nasıl huzur ve barış içinde yaşayacağı bildirilir.

Gök Türk Alfabesi

Türkçenin yazıldığı ilk alfabe batıda "Runik" adıyla tanınan Göktürk alfabesidir. Bu alfabenin eski Türk damgalarından doğduğu düşünülmektedir. 7. ve 10. yüzyıl arasında Avrasya coğrafyasında Türk kökenli topluluklar tarafından yaygın bir biçimde kullanılmıştır. 732'de yazılan ve dikilen Kül Tegin Yazıtı Türk edebiyatının ilk eseri sayılır. 38 harf mevcuttur. 4'ü sesli, 26'sı sessiz, 8 tanesi ise bitişken harftir. Sağdan sola yukarıdan aşağıya doğru yazılır.

Tonyukuk

Tonyukuk yazıtları Bayan Tsogt'da bölgesinde bulunmaktadır. Yazıtlar Orhun'daki Bilge ve Kül Tegin yazıtları gibi aynı konuları kapsamaktadır. Yazıtta II. Göktürk Devleti'nin kuruluşu, iç ve dış düşmanlarla mücadele Tonyukuk'un ağzından anlatılmaktadır. II. Göktürk Devleti bağımsızlığını kazandığı sırada Çin'de hapiste bulunan Tonyukuk, daha sonra kaçmayı başararak İlteriş Kutlug Kağan'ın yanına gelmiş ve askeri ve idari işlerin başına Apa Tarkan olarak getirilmiştir. Bundan sonra uyguladığı



Tonyukuk genel görünüm

stratejik planlarla Göktürk Devleti'ni büyük tehlikelerden kurtarmıştır. Güney Sibirya'da Hakasya'ya, Batı Orta Asya'da Maveraünnehir'e kadar seferler düzenlemiştir. Özellikle ülkeyi içeriden yıkmak isteyen dış ve iç düşmanların işbirliklerini önceden öğrenmiş ve yerinde hareketlerle önlemiştir. Kendisi ile ilgili kaynaklardaki son haber 726 yılında olduğu için bu tarihte öldüğü kabul edilmektedir. Yine yazıtın da aynı yıl dikildiği tahmin edilmektedir.

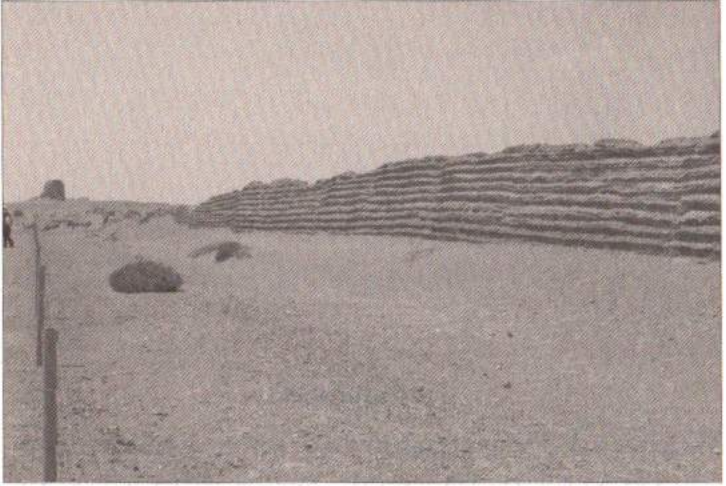
KUZEY VE ORTA ÇİN



İç Moğolistan

Moğolistan dediğimiz coğrafya aslında tarihte ve günümüzde sadece Dış Moğolistan'dan oluşmaz. Yani bir buçuk milyon km^2 alandan ibaret bir ülke değildir. Tarihi süreç içerisinde bugün İç Moğolistan adı verilen, Çinlilerin "Neymıngu" dedikleri bölgeye baktığımızda kuzey doğudan batıya doğru uzanan uçsuz bucaksız bir alan olduğunu görürüz. İç Moğolistan da neredeyse Bağımsız Dış Moğolistan kadar bir alana sahiptir. Başkenti Huhhot olan İç Moğolistan'ın nüfusu çok karışıktır, farklı milletlere ait gruplar vardır ve Çinliler çoğunluktadır. Şöyle ki 23 milyon 840 bin olan nüfusun %79'u Çinli'dir. Moğollar ise 3 milyon 995 bin civarında bir nüfus barındırırlar. Diğer taraftan Mançular 499 bin, Müslümanlar 209 bin, yine 100 binin altında Rus, Koreli, Evenkler ve Dahurlar yaşamaktadır.

İç Moğolistan aslında tarihin en erken devirlerinden itibaren Türk yurdu olmuştur. Türk kökenli halklar burada yaşamışlar, burayı yurt olarak benimsemişlerdir. Bunu görmek için İç Moğolistan'daki tarihi eserlere bakmak yeterlidir. M.Ö. 2250'lere kadar gidebilen belgelerde daha da güneye Çin'in derinliklerine uzanan Hunların erken tarihlerinde bu bölgede yaşadıklarını görüyoruz. Onlardan sonra Tabgaçlar, Gök Türkler, Uygurların kağanlıkları bu bölgeyi de içinde almıştır. Karahıtaylardan sonra da Moğol hâkimiyeti söz konusudur. Dünyanın en meşhur

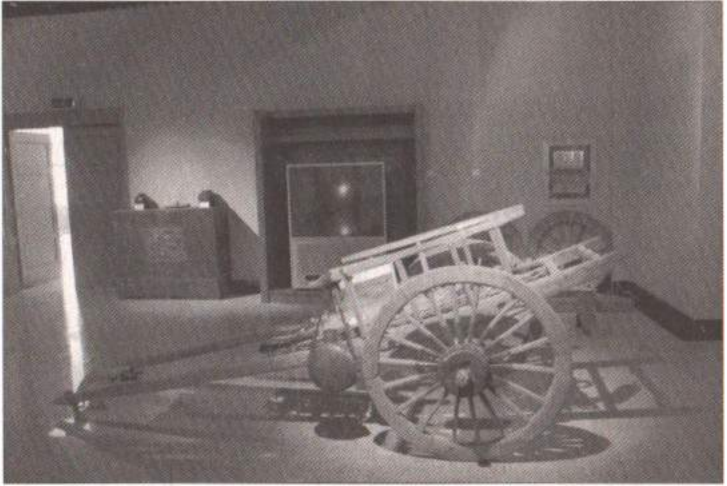


Çin Seddi'nin başlangıcı, Dun-huang

tarihi eserlerinden olan, hatta dünyanın 7 harikasından biri sayılan Çin Seddi (uzun duvar/çang-çıng) Yin Dağları'nın üzerine konuşlanmıştır. Bu Yin Dağları Çin'in tarihi sınırlarıdır. Tarih öncesi devirlerden itibaren bozkırlı halklar İç Moğolistan coğrafyasını kendilerine yurt tutmuşlardır. Dolayısıyla İç Moğolistan M.S. 10. yüzyıla kadar Türk kökenli halkların yurdudur. Daha sonra onların boşalttığı bu yurdu Moğollar doldurmuşlardır. Nitekim bugün bundan dolayı İç Moğolistan adıyla anılmaktadır. Kısacası tarih boyunca Çin Seddi Çinlilerle Çinli olmayanlar arasındaki sınırdır. Çinlilerin kendi tuttukları kayıtlarda bölgenin Türk kökenli topluluklar tarafından yerleşik hale getirildiği açıkça yazılmaktadır.

Gökşehir/Huhhot

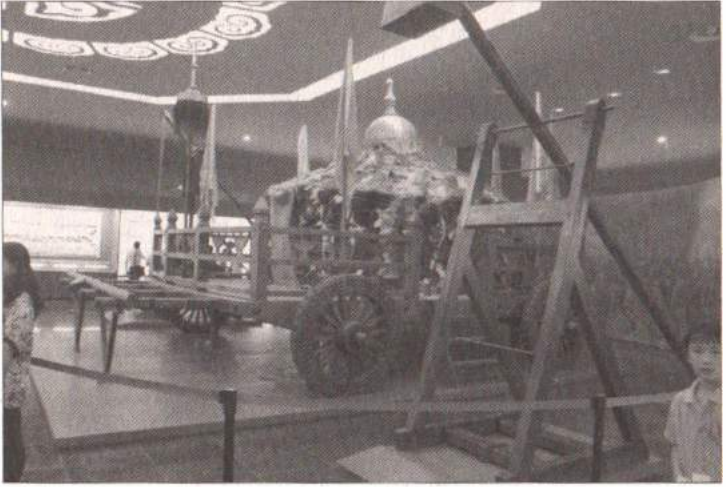
Başkent Huhhot'un diğer yazılışı Huhhot (Çince Huo-ho-tu)'tur. Huhhot, Gökşehir anlamına gelir. "Hoh" ya da "huh" Moğolca, Türkçe'de "gök" kelimesinin Moğolcalaşmış halidir; "hot" ise eski



Bozkır klasiği kağnı

Moğolca'da "kale" anlamına gelir. Bundan dolayı buraya Huhhot denilmektedir. 2013 yılında bölgeye gezi yaparak başkent ve etrafını ayrıntılı bir biçimde gezme fırsatı bulmuştum. Topografik ve iklim özellikleri açısından Moğolistan'a çok yakın olduğunu, bozkır ve çöllerle kaplı bulunduğunu gözlemledim. Moğolistan ile aynı sert karasal iklim özelliklerine sahip olduğu görülse de çölden dolayı farklılıklar taşıdığını gözlemlemiştim. Bir de rakım düşük olduğu için fazla soğuk olmadığı da gerçektir. Ancak dondurucu kışların kavurucu yazların ve kuraklığın hüküm sürdüğü bilinmektedir. Su için kuyular kazıldığı ve bu şekilde hayvanlarını sulayabildikleri filmlere, edebiyata konu olmaktadır. Başkent Huhhot'da çok zengin bir müze yapılmıştır. Bu müzenin içinde tarihin en eski devirlerinden itibaren Türklerin atalarına ait eserler sergilenmektedir. Kıtan dönemine yani 900'lü yıllara kadar bütün eserler aşağı yukarı Türklere aittir.

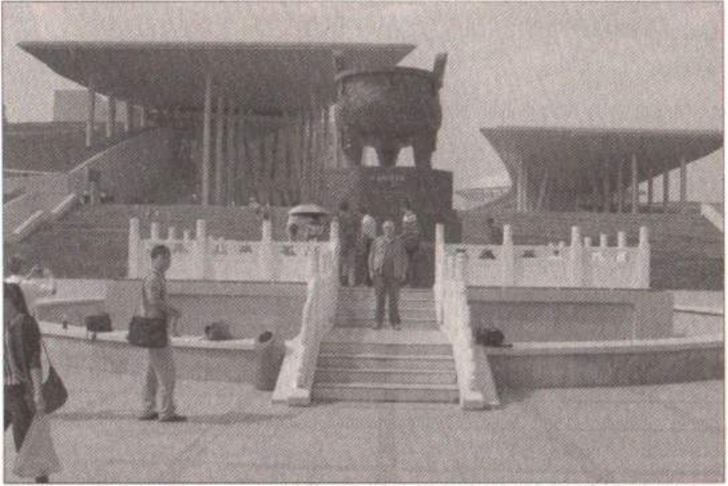
Daha sonraki dönemde ise bunların Moğol ve Çinli hanedanlara, sülalelere ait eserler olduklarını görüyoruz. Yani eski Türk kültürünün önemli bir ayağını da İç Moğolistan meydana



Moğol hanlarının savaş arabası

getirmektedir. Bölgeye kuşbakışı baktığımızda kuzeydoğu-güneybatı istikametinde uzandığını görürüz. Bahsettiğim 1 milyon 183 bin km^2'ye tekabül eden alanıyla başkenti, Pekin'e karayolu ile 9 saat mesafede yani 600-700 km uzaklıktadır. Huhhot'tan Pekin'e giderken dağların ve Çin Seddi'nin bulunduğu bölgeden kıvrıla kıvrıla geçen yollardan muhteşem bir manzara seyredilmekte, başta Cengiz Han olmak üzere bozkır ordularının tarih boyunca buradan ilerleyerek geçitlerden geçip seddi aşıp Kuzeybatı Çin'i işgalleri akla gelmektedir. Huhhot'tan Pekin'e karayolu ile gitmem gerekiyordu. Çünkü sadece bu şekilde Çin Seddi'nin ve onun konuşlandığı Yin Dağları'nın nasıl aşıldığını görebilecektim. Nitekim uzun süren zorlu bir yolculuktan sonra Pekin'e varabildim. Yolda sürekli etrafı gözlemleyerek Kansu koridorunda olduğu gibi Eski Türklerin ve diğer bozkırlı halkların seddi (Uzun Duvarı) nasıl geçebildikleri konusunda fikir sahibi olabildim. Belki bir gün burayı yürüyerek aşıp geçmek onları daha iyi anlamamı sağlar.

Tarih boyunca Çin sınırları Çin Seddi ve uzandığı dağlar olduğu için geleneksel Çin sınırlarının dışında bulunur. Çin



Huhhot tarih müzesi önü

Seddi'nin yanında Yin Dağları da doğal sınır olmuştur. Bu dağların dışında kuzeyinde bozkır kavimleri yaşar. Bozkır kavimleri derken Türklerin ataları daha sonra Moğol ve Mançulardan bahsediyoruz. Bahsettiğimiz bozkır kavimleri dönem dönem bu bölgede yaşamıştır.

İç Moğolistan, Çin'deki diğer eyaletlerle komşudur. Doğu'da Heylonciang, Cilin, Liao-ning, Hıbey, Şenşi ve Şan-şi gibi bölgelerle Ningşia özerk bölgesi ile yine Gansu ile çevrilidir. Çok geniş topraklar üzerine yayıldığı için çok sayıda Çin eyaleti komşusu vardır. Buradaki Moğollar, Dış Moğolistan'daki Moğolların aksine eski geleneksel Moğol alfabesini kullanırlar. Bu alfabe Cengiz Han zamanında Uygurlardan alınmıştır. O alfabenin kökeninin Finikelilere kadar gittiği bilinmektedir. Ancak Uygur alfabesi sağdan sola doğru yazılırken, Moğol alfabesinde satırlar yukarıdan aşağıya doğru yazılmaktadır. Bu anlamda bazı açılardan Dış Moğolistan Moğollarının Rus etkisinde biraz fazla kaldığı için İç Moğolistan Moğollarının geleneksel Moğol kültürünü daha sıkı koruduğunu söyleyebiliriz.



Moğolların hayatını tasvir eden bir tablo

Övör Hangay
Arhangay

Çin Seddi'ne yakın olan bölgelerde tarımın geliştiğini görmüştüm. Günümüzde nüfusun 24 milyon civarında olduğu tahmin ediliyor. Sanayi ve ticaret açısından özellikle, tarımın ve ziraatın olduğunu söyleyebiliriz. Bunların yanında meyvecilik ve bahçecilik faaliyetlerine yatırımlar yapıldığı görülür.

Şu konudan bahsetmek iyi olacaktır. "Neymıngu" tabirinin 1700'lü yıllardan itibaren kullanılması ilginçtir. Çin'de Mançu hanedanı yani Çing İmparatorluğu hâkim olunca bu bölgeleri de kendine bağladı. Hangay Dağları'nın kuzeyi ayrı, güneyine ise güney anlamına gelen Övör kelimesinden esinlenerek Övör denilmiştir. Güney Moğolistan, daha sonra İç Moğolistan şeklinde kullanılmıştır. Çin'de buraya halen Neymıngu denmektedir. Bu şekildeki kullanım günümüze kadar gelmiştir. Nitekim Moğolistan'da günümüzde Arhangay ve Övörhangay eyaletleri bulunmaktadır.

Tarihi Süreç

İç Moğolistan tarihi süreç içerisinde Hunların ağırlıklı olarak yaşadığı bir alan oldu. Daha sonra Ruan-ruan dediğimiz Juan-juanların hüküm sürdüğü bir ülke olduğunu görüyoruz. Devamında ise Göktürkler uzun süre, yaklaşık iki yüzyıl bu bölgeye hâkim oldular. Biraz daha devam ettiğimizde Uygurların, Uygurlar da yıkılınca Dokuz Oğuz boylarının bu bölgeye gelip oradan bazılarının Gansu'ya inerek Sarı Uygurları oluşturduğunu görüyoruz. Nihayet, Cengiz Han döneminde orası Tatarların yaşadığı alan olarak karşımıza çıkar. Bu bölgede tabii Kuzey Çin ile çok yakın olduğu için sürekli temas halinde olmuştur. Bölgedeki Liao hanedanı yani Karahıtayları kuran hanedan, arkasından Çin hanedanı yine bu bölgede hüküm sürmeyi başarmıştır. Ama 1211 sonrası Cengiz Han'ın ve imparatorluğunun seferleri sonucunda bölge tamamen Moğollara tabi kılınmıştır.

Moğollar 1368'de Çin'den daha doğrusu seddin güneyinden atıldıktan sonra yine bu bölgede yaşamaya devam ettiler. İç Moğolistan, Dış Moğolistan'a göre daha ılıman, en azından çoğu bölgesinden daha rahat, yaşamaya daha elverişli olduğu için Moğolların da nüfus olarak yoğun yaşadığı yerdir. Şöyle bir değerlendirme yapabiliriz. Moğolistan'ın daha geniş olmasına rağmen nüfusu 3 milyon civarında İç Moğolistan'daki Moğolların sayısı ise 4 milyon civarındadır, yani nüfus bakımından daha fazla olduklarını görüyoruz.

Çin Seddi
Uzun Duvarın Hikâyesi

Dünyadaki yedi harikadan biri olarak gösterilen Çin Seddi konusuna geldik. Çin Seddi, uzaydan görüldüğü için, uzunluğu ve ihtişamı dolayısıyla bütün dünyaca çok iyi bilinen bir tarihi eserdir. Dünyanın en uzun savunma duvarıdır. En doğuda deniz

kenarından, Bo-hay Körfezi'nden başlar. Pekin'in kuzeyinden geçerek batıya yönelir ve Sarı Irmağı da ikiye bölerek güneybatıya doğru uzanır. Aslında, Pekin'den sonra Sarı Irmak hattını takip ediyormuş gibi görünse de esasında Yin Dağları'nın üzerinden gitmektedir. Kalıntılar ile birlikte gerçek uzunluğunun 8851,8 km olduğu söylenir. Ancak, günümüzde ayakta kalan kısmı 2500 km kısımdır. Bu da Ming hanedanı (1368-1644) döneminden kalmadır. Kısacası 500-600 yıllık olup eski döneme ait değildir.

Seddin inşası esasen M.Ö. 221 civarında başlayıp çeşitli dönemlerde devam ederek M.S. 608 yılına kadar devam eder. Seddin adının nereden geldiğini şöyle değerlendirebiliriz. Çin Seddi daha doğrusu Çincede "çang-çıng" anlamına gelir. Bu Türkçede uzun duvar demektir. Uzun duvar ifadesiyle aslında sonsuz uzunluk kastedilmiş olmalıdır. Aslında bu tabirdeki ikinci karakter "çıng" duvar anlamına gelen kelime "sur" olarak tercüme edilmelidir. Şehirlerin savunma duvarlarına verilen isimdir. Çincede duvar anlamına gelen bir başka karakter daha vardır. "Uzun duvar" ifadesi doğrudur. Fakat anlamı tam karşılamaz. Çünkü, ikinci hecedeki çıng eskiden kalelerin etrafını çeviren yüksek surlar için kullanılan bir kelimedir. Çinliler "çang-çıng van-li" yani 10 bin kilometrelik uzun set diye anlatsalar da gerçekte 10 bin km değildir. Fakat buradaki 10 bin kelimesini sonsuz uzunlukta olarak değerlendirmek daha doğru olur. Zaten bir 'li', 576 m eder. 10 bin ifadesi ile aslında seddin ihtişamına vurgu yapılmaktadır. İlk duvar örneklerinin M.Ö. 800-780'lerde köylüler tarafından savunma amacıyla meydana getirildiği bildirilir. Esas olarak inşanın M.Ö. 221'de başladığını söylemiştik. Suçluları değerlendirmek, çok fazla sayıda insanı cezalandırmak amacıyla çok sayıda insanın görevlendirildiğini Çin kaynaklarında görebiliriz. Bunların yanında Çinli işçilerin profili hakkında ilginç hikâyeler de anlatılır. Yine koyunların sırtında taşların çıkarıldığı türünde bilgilere de rastlıyoruz.

Kuru Toprak Tekniği

2013 yılı temmuz sonu Dun-huang gezimde Çin Seddi'nin en batıdaki örneklerini gördüm. Dunhuang'ın yaklaşık 50 km batısındaki Şiyang-yang dedikleri, Yeşimtaşı Kapısı Geçidi'nde Çin Seddi'nin yapılan ilk bölümleri bulunmaktadır. Burası bir anlamda Çin kültürünün başladığı yerdir. Bence İpek Yolu'nun gerçek doğu ucu burasıdır. Orada Han hanedanı döneminden kalma surlar vardı. Fakat bunlar taştan değil, kurutulmuş otların toprak ile karıştırılması sonucu meydana getirilen duvarlardır. Çinlilerin bir duvar yapma tekniği vardır. Buna "hantu" denir ki kuru toprak anlamına gelir. Burada kuru sıkıştırılmış toprak tekniğini kullanmışlar, toprağın aralarına uzun saz türü otları koyarak duvarları sağlamlaştırmışlardır. Taş kullanımı 1500'lerden sonra Ming hanedanı zamanında yaygınlaşmıştır diyebiliriz.

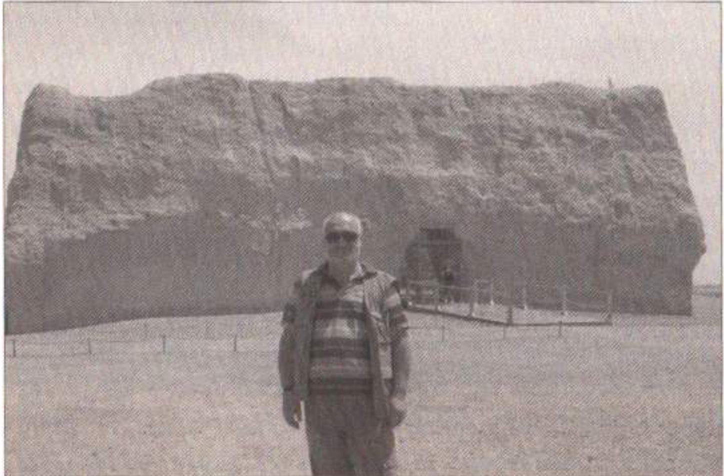


Yeşimtaşı Kapısı Geçidi

Kime Karşı İnşa Edildi

Çin Seddi'nin neden ve kimlere karşı yapıldığı konusu tartışma ve polemik konusu da olmaktadır. Doğru olan tek şey şudur; Türklere karşı yapılmıştır. Türklerin atalarına karşı yani bozkırda yaşayan diğer Türkler, Moğollar ve Mançuları önlemek amacıyla Çinliler tarafından yapıldığını söyleyebiliriz. M.Ö. 700'lü yıllarda Çin'de köylülerin kendilerine savunma duvarları yapmaya başladığı kaynaklarca bildirilir. Devletin koruyamadığı zamanlarda gerçek Çin'in kuzeyinde yaşayan köylüler korunma ihtiyacı hissediyorlardı. Bu nedenle savunma duvarlarının ilk temellerini atmaya başladılar. Çin savaşan devletler döneminde M.Ö. 403 ile 221 arasındaki dönemde yirmiden fazla ayrı krallık tarafından idare ediliyordu. Bu dönemde de her beylik kendini korumak ve biraz daha uzun ömürlü olabilmek maksadıyla savunma duvarları inşa ettiler.

Çin'de "Cao ve Yen" krallıkları yani devletçikleri, Hunlara karşı ilk savunma duvarlarını meydana getirdiler. Mesela Suey Şu'da 582-583'lü yıllarda sadece Çin Seddi'nin tamiri ve yeniden inşası için bir buçuk milyon kişinin görevlendirildiğini



Yeşimtaşı Kapısı Geçidi

okumuştum. Bu çok ilginç bir durumdur. Doğru olmasa ve abartılı olsa bile, bu çok büyük bir rakamdır. Türklerin sayısını düşündüğümüz zaman çok abartılıdır. Ama Çinlilerin savunmaya verdiği önemi gözeterek bu kadar çok insanı görevlendirmesi, onların iaşesi ve bakımının devlet tarafından karşılanması çok zordur. Büyük ve masraflı bir iştir. Büyük zenginlik gerektirir. Aynı zamanda bu inşa işi, aşırı harcamalara da sebep olmuştur diye kaynaklarda anlatılır. Sonuç olarak Çin Seddi'nin, hiçbir dönemde kuzeylileri durdurma noktasında faydalı olduğunu söylemek mümkün değildir.

Günümüze Kalan Sağlam Duvarlar

Her fırsatta Türkler, Mançular, Moğollar, Hunlar Çin Seddi'ni aşarak Kuzey Çin'e girmeyi başarmışlardır. Seddin sanat veya tarihi eser olarak çok büyük değeri vardır. Ama savunma anlamında çok işlevsel olduğunu söylemek mümkün değildir. Bunu zaten tarihi olayların gelişimi göstermektedir. Sonuçta M.Ö. 3. yüzyılın sonundan 17. yüzyıla kadar Çinliler Seddi her iki yönde (doğu-batı yönünde) uzatmaya ve tamir etmeye çalışmışlardır. Bunlara örnek olarak yukarıda bahsettiğimiz Ming hanedanı dönemindeki çalışmalar gösterilebilir. Ming hanedanı 1368-1644 arasında Çin'e hâkim olarak saltanatını sürdürmüştü. Bu hanedan döneminde taştan duvarların yapıldığını görüyoruz.

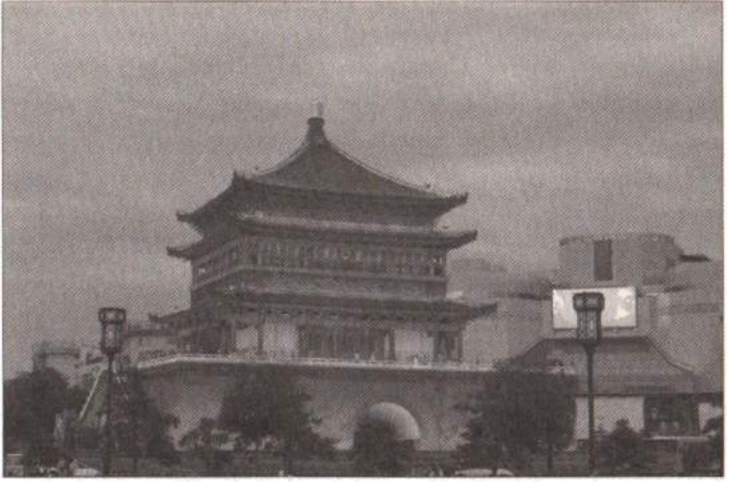
Pekin'e 100 km mesafede Ba-da-ling su geçidi var. Çoğunlukla turistleri o bölgeye götürerek ziyaret ettirirler. Setin kalınlık ve yüksekliği geçtiği bölgelere göre değişiklik gösterir. Tamamının taş tuğlalardan oluşmadığını söylemiştik. Bazı yerleri çok kuvvetsiz maddelerden yani topraktan yapılmıştır. Bunlar kısadır ama daha yüksek olan yerlerde biraz daha farklıdır. Bu zayıf duvarların düşmanı yavaşlatmak amacıyla inşa edildiği şeklinde değerlendirmelerde bulunuyorlar. Yani amaç durdurmak değil hızını kesmek. Bu yoruma katılmıyorum. Çünkü o kadar emek

boşa olmamalı. Sonuçta bu bir savunma duvarıdır. Duvarların yüksekliği 4-6 m arasında değişir, taban kalınlığı 7 m ve üst kalınlığı ise 6 m civarındadır. Bu genişliğe sahip olduğu için kalın yerlerin üzerinde atlar ve arabalar gidebilmektedir. Hayret ederek bunu bizzat gördüm. Kalabalık turist grupları seddin üzerinde kolayca yürüyor ve etrafı inceliyordu. Ayrıca duvarların uygun yerlerinde kendine göre siperlikler ve okçu delikleri bulunur. Yaklaşık her 200 m'de gözetleme kulesi veya kale, 9 km'de bir de fener kulesi inşa edilmiştir.

Duvarların üzerinde bazen saray ve tapınaklara rastlanır. Herhalde başta imparatorlar ve üst düzey yöneticilerin konaklaması için bu binalar inşa edilmiştir. Tapınaklar da Budistlerin ibadetleri için kurulmuştur. UNESCO tarafından dünyanın yedi harikasından biri olarak seçildiğini de biliyoruz. Arkeolojik kazılarda hâlâ Çin Seddi'ne ait bazı parçalar bulunabilmektedir. Çünkü özellikle topraktan olan kısımlar erimiş hatta bazı yerler de toprağın altında kalmıştır. Tarihçi olarak şu sonuca varabiliriz: Çin Seddi bize tarihte gerçek Çin'i gösterir; bu günümüzdeki Çin sınırlarıyla ilgili değildir. Aslına bakıldığında tarihin eski devirlerinde Hunlardan başlayarak çok sayıda Kuzey kökenli kavim Çin'in içlerine gidip orada devlet kurmuş zaman içerisinde Çinlileşmiştir. Açıkça söylemek gerekirse güneye inen bozkır kavimleri her defasında eriyip asimile olmuştur.

Şi-an

Çinlilerin M.Ö. 2700'lere kadar giden efsanevi kayıtlarıyla birlikte, M.Ö. 2255'e kadar ulaşan tarihsel kayıtlarında bile burada yaşayan Türklerin atalarına ait bilgilerden söz edilmektedir. Çin Seddi'nin biraz daha güneyinde Türklerin en eski devirlerden beri akın yaptığı, yerleştiği yerleri görüyoruz. Çin tarihi açısından bakarsak Şi-an diye bir şehirle karşılaşırız. Günümüzde turistlerin çok gittiği, çokça turistik alana sahip olan bir bölgedir.



Şi-an'da bir tapınak

Şi-an'ın eski adı Çang-an'dır. Uzun, huzurlu, ebedi yer anlamına gelir. Han hanedanından başlayarak Moğol dönemine, 1000'li yıllara kadar Şi-an yani eski adıyla Çang-an, Çin'in tarihi merkezi olma görevini üstlenmiştir. Etrafı kalın surlarla çevrili olup 3 bin yıldan fazla olan tarihiyle günümüze ulaşmıştır. 1100 yıl Çinli hanedanlara başkentlik yaptığı bilinir.

Daha sonra Çin siyasetinin ağırlık merkezi kuzeydoğuya doğru kayınca Şi-an da önemini yitirmiştir. Şi-an etrafıyla birlikte Türklerin son akın noktası olacaktır. Şi-an'ın özellikle 300 km batısındaki Tien-şuey Türk akınlarının gittiği son noktadır. Burada hem Çin tarihinde hem dünya tarihinde etkili olan bazı kültürel eserlerden bahsedebiliriz. Şi-an'da 651 yılından itibaren Müslümanlarla ilişki başlar. Günümüzde dahi 50 bin civarında Çinli Müslümanın yaşadığını görüyoruz. Burada yedi adet cami vardır. En büyük cami eski şehrin merkezinde konuşlanmıştır. Bununla birlikte çok sayıda başka tarihi eserlerin de günümüze ulaştığını görüyoruz.

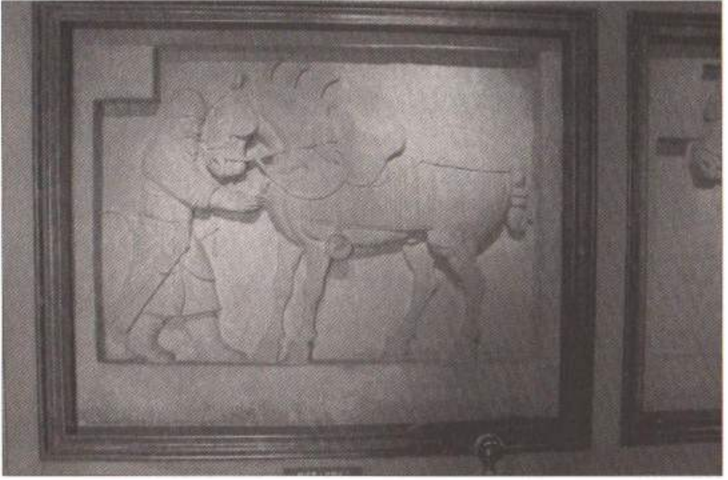
Toprak Askerler

Şi-an'dan söz ettiğimizde akla ilk önce "terrakota askerleri" gelir. Terrakotalara Çince "bin-ma-yong" denir. Yani asker ve at heykelleri olarak kullanılır. Şöhreti dünyanın her tarafına ulaşmıştır. Türkçe'de toprak askerler olarak bilinir ve söylenir. Bunlar Çin hanedanı İmparatoru Şı Huang-di'nin mezarında bulunur. M.Ö. 210 tarihinde yapılmışlardır. 1974 yılında büyük bir arkeolojik keşif olarak önce bir çiftçi tarafından ortaya çıkarılmış; daha sonra arkeologlar tarafından üzerinde çalışılmıştır. Bu ordunun, Çin hanedanı imparatoru Şı Huang-di'yi öteki dünyada korumak için oluşturulduğuna inanılır. Bilindiği gibi Şı Huang-di 249 yılında tahta geçmiş, 210 yılına kadar yaklaşık 30 yıldan fazla tahtta kalmıştır. Bunların inşaatında 700 bin işçi çalıştırıldığı bildiriliyor. Önce abartılı gibi düşünülse de oradaki iki mezarı, iki terrakota alanını da gördüm. Gerçekten abartılı değil ve yapılabilmesi için çok insanın çalıştırılmasına ihtiyaç duyulmuştur.

Burası Şi-an'a tahminen 55 km'lik bir bölgede bulunur. Dikdörtgen şeklinde güneyden kuzeye 450 m uzunluğunda, doğudan



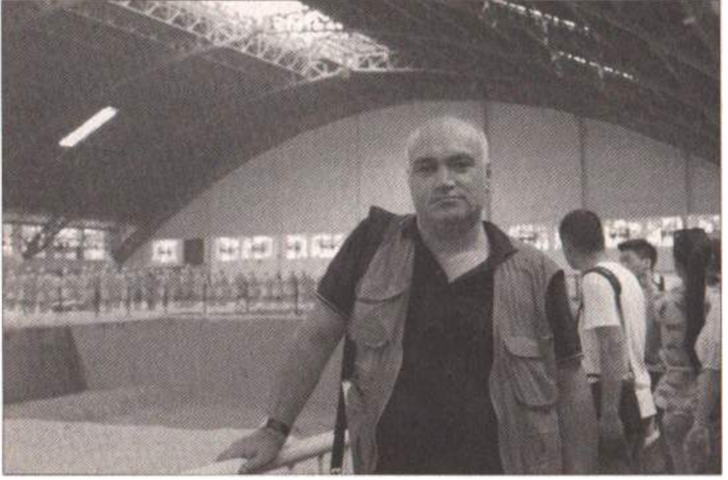
Terracotta (Toprak Askerler), Şi-an



Gök Türk atı ve süvarisi

batıya 340 m genişliğindedir. 76 m yüksekliğinde piramit şeklinde toprak alan olarak tasarlanmıştır. Şimdi altında müze var ve burada çok değerli eserler sergilenmektedir. Bu eserlerin içerisinde askerlerin özellikle asker kıyafetleri ve atların üzerindeki kıyafetlere bakıldığında bazılarının bozkır karakteri taşıdığını, kuzeyli olduklarını çok açık bir şekilde fark edebiliyoruz. Aynı durumu diğer müzelerde de gözlemleriz. Heykellerin boyları 183-195 cm arasında değişir. Çinliler tarihleri boyunca bozkır askerlerini kullanmaya gayret etmişlerdir. Çünkü bozkırlılar özellikle süvarileri, Çinli askerlere nazaran çok daha üstündürler. Ayrıca kıyafetleri, silahları ve taktikleri sürekli taklit ediliyordu. Terrakotalar arasında yabancı milletlerin askerlerinin tasvirleri ki bunların arasında Türk askerlerinin de tasvirleri bulunmaktadır.

Aynı alanda ve başka noktalarda gün ışığına çıkmamış başka toprak askerlerinin varlığından da söz ediliyor. Açığa çıkarılıp sergilenen 8 bin asker, 520 atla birlikte 130 savaş arabası, 150 süvari atı vardır. Toprak askerlerinin konuşlanma vaziyetinin Çin



Terrakotalarla

piyade ordu sistemine uygun şekilde yapıldığını, bunun yanında savaş arabalarının, süvarilerinin farklı şekilde yapılarak dikildiğini görmüştüm.

Bu alan UNESCO tarafından dünya kültür mirası olarak kayıt edilmiştir. Daha fazla turist çekmek için Çinliler bu eserlerin reklamını çok fazla yapıyorlar. Açıkçası sanat açısından veya bir insan emeği ürünü bakımından çok değerli olduklarını söylemeye gerek yoktur.

Ban-po Müzesi

Bunun dışında Vey Irmağı'nın kenarında Ban-po Müzesi vardır. Orada M.Ö. 4000'li yıllara kadar giden insanların ilk yerleşim kalıntılarından oluşan alanın üzerine kapalı bir müze yapılmıştır. Burası o dönemlerde insanlarının nasıl yaşadığını ve hangi özellikleri kullandıklarını gösterir. Ban-po Müzesi'ne hayran kaldığımı ifade etmeliyim. Zira neredeyse Mısır'daki Nil havzasından bile önce çok verimli topraklarda bir yerleşim yerinin

oluşturulması ve yerleşik kültür üzerinde şehir kültürünün ilk izlerini görmek, adım adım bunları izlemek insanlara çok hoş gelmektedir.

Diğer taraftan Şi-an ile birlikte bu kalıntı alanı için buranın seçilmesinin özel bir sebebi olması gerektiği hep düşünülmüştür. Çünkü bir kere burası çok verimli topraklar üzerindedir. İkincisi batıdan gelen bütün kültür ve ticaret akımlarının son noktası gibi görülür. Gansu koridoruyla birlikte doğrudan bağlantılı olup her türlü akının sonucu Şi-an'da toplanmaktadır. İpek Yolu, işte bu durumun en önemli göstergesidir. Suriye limanlarında başlayan İpek Yolu, Şi-an'da sona erer. Bu da buraya ayrı bir renk katmıştır. Çin her zaman batıdan gelen kültürden beslenmiştir. Batı derken sadece Grek, Roma değil, aynı zamanda karadan Hindistan'dan, İran'dan gelen kültürden de beslenmiştir. Zaten her zaman içli dışlı olduğu bozkır Türk kültürü de Çin içlerine bu alandan kolayca girmiştir.

Müslümanlığın Doğudaki Ucu

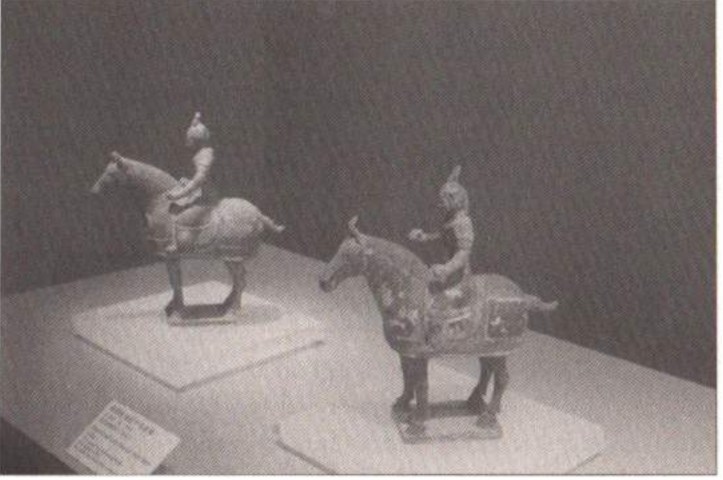
Şi-an'da çok önemli tarihi eserler olduğunu söylemiştik. Yukarıda kısaca bahsettiğimiz gibi mesela Müslümanların yedi tane camii var. Fakat bunların içinde en meşhur ve en büyüğü bir tarihi eser niteliğindedir. Yine şehrin göbeğinde yani merkezinde bir Müslüman pazarı bulunur. Söz konusu camii de bu pazarın içinde, o bölgededir. Ayrıca bu camii Şi-an'daki bütün Müslümanların merkezi konumundadır. Müslümanlar buraya 651 yılında gelmeye başladılar. Her dönemde bu bölgede yaşadılar ve kendilerine uygun kültür meydana getirmeye çalıştılar. Özellikle Müslümanlar gelince batının yiyecekleri, yaşayışı, kültürü de Çin'e ulaşmış oldu. Ancak tek bir kültür yerine farklı şekilde gelişme yolları gösterdi ve bu anlamda çok renkli bir ortam ortaya çıktı.

Çan Kulesi

Bir başka önemli tarihi eser yine şehrin merkezinde İngilizcesi Bell Tower olan, çan kulesi yani Çince "Cung-lou" olarak ifade edilen müthiş yapıdır. Ahşap ve tuğladan yapılmış ve 40 m yüksekliğindedir. Temeldeki 8 m'si tuğladan, diğer kısımları ahşaptan inşa edilmiştir. Bu yapı Kuzeybatı Çin'deki geleneksel kulelerin en önemlilerinden biri olarak gösterilmektedir. Senenin belirli zamanlarında kuledeki çanlar çalınır. Bu yapı, 1384 yılında İmparator Cu yüan-cang tarafından yapılmış bir kuledir. Biraz da etrafındaki ülkelere güç gösterisinde bulunmak, onları kendine bağlamak amacıyla da inşa edildiğini söyleyebiliriz. Hemen camiye yakın bir yerde Drum Tower dedikleri davul kulesi "Gu-lou" olarak bilinen yapı 1380 yılında yine Ming hanedanı döneminde aynı imparator tarafından inşa ettirilmiştir. Daha sonra orijinaline uygun restore edilmiştir. Bunun 34 m yüksekliğinde, doğu istikametinde 50 m'ye 52 m genişliğinde, kuzey-güney istikametinde 38 m olan dikdörtgen biçiminde bir yapı olduğunu görüyoruz.

Tanglıların Modern Başkenti

Tang hanedanı döneminden itibaren çok önemli binaların inşa edildiğini anlamak mümkündür. 618-907 yılları arasında hüküm süren bu hanedanın zenginliği Çang-an'a yansımıştır. Esasında Şi-an gerçek şeklini Tang hanedanı döneminde meydana getirilen inşa faaliyetleri neticesinde almıştır. Ve o dönemdeki çalışmalarla birlikte çok fazla büyüdüğünü söyleyebiliriz. Gerçek şeklini zamanımıza kadar korumuştur. Bunun yanında şehirdeki tarih müzesi Çin tarihinin en önemli müzelerinden biridir. Müze, Han hanedanı döneminden itibaren Türk tarihi ile ilgili eserler ve Hunlarla birlikte önemli tarihi eserleri bünyesinde barındırır.



Han döneminden süvari heykelleri

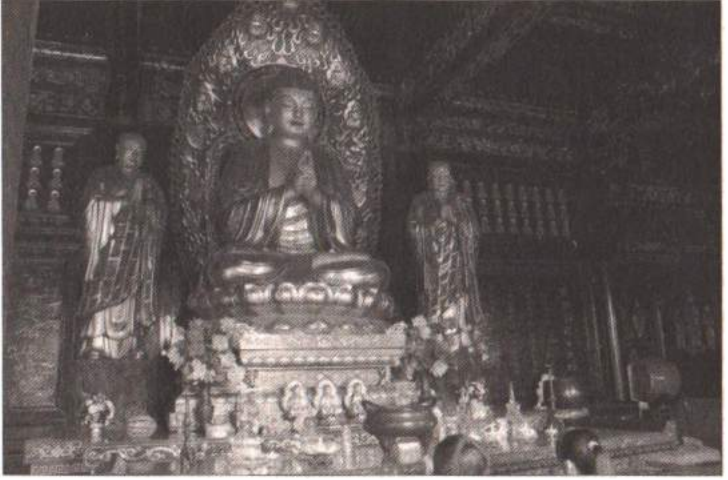
Gördüğüm Çin şehirlerinin hemen hepsinde çok zengin müzeler bulunmaktadır. Tek problem yaz aylarında ziyaretçilerin çokluğu oluyor. Açıkçası Çinliler tarihlerine çok bağlılar ve bunları sergilemede büyük gayret sarf ediyorlar. Bu müzelerdeki sergilerde tarih öncesi zamanlardan başlayarak 21. yüzyıla kadar olan her dönem yansıtılmaya çalışılıyor. Mesela Cou hanedanı döneminde, Han hanedanının bazı dönemlerinde, Vey hanedanı ile ilgili kısımlarda Türk etkilerini açıkça görmek mümkündür. Ama özellikle 618-907 yılları arasında hüküm sürmüş Tang hanedanı ile birlikte önemli, daha zengin bir malzemenin de sergilenmeye başladığını söyleyebiliriz. Bozkır her ne kadar zor şartlara sahip olsa da Çin'i etkilemeyi başarmıştır. Bozkırın atları başta olmak üzere ürünleri Çinlilerin dikkatini çekmiş ve onları elde etmeye çalışmışlardır. Bozkırın hayvansal ürünleri de aynı şekilde Çin'in ilgisini çekmiştir. Çin tarihinin en büyük hanedanı Tang Türklerden aldığı askeri yardım sayesinde kurulmuştur. Bu 620'li yıllarda Kansu'daki bir harada 5000 civarında at var iken, 40-50 yıl sonra bu rakam 759 bine çıkmıştır. Çünkü Tang hanedanı

artık büyük bir imparatorluk haline gelmiştir. Atları Orta Asya'dan toplamışlardır. Bu Tang hanedanı 630 yılında Doğu Gök Türk ülkesine hâkim olmuştu. Fakat Türk kültürü Çin'de yayıldı ve 641'de bir Çinli şehzade Türk kıyafet modası başlattı.

Büyük Budizm Akımı ve Şüen-dzang

Şüen-dzang isimli rahip 620'lerde yola çıkmış, Orta Asya'yı geçip Hindistan'a ulaşmış, 17 yıl sonra geri dönüp yeni bir Budizm akımını Çin'e getirmiştir. Onun dönüşünden sonra yazıt geleneği ve Budist tapınak geleneği âdeta yeniden bir patlama yapar. Bunların en önemli eserlerinden biri Da-yen-ta dedikleri "vahşi ördek Pagodası" Şi-an'da bulunur ve şehrin çoğu yerinden görülen önemli mimari eserlerden biridir. Bilindiği gibi Pagoda Budistlerin kulelerine denir. İnşa edildiğinde bu Pagodanın şehrin merkezinden 4 km mesafede olduğu söylense de günümüz modern Şi-an'ından o kadar uzak değildir. 652 yılında inşa edilmiştir. Daha sonra içindeki Budist duaları gibi eşyalarıyla birlikte kutsal bir hale büründürülmüştür. Şüen-dzang, 17 yıl boyunca Hint diyarında topladığı eserleri, bilgileri, kültürü getirerek Şi-an'da yeni bir akım başlatmıştır. Dolayısıyla bundan sonra Budizm Çin topraklarında büyük bir ivme kazanacaktır. Sanskritçeden, Budizm'e ait sutralar Çinceye tercüme edilir. Mesela 1335 bölümden oluşan önemli eserler de Çinceye tercüme edilmiştir.

Ayrıca Şüen-dzang'ın Türk tarihi açısından son derece önemli olan *Batı Ülkeleri* adlı bir eseri vardır. Türk ülkelerinde gördüklerini anılarında anlatır ki bu da Batı Gök Türk ülkesi hakkında oldukça fazla bilgi öğrenmemizi sağlamıştır. Şi-an'da onun görülmesinin gerektiğini söylemeliyim. Bundan sonra Çin'de yazıt dikme geleneği hız kazanacak, Budizm hakkında da çok fazla eser meydana getirilecek ve bence yazıt dikme geleneği Çin'de bu dönemde başlayacaktır. Çünkü bundan önce yazıt dikme geleneği çok yaygın değildi. Bundan dolayı Yazıt Ormanı Müzesi eski Şi-an'ın içinde bulunur. Buna benzer başka yazıtlar topluluğunu



Şi-an'da bir Budist heykeli

başka yerde görmedim. Gerçekten Çin'den elde edilmiş ve meydana getirilmiş yazıtların toplandığı çok ilginç bir müzedir. 3 bin civarında yazıt toplandığı biliniyor. Ama bunların hepsini sergilemenin imkânı olmadığı için bir kısmı depolarda saklanıyor. İçerik açısından bakıldığında Çin yazısıyla yazılmış çok fazla karakterin, yazıtlarda bulunduğunu fark etmiştim. Yazıtların ana teması çoğunlukla Budizm ile ilgilidir.

İdam Edilen Türk Beyleri

Şi-an şehri Türk tarihi açısından son derece önemlidir. Çünkü Türklerle olan ilişkilerde gerek diplomatik gerek ticaret ve seyahat ilişkilerinde karar verme merkezi bu şehirdeki saraylar olmuştur. Kendi ülkesinde tutunamayan Türk beylerinin gidip Çin sarayında görev aldığı kaynaklarda anlatılır. Bununla birlikte ticari konularda da her zaman Türklerle ilişkiler söz konusu edilmiştir. 681 yılında meydana gelen bir olayda çok trajik bir şey yaşanmıştır. O da Çin'e karşı bağımsızlık savaşına girişen Türklerin açlık

yüzünden zor duruma düşmeleri üzerine gidip Çin'e sığınmalarıdır. Daha doğrusu şöyle olur; savaş meydanlarında Türkleri yenemeyen Çinliler, Türk kumandanlarına teslim olmalarını ve teslim olmaları halinde hem öldürülmeyeceklerini hem de onlara yiyecek verileceğini söylerler. Bunun üzerine Türkler teslim olur. Kendileri teslim olmalarına rağmen 54 Gök Türk beyi Çin başkentinin doğu meydanında idam edilir. Bu olay üzerine, onları öldürmeyeceklerine söz vererek Türkleri teslim alan Çin generali çok üzülüp, kahrolmuştur.

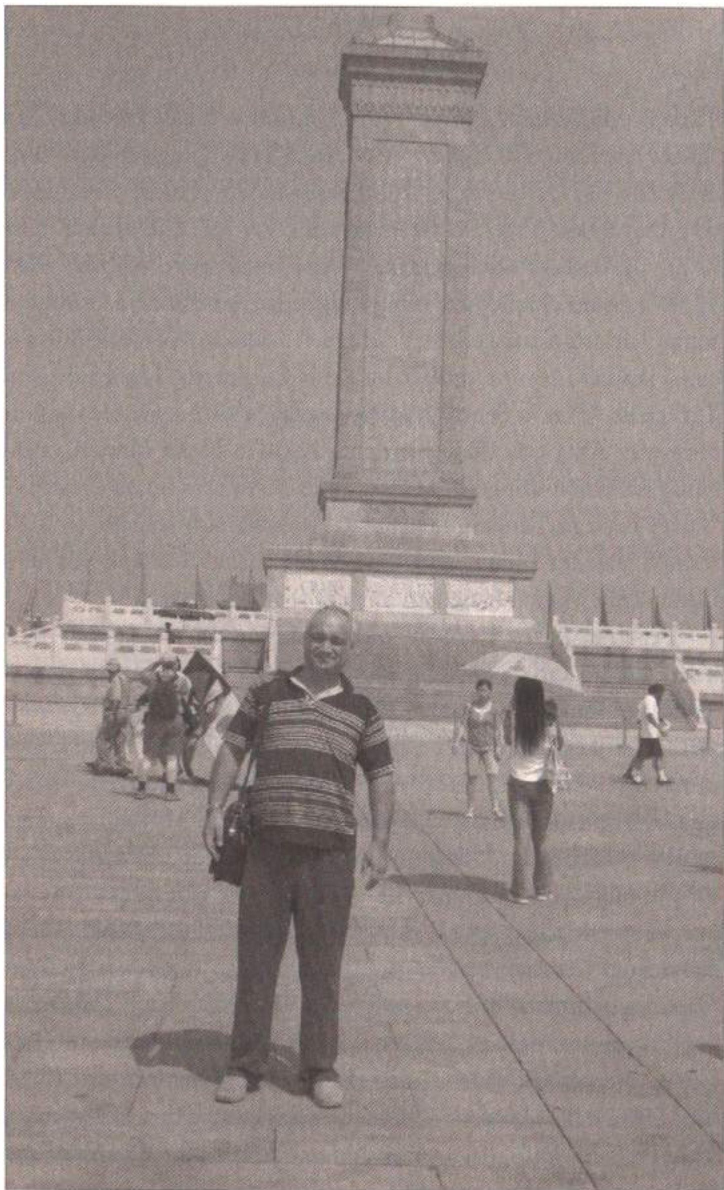
Şehrin Kapıları

Eski Şi-an şehrinin etrafı duvarlarla çevrilidir, şehir duvarlarının estetik ve sağlam olduğunu söylememiz gerekir. Duvarların ortalama yüksekliği 12 m'dir. Kalınlığı ise yukarıda 12-14 m ve temelde 15-18 m genişliğindedir. 13,7 km civarında uzunluğa sahiptir. Şehri dört tarafından kuşatmıştır. Her 120 m'de ana duvarın üzerinde savunma için istihkamlar yapılmıştır. Bu şekilde 98 "burç" vardır. Yapılış amacı tırmanmaya kalkan düşmanları püskürtmektir. Düşmanların rahat bir şekilde görülebileceği şekilde yapılmıştır. Bunun yanında şehrin kapıları da söz konusudur. Doğuda, batıda, kuzeyde ve güneyde büyük ana kapılar vardır. Her birine özel adlar verilmiştir. Mesela Çang-lı kapısı doğuda, An-ding kapısı batıdadır, Yong-ling kapısı güneyde ve An-yuan kapısı da kuzeydedir. Bunların her birinin anlamı vardır. Şöyle ki bunlar tabii sonsuz, ebedi yani doğudaki "sonsuz mutluluk" veya "sonsuz sevgi" anlamına gelir. Batıdaki An-ding "barış harmonisi" anlamına gelir, güneydeki Yong-ling kapısı "ebedi barış", kuzeydeki An-yuan kapısı ise "her zaman barış" anlamına gelir. Güneyde yer alan Yong-ling kapısı çok iyi dekore edilmiştir. Şehrin merkezindeki Çan kulesine yakındır. Batı taraftaki An-ding kapısının İpek Yolu'nun gerçek başlangıcı olduğu şeklinde yorumlar da yapılmaktadır. Bunlar turistik amaçlarla kullanılır ve ziyaretçilerin hizmetindedir.

Pekin
Kuzey Başkenti

Türkçede kullanılan şekliyle Pekin isminin orijinali Bei-jing olup "kuzey merkezi" demektir. Modern Çin'in Şang-hay'dan sonra ikinci büyük metropolüdür. Kuzeybatıda Hu-bey eyaletiyle ve güneybatıda Tien-cin ile komşudur. Ayrıca, Çin'in dört tarihi büyük başkentinden biridir. Moğol İmparatoru Kubilay Han 1260'dan sonra başkentini buraya taşımıştı. Ama buraya taşıdıktan sonra Türkistan'dan getirmiş olduğu Müslüman ve Türk mimarlara Hanbalık ismini verdiği bir şehir kurdurttu. Hanbalık ismi Türkçedir, "Hanın Şehri" anlamına gelir. Şehir bu şekilde meşhur olmuştur. Ama eski dönemlerde de Pekin'in başka isimleri vardı. Ming hanedanı döneminde yani 1368-1644 arasındaki dönemde "kuzey başkenti" anlamına gelen Pekin kullanıldı ve şehir 1420'de resmen başkent oldu. Şehir hanedanın başkenti olarak yükselir. Daha sonra Mançu hanedanı da aynı şehri kullanacaktır.

Bei-jing, kuzey başkenti olduğuna göre bir de "güney başkenti" anlamında Nan-jing vardır. Ayrıca Orta Çin'de zaman içerisinde Cung-cing olarak bilinen bir başkent daha bulunur. "Cing" başkent demektir. Kuzey anlamına gelen "bei" ise konumu belirler. Bo-hay şehrinden yaklaşık 160 km mesafede Kuzey Çin ovasının ortasındadır. Pekin aslında soğuk bir iklime sahiptir. Fakat 16.800 km^2'lik geniş bir alana kurulduğu bildiriliyor ki; bu çok büyük bir rakamdır. Bu geniş alanıyla çok fazla tarihi kalıntıya ev sahipliği yapar. Pekin, savaşan devletler çağında (M.Ö. 5-3. yüzyıllar arası) ve daha sonraları ise yavaş yavaş önem kazanmaya başladı. Ama o kadar ön planda olan bir şehir durumunda değildir. Bunun sebebi Pekin ovasının, Şi-an'ın bulunduğu Orta Çin'e göre verimli olmayışıdır. Daha sonra Kıtanlar, yani Karahıtayların ataları bölgede 936'da hâkimiyet kurarlar. Pekin sonra 1122'de yaklaşık 150 yıl gibi bir süre içerisinde Cürcenler tarafından işgal edilir ve onlara "Cin (Altın) hanedanı" denir. Nihayet Sung hanedanı 1123'te şehri alır ve 1153'e kadar orada kalır.



Tien-an-mın Meydanı'nda, Pekin

1260'dan sonra söylediğimiz gibi Pekin, Kubilay'ın başkentini buraya taşımasıyla farklı bir anlam kazanır. Yukarıda değindiğim gibi büyük başkent hatta en büyük başkent anlamına gelen Taydu ya da "han şehri" anlamına gelen Hanbalık ifadeleri kullanılır.

Hanbalık, Marco Polo'nun seyahatnamesinde "Cambaluc" adını verdiği kenttir. Mesela ilginç bir bilgi, Pekin'i büyük kanala bağlayan Yang-tzı yoluyla başkente pirinç getirilmesini sağlıyorlardı. Güneyden büyük kanallarla çay ve pirinç getirilir. Ming hanedanı döneminde önce "kuzeyin huzurlu yeri" anlamına gelen Bei-ping, yani kuzey başkenti adını alır. Daha sonra ise 1423'te ise Bei-jing olarak çevrilir ve gerçekten başkent olur.

Pekin'deki forbidden city denilen yasak kent çok meşhurdur. Tabii Gökyüzü Tapınağı da çok önemli eserlerden biridir. Bu eserler Ming hanedanı zamanında inşa edilen önemli yapılardır. Şehir 1928'e kadar başkent olarak kalmıştır. Mançular, 1644'ten sonra buraları yakıp yıksalar da yeniden inşa edilip güzelleştirilmişlerdir. Göksel Barış Kapısı, Yüce Uyum Sarayı kentin diğer önemli eserlerindendir. Burası 17 ve 18. yüzyıllarda ise Avrupa'dan gelen misyonerler tarafından akına uğramıştır. Afyon savaşları sırasında Fransızlar ve İngilizler tarafından yeni bir şehir



Tien-an-mın Meydanı, Pekin

kurulur. Boxerlar saldırısı sonucu bu şehir ağır tahribata uğrar. Biraz daha sonrasında ise Guo-ming-dancılar yani "cumhuriyetçi, demokratik Çinciler" tarafından işgal edilir. Nihayet 1 Ekim 1949'da ise Tien-an-mın'da Mao Ze-dong tarafından Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu ilan edilir. Böylece eski adını ve başkent özelliğini yeniden kazanır.

Kısaca iklimine de değinerek Pekin bölümünü kapatalım. Kışın soğuk olur genelde ama bu soğuk havanın neme bağlı olduğu söylenebilir. Ocak ayı ortalaması eksi 4 derece civarındadır ama belirttiğimiz gibi havanın neminden dolayı daha soğuk hissedilir.

Hanbalık

1260'ta büyük kağan ilân edilen ve arkasından Sung hanedanını yıkarak Kuzey Çin topraklarını ele geçiren Kubilay Han 1264 yılında idare merkezini, kendilerinin Hanbalık (han şehri) dedikleri Çin hükümdarlarının oturduğu Chungdu'ya (İslam kaynaklarında Çünkdü/Pekin) nakletti. Burada üç yıl oturduktan sonra şehrin kuzeydoğusunda yeni bir şehir kurdurdu ve buna Yeni Hanbalık (Çin kaynaklarında Tatu "büyük saray", Avrupa kaynaklarında "Tatar şehri") denildi. Şehrin kurulmasında iki ünlü Müslüman mimar görev almış, Orta Asyalı olduğu sanılan İhtiyârüddin adlı bir diğer Müslüman da sarayın inşasında ustabaşılık yapmıştı. Kubilay Han, Tsiatung (Zeytûn) gibi önemli şehirlerden Hanbalık'a kadar uzanan ve "imparator kanalları" denilen, gemilerle yolculuk yapmaya ve yük taşımaya uygun geniş kanallar açtırmıştı. İbn Battûta, 1345'te Hanbalık'a gemiyle gittiğini ve dünyanın en büyük şehirlerinden biri olarak nitelendirdiği bu şehrin planının Çin şehirlerinden farklı olduğunu kaydeder. Marco Polo (ö. 1324) ve diğer Batılı seyyahlar da şehrin yapısından ve planının düzgünlüğünden bahsetmişlerdir.

Tam bir kare biçiminde olan şehrin etrafını uzunluğu 40 km'ye varan surlar çeviriyordu. Birbirini dik açı ile kesen düzgün

sokakların her iki tarafında çeşitli malların satıldığı dükkânlar ve tezgâhlar bulunmaktaydı. Sokakların arasında kalan kare alanlarda bir ev, avlu ve bir bahçe yer alıyordu. Kare planlı şehrin etrafını çeviren surların her yönde üçer adet olmak üzere toplam on iki kapısı vardı. Köşelerde ve kapıların üzerinde birer burç bulunuyor ve şehrin korunması için kullanılan silahlar saklanıyordu; kapılarda da çok sayıda asker nöbet bekliyordu. Kubilay Han burada, Çinli ve Müslüman âlimler tarafından idare edilen iki de rasathane yaptırmıştı. Marco Polo'nun bildirdiğine göre şehirde 1.100.000 kişi yaşıyor ve sur kapılarından içeri günde 1000 araba yükü ham ipek giriyordu. Batılı ziyaretçilerden rahip Odoric de Pordenone de (ö. 1331) bu şehrin planının güzelliğini anlatır.

Moğolların Hanbalık'ı başşehir yapmasının sebebi Çin'in tamamını ele geçirmeyi ideal edinmeleri, mevkiin Moğolistan'a yakınlığı ve belki de daha önce Moğol asıllı Liao Devleti zamanında önem kazanmış olmasıdır. Kubilay Hanbalık'ı muazzam bir idare merkezi haline getirmeyi planlamış ve bunu Çin'in o zamana kadar görmediği biçimde büyük bir ihtişamla başarmıştı. Buna rağmen kendisi yalnız kışın burada oturur, yazları ise 250 km kuzeydeki Dolonnor bölgesinde bulunan yazlık sarayında geçirirdi.

Hanbalık şehrinin kuzeyinde, ahalisi Batı Türkistan'daki Semerkand yöresinden geldiği için bu adla anılan Müslüman göçmenlerin kurduğu bir kasaba vardı. Buradaki Müslümanlara saygı gösterildiği gibi Hanbalık'ta da Müslüman âlim ve idarecilerin büyük bir nüfuz ve itibarı vardı. Mesela İbn Battûta'yı ağırlayan Şeyh Burhâneddin es-Sâgırcî, Hint hükümdarlarından birinin 40.000 dinar gönderip kendisini ülkesine davet etmesine rağmen bu teklifi kabul etmemiş ve taşıdığı "sadr-ı cihân" unvanı altında yakın ilgisini gördüğü Moğol hanının yanında Hanbalık'ta kalmayı tercih etmişti. Ayrıca Mahmud Yalavaç da Kuzey Çin'in genel valisi sıfatıyla Hanbalık'ta yaşamış, Ahmed Benâkitî (Fenâketî) ise 1254'te öldürülünceye kadar başvezir sıfatıyla Hanbalık'ta bulunmuştu.

Çin'deki Moğol hâkimiyetinin 1368'de sona ermesinden sonra Pekin şehri uzun süre Hanbalık adıyla anılmaya devam etmiştir. Timurlu hükümdarı Şâhruh'un Çin'e gönderdiği elçilik heyetinin raporunda bu şehirden Hanbalık olarak bahsedilmektedir. 18. yüzyılda Kaşgar'da yazılmış anonim bir tarih kitabında da Hanbalık söz konusu edilir. 14 ve 15. yüzyıl Batı kaynaklarında ise şehrin adına "Cambaluc" şeklinde rastlanır.

Hanbalık'a ait hatıralarını destanlarında hâlâ yaşatan Moğolların Pekin'de bıraktıkları eserlerden bazı harabeler günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlar arasında, Marco Polo'nun Farsça Pul-i Sengîn adıyla zikrettiği Lao-ku-ch'ia Köprüsü (Fou-chen demiryolu köprüsünün yanındaki taş köprü) en önemli olanıdır.

Cao-ling

Çin bölümünde İç Moğolistan'dan ve daha sonra Çin Seddi'nden bahsetmiştik. Şi-an etrafından da söz ettik ama Şi-an'dan sonra atladığımız Türk tarihini ilgilendiren diğer iki önemli bölge kaldı. Bunlar Türk tarihi için son derece önemli eserlere sahiptir. Onlardan bahsetmeden geçemeyiz. Bunlardan biri Cao-ling müzesi olup "Cao'nun mezarı" anlamına gelmektedir. Tang hanedanını 627'den 649'a kadar idare eden en meşhur imparatorlardan Tay-dzun adına yapılmış bir dağın tepesindeki mezarlık alanı niteliğindeki anıttır. Mezarlığın etrafında çok ilginç özellikler taşıyan çok sayıda heykel ve anıt bulunur. Burada Türk etkisi taşıyan, Türklere ait olduğu çok açık bir şekilde görülen heykel ve kabartmalar da vardır. Kabartmalarda kuyruğu bağlı atlar, bozkır giyim tarzındaki süvariler ve silahlar tasvir edilmiştir.

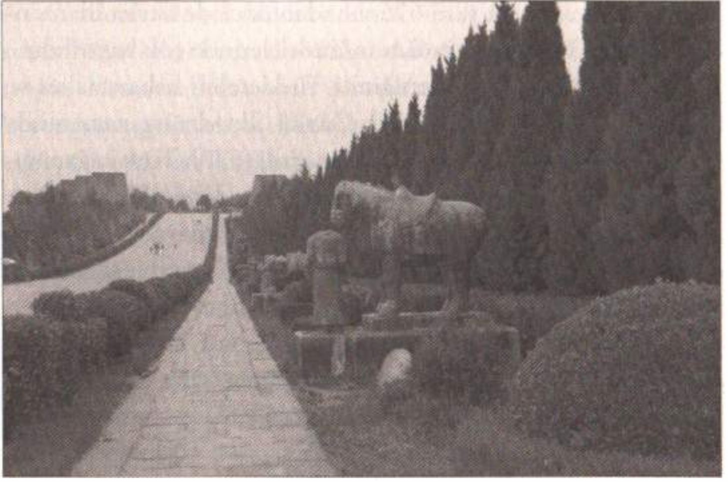
Tay-dzung'un mezarı Şi-an'a 83 km mesafededir. Bu anlamda dünyanın en geniş kraliyet alanıymış. Tang hanedanının on sekiz mezarlık alanı arasında herhalde en genişi de Tay-dzung'un mezarıdır. Tay-dzung gerçek anlamıyla Tang hanedanını yükselten kişidir. O, babasından devraldığı imparatorluğu çok geniş bir hale getirmiştir. Hatta kaynaklardan anlaşıldığına göre daha

babasının zamanında yani 626 yılından önce de devlet idaresinde özellikle Türklere karşı olan mücadelelerinde çok başarılıdır.

Peki yukarıda da bahsettiğimiz Türklere ait kabartmaları ve heykelleri neden yapmışlardır? Çünkü Tay-dzung zamanında Gök Türkler Çinlilerin egemenliğine girdi (630). Türk kağanlığının doğu kısmı Çinli hâkimiyeti sınırlarına dâhil oldu. Çinliler, Türk ülkelerinde yeni bir yönetim biçimi kurmaya çalıştılar. Bu dönemin Çin imparatoru Türklerin kağanı olduğunu göstermek için Tien Kağan (Gök Kağan) unvanını dahi almıştı. Bu durum yani Türk hükümdarların unvanı olan Tengri Kağan unvanını alması Türk halkıyla bütünleşmek istediğine işaret eder. Bu mezarının bulunduğu dağın dibindeki bir köyde yazıtların sergilendiği küçük bir müze var. Orada Çin'e sığınan Türk beylerine ve kadınlarına ait yazıtlar bulunmaktadır. Bu yazıtlar Çincedir, bir kısmının fotoğrafını çekmiştim. Bu anlamda Türk tarihinin oldukça zengin bir köşesini barındırır. Çünkü biz bunun benzer örneklerini başka yerlerde göremiyoruz. Mesela bir Türk kadınına ait mezar taşı başka yerlerde yoktur. Ama bu köyde bulunmaktadır. Etrafındaki başka mezarlarla birlikte imparatorun gücünü temsil eder biçimde inşa edilmiştir. Çuo-sung dağındadır ve onun tepesine yaslanmış şekilde bulunur. Mozolenin inşasının 107 yıl sürdüğü nakledilir. Mezarlık alanı İmparatoriçe Vındı'nın ölümüyle birlikte 630 yılında başlar ve nihayet 741 yılında tamamlanır. Kültürel değeri çok fazla olan Cao-ling mezar anıtının bulunduğu alan, bu anlamda hem Çin tarihi hem Türk tarihi açısından seçkin bir yere sahiptir. O dönemdeki Çin kültüründe yer alan gelişmeleri bu eserlerden anlamak mümkündür.

Çien-ling

Aynı özelliklere sahip bir başka mezarlık alanı daha vardır. Bu da İmparator Gao-dzung'un mozolesidir. 683 yılında ölen Gao-dzung adına Çien-ling'de yapılmıştır. Çien-ling ise Şi-an'ın kuzeybatısında 85 km mesafede yer alır. Burada şu soru akla gelebilir:



İmaparator Gao-dzung'un Anıt Mezarı, Çien-ling

Şi-an niye bu kadar önemli? Çünkü Tang hanedanının başkentidir ve gerçek anlamıyla Tang hâkimiyetinin sembolü olarak kurulup yeni planla doğru düzgün inşa edilmiştir. Tang hanedanının yine Tay-dzung'un mezarından daha ihtişamlı bir şekilde yapıldığını görüyoruz. Gao-dzung'dan sonra onun cariyesi yani birinci kadın olmayan, fakat Gao-dzung'u kendisine âşık eden ve imparatoriçelik makamına yükselen U dzı-tien tarafından yapıldığını görüyoruz, U dzı-tien'in de mezarı aynı şekilde Gao-dzung ile birlikte burada kurulmuştur. Mezarlık alanına Çien-ling adını veriyorlar. Bu imparatoriçe 690 ile 705 yılları arasında yasal hakkı olmamasına rağmen tahtı kendi elinde tutmuştur. Onun ölümüyle birlikte taht yeniden gerçek hanedan sahiplerinin eline geçer.

Gao-dzung'un mezarının önünde eski Türklere ait çok fazla kalıntı bulunduğunu biliyoruz. Mesela kabartmalar ve heykellerin Türk karakteri taşıdığını tespit etmek mümkündür. Anıtlarda mezara doğru çıkarken sağ ve sol taraftaki ama özellikle sol taraftaki at heykellerinin bozkırdan getirilen at türlerinden olduğu açıkça fark edilir. Burası Vey Irmağı'nın kuzeyindedir. Deniz

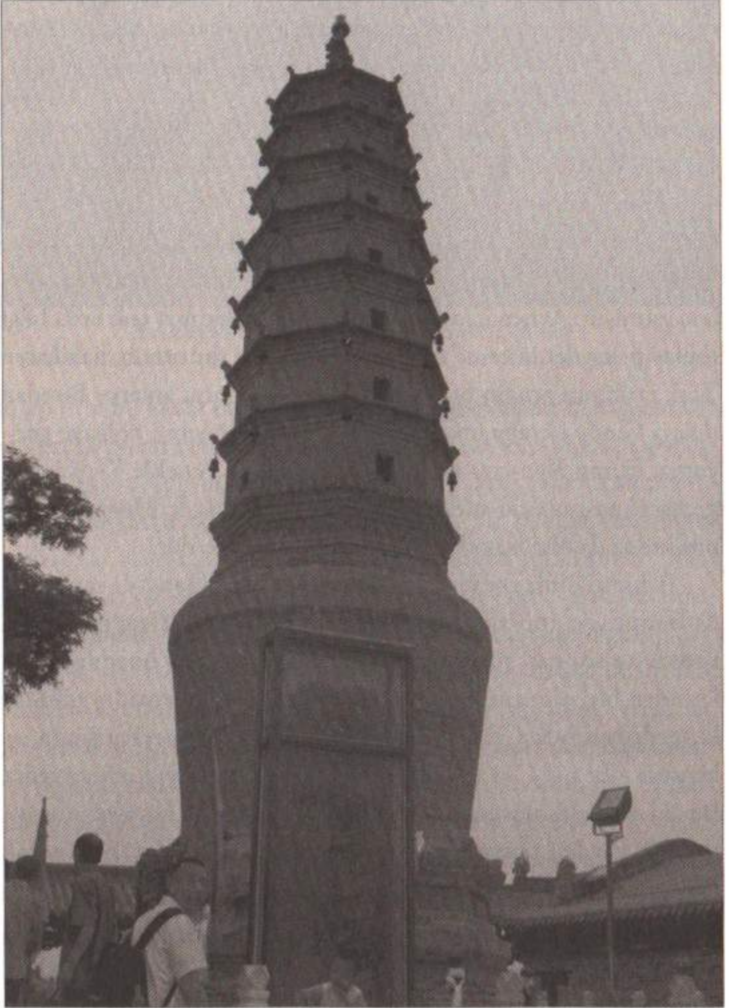
seviyesinden 1049 m yükseklikte bulunmaktadır. Gerçek anlamıyla Çin'in tarihi-kültürel ihtişamını simgeleyen eserlerden biri olduğunu görürüz. Özellikle kuyruğu bağlı atlar ve süvarilerin kıyafetleri dikkatimi çekmişti. Türk tarihçisi olduğum için gezdiğim yerlerde Türk tarihiyle ilgili olan anıtları ve diğer eserleri inceliyorum. Bunun üzerine çalışmalar yapmaya devam ediyorum. Şi-an'daki, Çien-ling'deki ve Cao-ling'deki müzelerde de genelde Türklere ait olan eserleri aramaya çalıştım.

Kansu Koridoru

Çin'in kuzeyindeki toprakların M.S. 840 yılına kadar her zaman Türk akınlarına sahne olduğu bir gerçektir. Türkler bir şekilde oralara gitmiştir. Ayrıca Çinlilerin de Türkler hakkında çok fazla bilgi toplayıp kaydettiklerini dikkate alırsak, bu durumun hakikaten Türk tarihinin zengin bir kısmını oluşturduğunu anlarız. Bundan dolayı Çin'de ele almamız gereken bir başka önemli bölgeye geçiyoruz. Burası Kan-cou eyaletidir. Literatürde genelde Kansu diye geçer, okunuşu Gan-su'dur. Ordos bozkırları da İç Moğolistan ile birlikte az da olsa buradadır. Başkenti Lan-chou'dur.

Bahsettiğimiz meşhur İmparator Çin Şı Huang-di zamanında burası Çin topraklarına katılsa da M.Ö. 2000'lere giden dönemde ve sonraki süreçte bu bölge Hunların çok önemli bölgelerinden biri olmuştur. Gan-cou eyaleti esasında koridor gibidir; kuzeydoğusunda Çin Seddi ve dağlar vardır, güneybatısında ise kendisi gibi bir Çin eyaleti olan Tibet Platosu yükselmektedir. Bu iki yükselti arasındaki Sarı Irmak yatağı bir koridor oluşturur. Bu yüzden oraya Gan-cou koridoru adı verilir. Burası çok ilginç tarihi veriler ve bilgilere ev sahipliği yapmaktadır. Gan-cou koridoru üzerinde bulunan bir sürü şehir, Dun-huang ve Cia-yü-guan'dan başlayarak Şi-an'a, hatta Tien-şuey'e kadar konuşlanmış şehirler Türklerin akınlarına uğramış veya bazen yerleşim alanları kurulmuştur. Lanco'dan bahsettik, Lan-cou,

Sarı Irmak'ın kenarında yer alan Kan-cou eyaleti içerisindeki bir şehrin adıdır. Gan-cou içerisinde merkezi konumdadır. Mesela Ciou-çüen, Cang-ye, Anding, Suey-ye, Fan-ye, Tien-şuey, Fan-ye Ling-chou gibi çok sayıda şehrin de bu bölgede yer aldığını

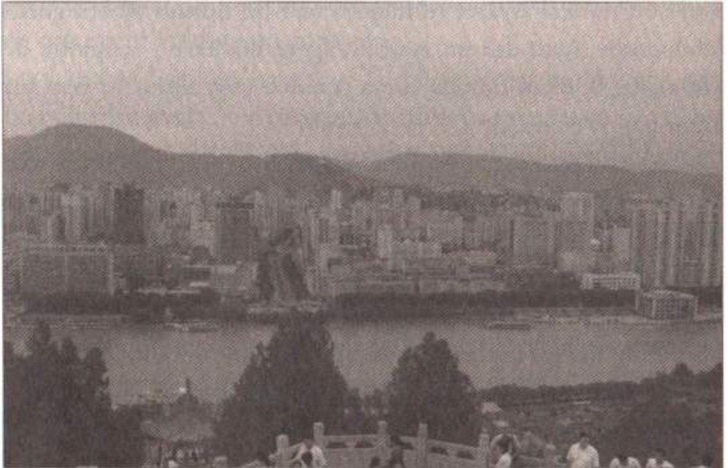


Lan-cou'dan bir pagoda

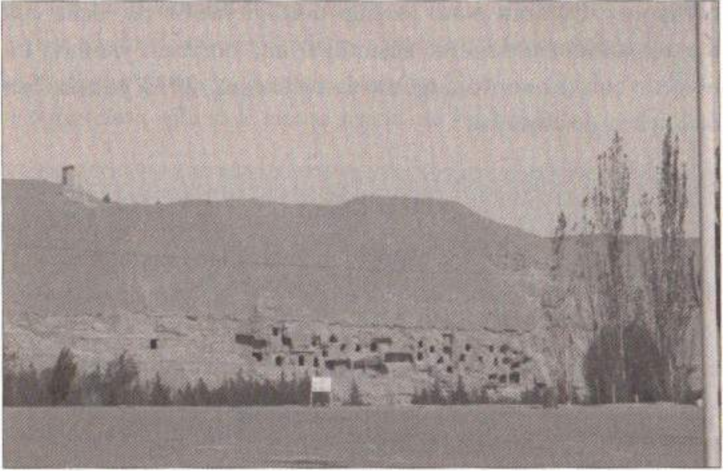
görüyoruz. Buranın plato özelliği taşıdığı yazılsa da, daha çok dar bir koridor olduğunu düşünüyorum. Bunların yanında bu bölgede çok deprem olduğunu da belirtelim. 2013 yılında ben oradayken de olmuştu.

Dun-huang

Gan-cou'nun tarihine baktığımız zaman, batıdan doğuya doğru gidersek Dun-huang'dan başlamak gerekir. Aslında ondan da önce, "yeşim taşı kapısı geçidi" manasındaki Yü-mın guan-cin vardır. Buraya niye yeşim taşı kapısı denir? Çünkü eski devirlerde İpek Yolu faaliyete geçmeden önceki dönemlerde Hoten'den Çin'e yeşim taşı bu bölgeden getiriliyormuş. Dolayısıyla Dun-huang'daki bu bölgeyi bu şekilde adlandırmışlar. Bu yol Dun-huang'dan Cia-yü-guan'a gider. Gerçek anlamıyla bildiğimiz Çin savunma duvarları orada başlar. Sonra yukarıda bahsettiğimiz yerleşim yerleri dizisi devreye girer. Dun-huang şehrinde ve etrafında dünyaca meşhur oldukça fazla Budist eseri vardır. Bin Buda mağaraları ve Mo-gao gibi.



Lan-chou



Mo-gao Mağaraları

Yukarıda kısaca değinmiştim. Bu bölge İpek Yolu'nun sonunda, yolların birleştiği bir noktada bulunduğu için Hindistan'dan, İran'dan hatta Grek-Roma dediğimiz kültürün ve biraz da kuzey taraftan Türk kültürünün karışım alanında yer alır. Lan-cou müzesi ziyaret edildiği zaman bu durum açıkça görülebilecektir. Aynı durum ayrıca bölgeye büyük bir zenginlik de katmıştır. Budizm burada âdeta yeniden yoğrulmuş ve yeni bir akım haline gelmiştir.

Lan-cou'nun biraz doğu taraflarında Sarı Uygurların özerk cumhuriyeti vardır. Onlar da Budist olarak bölgede yaşarlar ve eski kültürlerini devam ettirirler. Hunların bu bölgenin içine girdiğini söylemiştik. Büyük Hun Devleti yıkılınca Kuzey Çin'de başka Hun devletleri kuruldu. Bu üç devletten bir tanesi olan Ping-liang Hunları çok meşhurdur. Bu dönemde Budizm de Çin'e girme fırsatı buldu. Yani aslında Budizm bir bakıma Türkler üzerinden Çin'e girdi. Ping-liang'daki Türkler üzerinden Çin'e ulaştı. Bunların eserlerini Cia-yü-guan'da, Gan-cou bölgesinde görmek mümkündür. Budizm'in Ping-liang'dan Çin'e



İpek Yolu'nda kervanların karşılaşması

girdiğini söyledik. Daha sonra Batı'dan gelen İpek Yolu tüccarları da bölgeye çok değişik kültürler getirdiler ve bunlar birbirine karıştı. Tabgaçlar bölgenin şartlarını en iyi şekilde değerlendirdiler ve devletlerini kurdular. Sonra Wei devletine dönüştüler. Biraz daha devam ettiğimizde bu bölgenin Gök Türkler zamanında yine çok önemli olduğunu görüyoruz.

Çin'deki Batı Vey hanedanı Türklerle temas kurabilmek için bu bölgeden yani Ciou-çüen'den Soğdlu An-nuo Pan-to isimli bir şahsı elçi olarak Gök Türklere göndermişti. Cang-ye yine bu bölgede hem önemli bir pazar yeridir hem kültür şehirlerinden biridir. Gök Türkler çok kısa sürede kuvvetlenince bu bölge Türklere bağlandı. Ama aslında Moğolistan'ın doğusundan ve Mançurya'dan bu bölge üzerinden gelip Tibet'e doğru giden Tangutların da yani Tu-yü-hunların da etkili olduğunu biliyoruz. Tu-yü-hunlar güney tarafına, Tibet'e doğru çekilince meydan Gök Türklere kaldı. Aşağı yukarı Mukan Kağan zamanında bölgenin Türk etkisine girdiğini görebiliyoruz. Devamında yine Taspar Kağan zamanında da Gök Türklerin bölge üzerindeki üstünlüğü devam

etti. Ancak 581 yılında Gök Türk Devleti tahtına oturan Işbara Kağan üç yıl süren müthiş seferler yaptı.

Kansu koridorunu kullanarak Çin'in içerisinde bölgeyi dehşete düşüren seferler düzenledi. Orada bu seferlerin Tien-şuey'e kadar gittiğini okumuştuk ve kitaplarımızda yayınladık. O süreçte doğrudan kullanılan mevki Gan-cou koridorudur. Çünkü adı üzerinde koridor olan bu bölge Çin'e girmenin en kolay olduğu noktalardan biri olarak karşımıza çıkıyor. İpek Yolu'nun hakikaten çok genişlediğini ve genişlemesi gerektiğini söylüyoruz. Bunun en belirgin hali Dun-huang'daki faaliyetlerdir. Dun-huang bu anlamda İpek Yolu üzerinde Çin'in Batı'ya açılan penceresidir. Bu durum M.Ö. 130'lu yıllarda başlayan Cang Çien'in elçiliğiyle birlikte hep böyle olmuştur.

İpek Yolu'nun Açılması

Cang Çien, Çin'den Batı'ya doğru yola çıkmış ve Hunların elinde on yıl esir kalmıştır. Daha sonra kurtularak yine batıya doğru ilerlemiş ve nihayet Dun-huang üzerinden Fergana bölgesine kadar gidebilmiştir. Fergana, Orta Asya'nın en zengin bölgesidir. Buradaki zenginliği gören Çinliler bundan sonra dikkatlerini batıya çevirmişlerdir. Cang Çien'in elçiliği ve faaliyetleriyle birlikte Batı kapısı Çin'e açılmıştır. İpek Yolu'nun başlangıcı olarak da bu tarih kabul edilir. Cang Çien'in yola çıkış amacı Hunlara karşı kullanılabilecek bir müttefik aramaktı. Daha doğrusu Çin açısından baktığımızda yardımcı bulmaktı. Ancak, Çinliler kısa vadede bir müttefik bulamadılar. Ama dünya tarihini kökünden değiştirecek olan bir ticaret yolunun açılmasına sebep oldular. Dünya'nın doğusuyla batısı birbirinden haberdar olma fırsatı yakaladı. Takip eden yıllar içerisinde İpek Yolu faaliyete geçmeye başladı. İpek Yolu'nun başlangıcı bu hikâyeyle anlatılır.

Burada hazır yeri gelmişken İpek Yolu'ndan bahsetmek gerekir. İpek Yolu aslında 1877 yılında Alman coğrafyacı Richthofen'in vermiş olduğu bir isimdir. Burası aslında Uzak Doğu ile

Orta Doğu arasındaki her türlü ticaretin yoluydu. Sadece ipek taşınmıyordu. 21. yüzyıla geldiğimiz halde halen önemini kaybetmemiştir. İpek eski çağda Batı tarafından tanınmasıyla birlikte dünya ticaretinde yeri asla eskimeyen bir özellik kazanmıştır. Keşfinden itibaren 1500 yıl boyunca dünyanın batısıyla doğusunu birbirine bağlamayı başarmıştır. Aslında adını aldığı ipekten başka ürünler de bu yol üzerinden taşınıyordu. Genelde üç ana İpek Yolu'ndan söz edilebilir. Birinci yol Çin'in başkentinden başlayarak Orta Asya ve İran platosu üzerinden Doğu Akdeniz'e ulaşıyordu. Bu güzergahta Orta Asya'dan güneye doğru Hindikuş geçitlerinden geçerek Hindistan'a, Hindistan'ın batı kıyısındaki limanlara, ayrıca Ganj Vadisi'ne bugünkü Doğu Türkistan'dan doğruca Hindistan'a dağlar içerisinde ilerleyen yollar vardı. Bilhassa bugünkü Çin Halk Cumhuriyeti'nden Pakistan'a giden karayolunun geçtiği bölgede Çinliler bir karayolu inşa etmişlerdir. Aynı şekilde Amuderya ve onun Hazar Denizi kıyısına giden, Kafkasların güneyinden geçerek Mezopotamya'ya ve oradan Anadolu'ya ulaşan ana hat vardı. Karadeniz'in doğu ve güney limanlarından itibaren su yolları bulunuyordu. Mezopotamya'da ise Suriye limanlarına ve oradan da Avrupa'ya taşınıyordu. İkinci yol okyanus yolu olarak bilinir. Roma imparatoru Octavianus Augustus (M.Ö. 27-M.S. 14) tarafından ele geçirilen Mısır'ı Kızıldeniz üzerinden Hint Okyanusu'na bağlıyordu. Oradan da Hindistan'ın Kuşan İmparatorluğu'na bağlı limanlara ulaşıyordu, buradan İran Körfezi'ne bir kol ayrılırken diğer kol Hindistan'ın Malabat sahilinin yanı sıra Sri Lanka'ya ve Vanga Devleti'nin kurulduğu Ganj Nehri'nin ağzına ve oradan da Çin Hindi'ne gidiyordu. İlk ikisine göre daha az önemli olan üçüncü yol, kuzey veya bozkır yolu olarak adlandırılabilir. Çin'den sonra Doğu Türkistan ve Moğolistan'ı, Kazak bozkırlarını aşıp Hazar Denizi'nin kuzeyine geçiyordu. Bu yol Doğu Türkistan'dan Fergana'ya ve Toharistan ile Soğd'dan yani Maveraünnehir'den gelen yollarla Hazar Denizi çevresinde ve Aral Gölü kuzeyinde birleşiyordu.

Yaklaşık 1500 yıl dünya ticaretinin ağırlığını taşıyan İpek Yolu üzerinde çok sayıda tarihi alan bulunmaktadır. Bu alanların doğudan batıya dağılımı şöyle sıralanabilir. Bunlar tarafımdan tespit edilmiştir. 1- Şi-an; bunun yanına Beykinyan, Pekin ve An-yang'ı da katabiliriz ama öncelikli olarak Şi-an'ı söylemeliyiz. 2- Batıya doğru hareket ettiğimiz zaman Gan-cou koridoru çok önemli bir tarihi bölgedir. 3- Gan-cou'nun batısında bulunan Dun-huang ve Yeşimtaşı Kapısı Geçidi'dir. 4- Doğu Türkistan'ın başlangıcı olan Hami yani Kumul şehrini görürüz. 5- Turfan'ı atlayamayız. 6- Kuça bölgesi vardır. 7- Aksu bölgesini, 8- Karaşar'ı, 9- Kaşgar'ı sayabiliriz. 10- Hoten, 11- Yarkend, 12- Çerçen, 13- Gulca, 14- Cungarya bozkırları, 15- Almatı, 16- Merke yani Taraz bölgesi, 17- Talas, 18- Ayşe Bibi, 19- Evliya Ata ve diğer Müslüman türbeler, 20- Güney Kazakistan'daki Çimkent, 21- Otrar, 22-Türkistan, 23- Kızılorda, 24- Kırgızistan'daki Narın'ı gösterebiliriz. 25- Koçkar'ı söyleyebiliriz. 26- Isık Göl'ün hazinelerinden dolayı o bölge, 27- Balasagun, 28- Bişkek, 29- Fergana diyebiliriz. 30- Taşkent, 31-Semerkand, 32- Buhara, 33- Hive, 34-Keş, 35- Güney Türkistan, 36- Herat, 37- Merv, 38- Aşkabat, 39-Horasan, 40- Nişabur, 41- İsfahan, 42- İran'da Tebriz, 43- Azerbaycan, 44- Bağdat, 45- Suriye limanları ve Şam, 46- Antep, 47- Konya, 48- Erzurum, 49- Trabzon, 50- Kayseri, 51- Elazığ, 52- İç ve Batı Anadolu, 53- İzmir, 54- Bursa, 55- İstanbul. Bu liste en doğudaki İpek başkenti başkent Şi-an'dan İstanbul'a kadar yaptığım bir tarihsel bölge değerlendirmesidir.

İpek Üretimi

İpeğin üretimi M.Ö. 3000'lere kadar gider. İpeği bulan ilk kadına bu başarısından dolayı sadece erkeklere özgü bir unvan verilmiştir. Bu ata, toprak ve ipek kelimeleri birleştirilerek oluşturulan bir karakter (kelime)dir. İpeğin atası anlamına gelir. Bu Ley-dzu kelimesidir ki "dzu'" kelimesi zaten ata anlamına gelir

ve erkeklere yönelik kullanılır. Böylece "ley" kelimesiyle birlikte kullanılarak ipeği bulma başarısını gösteren kadına efsanevi bir anlam yüklenir. Bundan başka efsane imparator Fu Şi zamanında yün ve ipek tellerden oluşan bir müzik aleti icat edilmiştir. Bu ipeğin balık oltası, yay gibi çeşitli şeyleri bağlamak için kullanıldığı devirlere denk gelmektedir. Hatta yeni araştırmalarla ipeğin kullanımı daha da eskilere uzanabilir. 1926 yılında yapılan kazılarda Çin'de yabani ipek tohumlarına rastlanmıştır. M.Ö. 5. yüzyılda Konfüçyüs tarafından yazılan *Şu cin* adlı eserde, İmparator Yü'ye ödenen vergilerin arasında ipek vergisi ödeyen altı eyalet bulunuyordu. Diğer eyaletler vergilerini nehir yoluyla başkente yolluyorlardı. Bu dönemde mavi, beyaz ve karışık renklerde uzun ipekliler deniz kabuklarındaki çizgilere benzetilerek çiçekli dokumalar ve örülmüş beyaz ipekler bu vergileri oluşturuyordu. "Yü'nün vergisi" diye bir terim oluşmuş ve günümüzde halen bu tabirin kullanıldığı bilinmektedir.

M.Ö. 12. yüzyılda kemik ve kaplumbağa kabukları üzerinde ilk defa ipekten bahsedilen metinlerle karşılaşıyoruz. 1926 yılındaki kazılarda Neolitik devirden kalma yabani ipek böceği kozası bulunmuştur. Bu da ipekle ilgili önemli bir bilgidir. İmparatorlar, ilk dönemlerde sarayın içinde beyaz ipekten üretilmiş, sarayın dışında ise sarı ipekten üretilmiş giysiler giyerlermiş. Burada Çin tarihinin ilk büyük hanedanı olan Han önemlidir. Kurumsal açıdan çok yükselmiş, dolayısıyla ipeğin kullanımı resmi kimlik kazanmıştır. İmparatorluk irili ufaklı birçok devlete bölündüğünde ise her devlet bir prens tarafından yönetiliyor ve rakiplerinin ellerindeki toprakları elde etmek için mücadele ediyorlardı.

İpek sadece sarayın kullanımına tahsis edilmiş olsa bile günden güne ipek miktarının çoğalması ile birlikte ipeğe yönelik talep de her kesimden arttı. Yani eskiden sadece saray tarafından kullanılırken, artık aynı anda çok sayıda beylik tipinde devletler ortaya çıkıp da sarayların sayısı çoğalınca haliyle daha fazla ipeğe ihtiyaç duyuldu. Bundan sonra ise hükümet görevlileri, sivil

memurlar, arazi sahipleri, subaylar ve tüccarlardan oluşan toplumun değişik kesimleri de ipek giymeye başladı. Çin tarihinde en uzun süre başkentlik yapan Şi-an'ın ipeğin doğudaki merkezi yani doğu ucu olarak kabul edildiğini bir kez daha belirtelim. Buradan daha doğuya da gider ama siyaseten baktığımızda durum böyledir.

Han hanedanı döneminde ipek böcekçiliği ve dolayısıyla sanatı da gelişti. Hunların baskıları yüzünden de bazı siyasi problemler ortaya çıkmıştı. Çinliler bunlara barışı sağlamak amacıyla ipek göndermeye başladılar. İki türlü ipek varmış; biri yabani ipek yani dağ ipeği ve bir de üretilen ipek şeklinde. Han hanedanı yıkılmasına rağmen ipek ihtiyacı azalmadı; aksine çoğaldı çünkü toplum içerisinde ipek kullanımının yaygınlaştığını görüyoruz. Özellikle ticarette döviz karşılığı olarak ipeğin kullanıldığını biliyoruz. Her eyalette her ailenin kızları, anneleri, büyükanneleri senenin altı ayı boyunca günlerinin büyük bir kısmını ipek böceğini besleme, bakma, ipeği eğme, çözme, eğirme, dokuma, boyama, işleme ile geçirirlermiş. İpek endüstrisinin böylece geliştiğini görüyoruz. Çin kadınının sorumluluğu imparatoriçenin kendisinin ipek böceği yetiştirilen eve nezaret etmesi gerçeğiyle sembolize edilir. Bu da çok ilginç bir bilgidir. Han hanedanı zamanında ödül olarak ipek veriliyormuş. Tahmin edildiği gibi ipek endüstrisi kadınların elinde yürüyor; dokuma, yetiştirme, boyama vs. hep onlar tarafından yapılıyordu. Han hanedanının altıncı İmparatoru Hu, Hunlara karşı müttefik aramak amacıyla Cang Çien'i Fergana bölgesine gönderir. Fakat yakalanıp Hunların elinde on sene esir kaldıktan sonra kurtulan Cang Çien, Fergana'ya ulaşır ve Hunların orada yaşayan unsurlarının yanı sıra diğer batılı kitleleri Hunlara karşı ayaklandırmaya çalışır ve nihayetinde Hunlar artık Çinlilere yenilmeye başlar. Böylece İpek Yolu üzerinde yeni bir kapının açıldığını söylemiştik. Dunhuan, Turfan, Kuça, Kaşgar, Fergana, Semerkand, Buhara gibi yol üzerindeki bölgeler artık bu ticaretten kazanç sağlamaya çalışırlar.

Batı Türkistan'ın zengin devletçikleriyle Çinliler ilişki kurarlar. Bu arada imparator Hu'nun Semerkand'a yani Maveraünnehir'e gönderdiği elçiler Part hükümdarı tarafından yirmi bin süvariyle karşılaşır. İran ve Çin ilişkileri böylece başlayacaktır. M.Ö. 75 yılı civarında İran'daki Partlar ile Romalı kumandan Crassus arasında yapılan savaşta Part okçuları yaptıkları atışlarla Roma askerlerini şaşkına çevirmişlerdir. Böylece büyük bir zafer kazanmışlardı. Partlar deve yüküyle ok getirmişler ve uzak mesafeden atılan oklara karşı Roma askerleri kalkanların arkasına sığınsalar da bir şey yapamamışlardır. Romalı kumandan ise savaş meydanında öldürülmüştür. Roma'nın Fırat'ın ötesine ulaşma hayalleri böylece sona erdi. Bu savaş esnasında Romalı askerlerin gözlerini kamaştıran parlak renkli altın işlemeli bayraklar dikkati çekmişti. Romalılar böylece ilk defa ipekle tanışıyorlardı. Aslında bu savaştan bir süre önce Romalılar gökkuşağı renklerinden oluşan bir kumaş türünü kullanmışlardı. Ancak ipek kumaşının güzelliğinin şöhreti kısa sürede Roma'ya kadar ulaştı. Üstelik yıllar geçtikçe ipeğe olan talep çoğaldı. İmparator Augustus'un ölümünden sonra alınan bir kararla ipeğin kullanım hakkı sadece kadınlara verildi. Erkeklerin ipekten mamul elbise giymesi yasaklandı, buna rağmen ipeğin kullanımı Roma dünyasında ciddi biçimde toplumu tehdit eder hale gelmişti.

Romalılar ipeğin gerçek yapısını bilemediklerinden ipek kumaşına "Çinli" anlamına gelen "sericum" adını verdiler. Çünkü Yunanlar ipeğin vatanında yaşayan Çinlilere "sere" demişlerdi. Bu bahsettiğimiz savaştan otuz yıl önce ölen bir Yunanlı, "Serelerin" daha önce hiç kimsenin gitmediği, ancak Büyük İskender tarafından ele geçirilen doğu bölgelerinde yaşadıklarını belirtmiştir. Bu yeni kumaş dünyanın doğu ucundan batı ucuna gelebilmeyi başarmıştı. İpek bundan sonra Roma'da törenlerde giyilen mor renkli pelerinlerde ve altın taşlarla birlikte kullanılır hale geldi. M.S. 1. yüzyılda İpek Yolu altın çağını yaşadı. Çünkü Çin'de Han hanedanı, Afganistan-Hindistan istikametinde Kuşanlar,

İran'da Partlar ve Roma İmparatorluğu olmak üzere dört beş büyük devlet sayesinde sağlanan güvenle gelişimi hızlandı. Çin konusunu açtığımız zaman İpek Yolu'nun başladığı noktaya geldik, burada Dun-huang olduğunu söyledik. Dun-huang hem Türk tarihine hem de Hint Budizm'ine ait çok sayıda eseri bünyesinde barındırmaktadır. Dun-huang'daki özellikle Mo-gao ve Bin Buda mağaraları ve diğer tarihi eserler hem Türk coğrafyası hem diğer bölgeler hakkında bize çok önemli bilgiler sunmaktadır.

DOĞU TÜRKİSTAN

Türkistan Adının Kullanımı

Türk ve Sitan kelimelerinin birleşmesinden doğan Türkistan kelimesi Fars kaynaklarında Orta Asya'ya verilen bir isimdir. Yani İranlıların nazarında Orta Asya Türk yurdudur. Ama bununla özellikle Sır Derya (Seyhun) Irmağı'nın doğusu kastedilmişse de daha sonra bu isim daha kapsayıcı şekilde bütün Orta Asya için kullanılmıştır. 19. yüzyılın 2. yarısında bölge Ruslar tarafından işgale başlanılınca bu ad daha da kapsayıcı bir hale gelip sıklıkla kullanılır olmuştur. Nitekim Hindistan üzerinden hâkimiyetlerini Orta Asya üzerine doğru genişletmek isteyen İngilizler de Türkistan kelimesini benimsemiş ve kullanmaya başlamışlardır. Daha sonra Rusların işgal ettiği bölgeye Batı Türkistan, Çinlilerin ele geçirdiği topraklara ise Doğu Türkistan denilmiştir.

Orta Asya tabiri ise 1867'de Rus işgalinin ilk dönemlerinde Rusçadan "sredney azii" diye uydurulmuş ve diğer batı dillerinde kabul görmüştür. Bundan dolayı Türkistan tabiri yerine Central Asia veya L'Asie Central ifadeleri yerleşmiştir. Ülkemizde tarihimizin bu cephesi maalesef bilimsel bir şekilde gelişmediği için Türkistan kelimesi savunulamamış; unutturulmaya çalışılmıştır. Aslında Orta Asya tabiri de çok yanlış değildir. Ancak Türkistan adı tarihi gerçekliği taşıması ve Türk tarihinin eski ve yeni tarafını göstermesi bakımından çok önemlidir.

Türkistan dediğimiz sahanın güney kuşağı çöl ve vahalarla kaplıdır. İran'ın kuzey doğusundaki Horasan'dan başlar. Afganistan'ın kuzeyini de içine alacak şekilde, bir kuşak olarak Çin'e kadar ulaşır. Aslında İpek Yolu'nun önemli kesimi bu havza üzerinde bulunmaktadır. Bu ticaret yolunun en gizemli ve güzel yerleri Doğu Türkistan dediğimiz sahadadır. Birbirinden verimli vahalarda cennet gibi güzel alanlar vardır. Her türlü tarım imkânının bulunduğu, fazlasıyla yiyecek üretildiği, kıyafetlerin en güzellerinin dokunduğu, dolayısıyla sanatın her türlüsünün geliştiği şehir devletçikleri ortaya çıkmıştır. İpek Yolu sayesinde bu şehirlerin kültürü Çin'den Ön Asya'ya kadar yayılmıştır. Dünya kültürüne farklı bir zenginlik kattığını açıkça söylemek mümkündür. Bu bölge üzerinde Budizm, Maniheizm, Brahmanizm, Hıristiyanlık, Müslümanlık gibi dinler yayılma imkânı bulmuştur.

Her bölgesinin ayrı güzelliklere ve farklılıklara sahip olduğunu düşündüğüm Doğu Türkistan'ın bir kısmını gezebildim. İlk gözüme çarpan Türk İslam kültürünün bölgede sağlam temellere oturmuş olmasıydı. Türkler Müslümanlığı kabul ettikten ve şehir kültürünü oluşturduktan sonra kendi dünyalarındaki medeniyet birliğinin önemli bir noktası Doğu Türkistan olmuştur ve bu medeniyet özellikleri bilhassa Doğu Anadolu'ya kadar taşınmıştır. Anadolu'da ve Balkanlarda, Orta Doğu'da Türklerin meydana getirdiği medeniyet unsurlarının doğu ucu Doğu Türkistan'dır. İşte, bu yüzden Kaşgar'ı gezerken Anadolu'da bir şehri gezer gibi hissetim.

Önemli bir nokta da, Doğu Türkistan derken Kumul (Hami)'dan başlayarak Türklerin devletler kurduğu, Türk kökenli halkların yaşamış olduğu sahadan söz etmiş olacağımızdır. Bu şehirlerin en doğusunda Kumul ve en batısında Kaşgar bulunur. M.S. 2 yüzyılda eserini yazan Ptolemaios (Batlamyus), Kaşgar'ın batısındaki Taş Kurgan'dan söz eder. Bu çok ilginç bir durumdur. Günümüzde Doğu Türkistan'ın batısında Pakistan veya Tacikistan sınırına yakın bir yerde "Taş Kurgan" vardır.

Doğu Türkistan'ın ortasında bilindiği gibi dünyanın en sert, en katı, yaşaması en zor çöllerinden biri olan Taklamakan bulunur. Taklamakan'ın yanında aynı zamanda Tarım Irmağı bu bölgeye büyük zenginlik katmaktadır. Belli başlı tarihi yöreleri ve Türk tarihi açısından önemini ele alırsak, en doğudaki Kumul'dan sonra Turfan gelir. Kumul'un diğer adı Hami'dir. Bunlardan sonra Korla, Aksu, Kuca, Kaşgar, Yarkent, Taşkurgan, Hoten, Niya, Çerçen yani Lobnor ve Çarklık olmak üzere belli başlı önemli tarihi bölgeler vardır. Daha detaylı incelemede bu sayıyı çoğaltmak tabii ki mümkündür. Binlerce yıllık tarih içerisinde Türklerin tarihinin ne kadar derine gittiğini burada görebiliyoruz. Ancak bu çalışmamızda sadece önemli tarihi bölgelerden bahsedeceğiz.

Doğu Türkistan'ın coğrafi konumuna baktığımızda güneyde Çing-hay eyaletiyle sınırı vardır. Tabii etrafındaki önemli bir ülke de Çin'dir. Batıda ise Tacikistan, Pakistan, Hindistan olduğu gibi, Tibet ile de sınırı mevcuttur. Gansu ve Moğolistan ile de doğuda sınırdaş durumdadır. İç Moğolistan ile pek bağlantısı yoktur ama batısında ve kuzeybatısında Kırgızistan ile Kazakistan bulunmaktadır. Bu yüzden buraya önemli ve ilginç bir bölge diyebiliriz.

Doğu Türkistan dağ, çöl, vaha ve bozkır ile kaplıdır. Altay Dağları, Tanrı Dağları ve Karanlık gibi yüksek sıradağlara sahip olsa da iç ve doğu tarafı kum çölüyle kaplıdır. İli, İrtiş, Manas, Ulungur, Karaşeher başta gelen nehirlerdir. İki büyük gölü Sayram ile Buğda'dır. Buradaki Taklamakan Çölü yaklaşık 500 bin km^2'dir. Tarihî İpek Yolu'nun önemli bir kısmı buradan geçmiştir. İpek Yolu'nun özgün kültürünü bu bölgede kazandığı düşünüyorum. Kaşgar, Hoten, Yarkent, Aksu, Kuça ve Üç-Turfan, Altı Şehir diye anılan şehir ve bölgeleri tarihî öneme sahiptir.

Tarihten Günümüze

Doğu Türkistan bölgesi Hun İmparatorluğu zamanında Türk egemenliğine girmiştir. Burası Gök Türk İmparatorluğu'nun da hudutları dâhilinde yer alıyordu. Uygurlar, Basmıl ve Karluklar

ile ittifak yaparak Gök Türklerin hâkimiyetine son verdiler. Uygurlar 744'te Orhon Nehri kıyısında Ordubalık şehrinde müstakil bir devlet kurdular. Bu devlet 840'ta Kırgızlar tarafından yıkıldı. On Üç Uygur boyu Karabalasagun civarında yenildikten sonra Kaşgar, Beşbalık, Tanrı Dağlarının güneyi, Kuça ve Hoten bölgesine göç etti. Turfan merkez olmak üzere yeni bir Uygur devleti kuruldu. 856'da Mengli Kağan, Alp Kutluk Bilge unvanıyla tahta çıktı. Bu devlet yaklaşık üç buçuk asır yaşadı ve 13. yüzyılın başlarında Moğol istilası ile ortadan kalktı.

840'ta kurulup 1212'de Harezmşahlar Devleti'nin darbesiyle varlığını kaybeden Karahanlılar, İslamiyet'ten sonra önemli bölümü Doğu Türkistan'da olan ilk büyük Türk devletidir. Doğu Türkistan, Karahıtay Devleti'ne son veren Cengiz Han'a bağlandı. Ardından Çağatay Hanlığı'nın topraklarına dâhil edildi. Timur 1365'te Batı Türkistan'da hâkimiyet kurunca Doğu Türkistan'daki Çağatay hanedanından gelen küçük hanları himayesi altına aldı. Timur Devleti'nin zayıflaması üzerine Çağataylılar yeniden mücadeleye başladı. Burası II. İsen Buka'dan sonra tahta geçen Yûnus ve oğlu Ahmed tarafından idare edildi. Ahmed Han (1487-1514), o sırada Babür'ü yenilgiye uğratıp Batı Türkistan'a hâkim olan Şeybânî Han'ın üstünlüğünü kabul etti. Onun 1514'te ölümüyle yerine geçen Seyyid Han zamanı (1514-1533) Doğu Türkistan'da Çağataylılar neslinin son parlak dönemini teşkil etti. Babür'ün dayısı Ahmed Alca Han'ın oğlu Seyyid Han, Babür ile iş birliği yaparak Kaşgar, Yarkent, Hoten şehirlerini ele geçirdi ve Seidiye (Seyyidiyye) Hanlığı'nı kurdu. Devletini güçlendirmek amacıyla birtakım ıslahat girişimlerinde bulundu.

Başşehir önce Kaşgar, ardından Yarkent idi. Bundan dolayı devlet Yarkent Hanlığı veya kurucusunun adıyla Seidiye Hanlığı diye bilinmektedir. Hanlık üzerinde kuruluşundan itibaren hocaların etkisi vardı. Zira manevi havasına tasavvuf hâkim olduğu için hanların ve devlet adamlarının askerî ve siyasî fikirleri sınırlı kaldı. Siyasal gelişmeleri takip edemediklerinden Seidiye Hanlığı komşuları ile rekabet edemedi.

Seyyid Han'ın yerini alan oğlu Reşîdî Han huzur dönemini devam ettiremedi. Ortaya çıkan en büyük problem, ülkenin Uyguristan olarak bilinen doğu vilayetleriyle Altışehir olarak bilinen batı vilayetleri arasındaki rekabetin büyümesiydi. Moğolistan'da hâkimiyeti ellerine geçirerek hem Çin hem Doğu Türkistan yönünde ilerlemek isteyen Kalmuklar (Jungarlar) sık sık Doğu Türkistan'ın doğu vilayetlerine akınlar yapmaya başladılar. Reşîdî Han'ın 1559'da ölümü üzerine on üç oğlundan biri olan Abdülkerim Han (1559-1591) kardeşlerinin desteğiyle tahta çıktı. Abdülkerim Han, ülkenin yeniden şehir devletleri haline gelmesine ve birbiriyle uğraşarak memleketin ve halkın zarar görmesine mani olamadı. Ülkesinin bütünlüğünü sağlama ümidiyle Batı Türkistan'da yetişmiş büyük din âlimlerinden Mahdûm-ı A'zam'ın oğullarından Hoca İshak Velî'yi Doğu Türkistan'a davet etti. Hoca İshak Velî şehir şehir, kasaba kasaba bütün Doğu Türkistan'ı dolaşıp Müslümanların birlik olması gerektiğini anlatmaya çalıştı ve bunda başarı gösterdi.

Ülkenin doğu vilayetlerinin hâkimi olan Abdüllatif Han'ın Mahmûd-ı A'zam'ın oğlu Hoca Kalan'ı (Muhammed Emin) Yarkent'e davet etmesi Doğu Türkistan'ın kaderine etki edecek olayların gelişmesine yol açtı. Hoca İshak Velî'nin evlatları İshâkıyye ve Karatağlık, kardeşi Hoca Kalan'ın evlatları Âfâkıyye ve Aktağlık adıyla ayrı görüşleri savunan iki gruba ayrıldı ve birbiriyle kıyasıya mücadeleye girdi. Bu döneme (1678-1755) "Hocalar Devri" denir. Ardından ülkenin doğu vilayetleriyle batı vilayetleri arasındaki gerginlik daha da arttı. Çıkan çatışmalar Abdürrahim Han zamanında Kalmukların devreye girmesine yol açtı. Abdürrahim Han'ın Kalmuklu eşinden doğan oğlu Abdullah ileride Doğu Türkistan'a son parlak devrini yaşatacaktır.

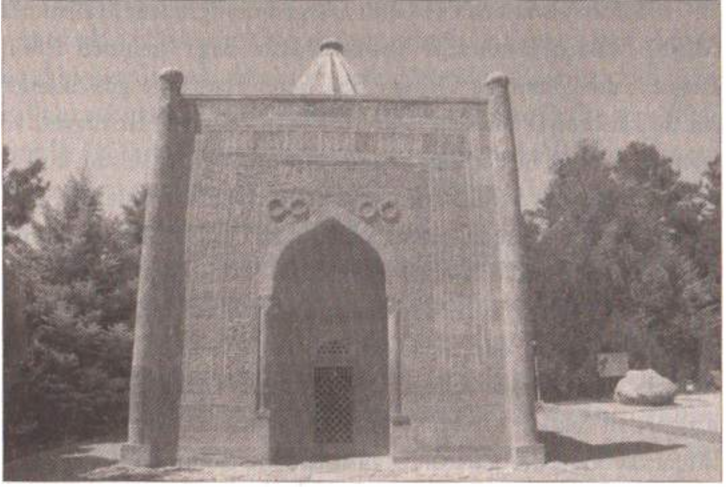
18. yüzyılda Doğu Türkistan'ın Hami ve Turfan kasabalarını ele geçiren Çinliler 1754'te Kalmukları yenince 1759'da tam bir karışıklık içindeki Kaşgar ve civarını işgal ettiler. 1760'lı yıllarda Kazakların Orta ve Küçük cüzleriyle Hokand hanları da Çin'in

üstünlüğünü kabul etmek zorunda kaldılar. 1826'da Sâlih Hoca'nın oğlu Cihangir, Kırgızların yardımıyla Kaşgar'ı geri aldıysa da iki yıl sonra esir düşüp Pekin'e götürülerek idam edildi. Çin istilasına karşı 1829 ve 1830'da bazı başarılı hareketler gerçekleştirildi. 1831'de Madali diye tanınan Mehmed Ali Han Kaşgar, Yarkent, Hoten ve Aksu'yu, 1846 ve 1854'te Muhammed Emin (Katta Tora) Kaşgar'ı iki defa kurtardıysa da Çinliler tamamen uzaklaştırılamadı. 1862'de patlak veren Döngen (Çinli Müslüman) isyanı Cungarya'ya yayılınca Kaşgar için bir fırsat doğdu. Kırgız kumandanı Sâdık Bey Kaşgar'a girdi ve şehri Cihangir'in oğlu Büzürg'e teslim etti. Çimkent'i Ruslara karşı savunan Muhammed Yâkub Bey Kaşgar'a gelince durum değişti. Büzürg Han'la birlikte Çin kuvvetlerini yenerek Kaşgar ve Yarkend'i, arkasından da bütün şehirleri aldılar.

Yâkub Han 1868'de Turfan'ı ele geçirmeyi başardı. Ancak Rusların duruma müdahale etmesi üzerine her iki taraf elçi teatisinde bulundu. İngilizler de Doğu Türkistan'a elçiler yolladı. Ruslarla 1872'de, İngilizlerle 1873'te antlaşmalar imzalandı. İstanbul'a da Yâkub Han Tora adlı bir elçi gönderildi. Osmanlı Devleti toplardan ve tüfeklerden oluşan askerî yardımla beraber bazı subayları ve bir heyeti Murad Efendi başkanlığında gönderdi. Heyet Kaşgar'a varınca 100 pare top atışıyla karşılandı ve hutbe Sultan Abdülaziz adına okutulmaya başlandı. Ancak Çinliler, uğradıkları ağır yenilgilerin intikamını almak ve Doğu Türkistan'ı yeniden istila etmek için Rusların da yardımıyla harekete geçtiler. 17 Ağustos 1876'da Urumçi üzerinden ilerlemeye başladılar. Yâkub Han'ın ölümünden sonra oğulları ve ileri gelen beyler arasındaki çekişme Çinlilerin işine yaradı. Beg Kulı iç sükuneti sağlasa da çaresizlik içinde Ruslara sığındı. Çinliler Aralık 1877'de Kaşgar dâhil bütün Doğu Türkistan'ı işgal ettiklerini bildirdiler. 1882'de Doğu Türkistan'ın adını Hsin-chiang (Xin-jiang) (yeni ele geçirilmiş toprak) olarak değiştirdiler. 1884'te Doğu Türkistan (Sinkiang/Şin-ciang) vilayetini kurdular.

1932'de Niyaz Hacı ve Sâlih Darga liderliğindeki ayaklanma Musul Maksut, Mahmud Muhiti, Hâfız Beg, Mehmed Emin Buğra, Sabit Damolla, Osman Beg, Şeref Han Töre gibi liderlerin de katılımıyla bütün Doğu Türkistan'a yayıldı. İli vilayeti ve Urumçi'ye bağlı birkaç kaza dışında bütün Doğu Türkistan kurtarıldı ve Kaşgar'da Şarkî Türkistan Cumhuriyeti ilan edildi (Kasım 1933). Cumhurbaşkanlığına Hoca Niyaz Hacı seçildi, hükümet Sabit Damolla tarafından kuruldu. Çinli Müslüman General Ma Chung-yen, Doğu Türkistan üzerine yürüyünce Sovyetler Birliği müdahale etti. Sovyetler'le çarpışmalarda yenik düşen General Ma 21 Mart 1934'te Kaşgar'a girdi, Doğu Türkistan hükümeti Kaşgar'dan çekildi. Hoten'i Çinlilerden kurtaran Mehmed Emin Buğra da Sovyetler karşısında tutunamadı. Sonunda Sovyetlerin barış teklifini kabul etmek zorunda kaldılar. Anlaşmaya göre bağımsızlık taraftarları idarede kalacak, fakat Çin'den ayrılmayacaklardı. Sovyetler Birliği, 1937 yılına kadar hiçbir yerden yardım alamayan bu Türk cumhuriyetine son verdi. Başta Hoca Niyaz Hacı olmak üzere bağımsızlık taraftarları öldürüldü.

Doğu Türkistan Cumhuriyeti, Kulca'da (Yi-ning) Çin'e karşı ayaklananlar tarafından yeniden kuruldu (7 Ağustos 1944). 16 Eylül 1944'te Kazaklar isyan ederek 8 Ekim'de Nilka'yı işgal ettiler. 1945 başında Kazaklar, Altay ve Tarbagatay bölgelerini alıp İli'deki isyana katıldılar. Devlet başkanlığına Ali Han Töre, yardımcılığına Kulcalı Hâkimbeg Hoca ve Buğra Han getirildi. Bir süre sonra Ahmed Can Kasımî duruma hâkim oldu. Yeni kurulan orduda 25 bin asker vardı. Kazaklardan Osman Batur'un idaresinde ise 20 bin atlı bulunuyordu. Eylül 1945'te Urumçi'ye doğru ilerleyen ordu ile Guo-min-dang'ın ordusu Manas yakınlarında karşı karşıya geldi. Guo-min-dang Sovyetlere başvurunca Ali Han Töre, Sovyetler Birliği'ne kaçırıldı ve herhangi bir çarpışma meydana gelmedi. 1946'da Sovyetler Birliği'nin baskısıyla Doğu Türkistan Cumhuriyeti ile Hsin-chiang eyalet hükümetleri birleştirildi.



Manas Türbesi, Talas

Başkanlığa Chang Chih-chung getirildi, Ahmed Can Kasımî onun yardımcısı oldu. Ancak bu durum uzun sürmedi, Ahmed Can Kasımî kendi bölgesine döndü. 1947'de Mesut Sabri Baykozı'nın başbakanlığını, İsa Yusuf Alptekin'in genel sekreterliğini yaptığı mahallî bir hükümet ilan edildi, fakat bu da uzun ömürlü olmadı. Çin Komünist Partisi, Doğu Türkistan'ı ilhak amacıyla Teng Li-k'un'u görüşme için yolladı. 27 Ağustos 1949 tarihinde Almatı'dan Pekin'e gitmek üzere yola çıkan uçak, içinde Ahmed Can Kasımî, Abdülkerim Abbasov, Delilhan Sugurbayov, İshak Beg Mononov gibi cumhuriyetin önderleri olduğu halde ortadan kayboldu. 20 Ekim 1949'da bu devlet yıkıldı. Aralık ayında Komünist Çin devrimini yapan Çin Kızılordusu tarafından son defa işgal edildi. Doğu Türkistan 1 Ekim 1955'ten beri Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı olarak Hsin-chiang Otonom Cumhuriyeti (Sinkiang/Sincan Uygur Özerk Bölgesi) adıyla anılmakta ve günümüzdeki geniş Çin topraklarının altıda birini kaplamaktadır.

Hami'nin Kavunları

En doğudaki Kumul şehrinden kısa da olsa söz etmiştik, coğrafi serüvenimize oradan devam edeceğiz. Çince'de bu Hı-mi olarak yazılır. Biz bu şehri Hami olarak biliyoruz. Burası İpek Yolu üzerindeki önemli şehirlerden biridir. Adı üzerinde kumluk bir bölge olduğu için bu adla anılmaktadır. Bunun İ-wu gibi değişik Çince isimleri de var. Ama belirttiğimiz gibi Türkçe olarak Kumul ve Çince olarak Hami'yi kullanıyoruz. Eski kaynaklarda mesela Han hanedanı döneminde ve Tang hanedanı döneminde yaklaşık 1500-2000 yıl önce İ-u ya da İ-u Cou olarak da geçmektedir. Ming Hanedanı zamanında yani 1368'den sonraki dönemde Hami olarak bilinip tanınmaya başlamıştır.

Tunç çağından veya erken demir çağından itibaren mesela Yanbulak mezarlarında ve diğer bölgelerde Hami ile ilgili çok önemli tarihi kalıntıların olduğunu söyleyebiliriz. 1697 ile 1930 arasında hüküm sürmüş olan dokuz Müslüman hanından yedinci ve dokuzuncu hanların türbeleri Kumul şehrinin ortalama bir km güney batısındadır. Yüzölçümü 140 bin km^2, rakım 739 m'dir. 142 bin civarında insan yaşar. Çöllük bir alan olduğu için burada fazla kimse bulunmaz. Çin kayıtlarında buradan çok önemli şekilde bahsedilir, özellikle İpek Yolu üzerinde olması Hami'ye büyük değer katmıştır.

Turfan gibi Kumul da deniz seviyesinin 200 m altındadır. Yazın en yüksek 43 derece, kışın ise en düşük eksi 32 derecedir. Büyük bir sıcaklık farkı görülür. Burada yirmi yedi çeşit karpuz yetişiyor. Beyaz veya siyah karpuz türlerinden de bahsedilebilir. Hami'nin esas meşhur olduğu husus kavundur. Hami kavunu yani "Hı-mi-gua" bütün Çin'de çok meşhur olmuştur. Marco Polo, bu bölgeden geçerken bir çuval kurutulmuş kavun satın almış ve tadına baktıktan sonra övgüler yağdırmış. Bu kavunun dünyaca ünlü Bağdat hurmasından daha lezzetli olduğunu yazmıştır.

Ünlü seyyah Cang Çien'in M.Ö. 130'larda batıya doğru giderken Kumul'un müziğini çok sevip, buradan "mukdır" makamını ülkesine götürdüğü bildirilmektedir. Yuan hanedanlığı döneminde Kumullu tarihçi Kangli Tutu, ünlü çevirmen Bilennaşil, yüksek rütbeli General Tabil gibi şahıslar Uygur Devleti'nde önemli izler bırakmışlardır. M.Ö. 1200'lü yıllardan itibaren Kumul, coğrafya kitaplarında yer alır ve özgün bir biçimde kaynaklarda bahsedilir. Bu kelimenin "Yüksek kale" anlamına geldiği de söylenir ama biz onu daha çok kum ile bağdaştırıyoruz, "çok kumlu yer" anlamına geldiğini görüyoruz. Çince bazı kaynaklarda yazılan "kun-vu" kelimesiyle de Hami şehri arasında bağlantı kurulmaya çalışılmıştır. Şehrin adı eski kaynaklarda sıklıkla geçer. Bazı kaynaklarda ise Kumul'un "Kamil" şeklinde kaydedildiği de görmekteyiz. Mesela meşhur tarihçi Molla Musa Sayrami *Tarihi Hemidi* adlı eserinde Kumul'u hep Kamil şeklinde kaleme alır.

Kara Yağ/Petrol

Oradan biraz kuzeye doğru giderek, günümüzde daha ziyade Kazakların yaşadığı ve petrol bölgesi olarak adı ön plana çıkan Karamay bölgesine geliyoruz. Karamay kelimesi "siyah yağ" anlamına gelir, yani petroldür. Uygurca ve Kazakçada da aynı şekilde kullanılır. Burası zaman zaman kazalarla veya depremlerle akla gelen bir yerdir. Karamay'ın yüzölçümü 773 km^2'dir. Burada çoğunlukla Kazaklar ve bölgedeki diğer Türk toplulukları ve bazı Moğol kökenli topluluklar yaşamaktadır. Karamay'ın nüfusu 2010 sayımına göre 261.445'tir. Bu nüfusuyla bölgenin en kalabalık ve meşhur yeridir. Tabii ki bozkır iklimine sahiptir. Karamay'da kışlar soğuk iken yazlar sıcak ve kuraktır. Doğu Türkistan'la ilgili çok önemli tarihi noktalar olduğunu söylemiştik, özellikle Hunlardan itibaren bölgeye Türklerin yerleştiğini görüyoruz.



Urumçi Müzesi

Başkent olan Urumçi üzerinde biraz durmak gerekmektedir. Urumçi, 2,5-3 milyonluk nüfusla Doğu Türkistan dediğimiz alanın en kalabalık şehridir. Moğolca kökenli bir kelime olduğu sanılan ismini aldığı kelime yeşil otlak veya güzel otlak anlamına gelir. 10.899 km^2'lik bir alanı kaplamaktadır. 1884 yılında Çinliler buraya Di-hua adını veriyorlar. Ama daha sonra o bölgenin Sincan-Uygur özerk bölgesi haline gelmesiyle birlikte bu ismi almıştır. Kaynaklarda çok farklı isimlerle ifade edildiğini söylemiştik. Urumçi müzesinde M.Ö. 2000, 3000 ve hatta 4000 yıllarına kadar uzanan tarihi mumyaları görmek mümkündür. Başkent olması hasebiyle çok fazla eserin sergilendiği kıymetli bir müzeye sahiptir. Bölge idari olarak önemli bir konumdadır. Yedi belde ve bir ilçe olmak üzere sekiz idari bölüme ayrılmıştır. Çinlilerin nüfusu %45,3 ve Uygur nüfusu ise %42,79 olarak belirlenmiştir. Urumçi'de yazlar sıcak, kışlar soğuk ve yağmurludur. Temmuz ayı ortalaması 24 derece iken kış aylarında soğuk ve nemli bir hava hâkimdir. Urumçi için önemli bir şey daha, burada çok fazla üniversite benzeri yükseköğretim kurumu açılmıştır.

Kuca'nın Mağaraları

Doğu Türkistan'ın kuzey hattının önemli bölgelerinden birinin adı da Kuca'dır. Burası, Çin kaynaklarında zikredilen en eski şehirlerden biridir. İpek Yolu üzerinde olması, Budizm hâkimiyetinin etkisi, Taklamakan Çölü'nün kuzeyinde bulunması, yine tarım havzasında konumlanmış olması -ki buradan Muzat Irmağı da geçiyormuş- ona önemli bir konum kazandırır. Kuca'nın "kuççi, küçi" kelimesinden geldiği söyleniyor. Eski Tibetçede bir kelime olarak açıklanıyor.

Kuca için tarihine baktığımızda doğrudan Hun dönemine gidiyoruz. Burasıyla ilgili *Hanşu*'da, *Şici*'de, özellikle *Hou-hanşu*'da çok detaylı bilgiler verilmeye başlanır. Tang hanedanı döneminde buradaki nüfusun 81.317 olarak verilmesi ilginçtir. Bunların 21.000 kadarının asker olarak görevli olduğu bildirilmektedir. Topraklarında pirinç ve buğday, darı yetiştirilebilir. Burada üzüm, fıstık, yer elması, şeftali ve diğer birçok meyvenin de yetiştiğini görüyoruz. Ayrıca bu bölgeden altın madeni, bakır ve benzeri maddeler çıkarılmaktadır. Havası yumuşak, insan yaşamı için uygundur. Buralarda tabii Hindistan'dan gelen bir kültür de söz konusudur ve etkilidir.

Bunun dışında bölgedeki "Kızıl Mağaralar" çok önemlidir, "Kızıl Kumtura" gibi önemli tarihi eserler yine bu bölgededir. Müzik aletleri çok popülerdir, pipo olarak bilinen bir müzik aleti sıkça çalınır. Aynı bölgede yine Hint, Çin veya Batı tarzında tarihi eserler bulunur. Bu bölgede Albert Grünwedel'in 1905 yılından itibaren başlangıcını yaptığı çok sayıda arkeolojik kazı gerçekleştirilir. 1980'lerde başlayan ve uzun yıllar süren Alman-Turfan ekspedisyonunda çok fazla eser ele geçirilmiştir. Nihayet bunlar Avrupa müzelerine taşınmıştır. Budizm'in etkisinin bölge için önemli olduğunu söyledik. Kızıl Mağaralar yetmiş km boyunca devam eder. Bunlar 4. yüzyıldaki Kuca Krallığı döneminden kalmıştır.

Başka bir önemli bölge olan ve yine Doğu Türkistan'da kuzey hattının önemli şehirlerinden biri olan Aksu'dan söz edebiliriz. Aksu adı üzerinde "beyaz su" gibi, Türk kültürünün yaşadığı

her yerde sıkça rastlanan bir isimdir. Milattan önceki devirlerde Hunlar, daha sonra Gök Türkler, ardından Uygurlar, sonra Karahanlılar, Karahıtaylar, nihayet Moğollar ve Çağatay Hanlığı topraklarında kalmışlardır. Yarkent Hanlığı döneminde Aksu şehrinin yeniden önem kazandığını görüyoruz.

Altışehir

"Altı şahar" yani altı şehir olarak bilinen Hoten, Yarkent, Yengihisar, Kaşgar, Aksu, Üçturfan gibi şehirleri içine alan Yarkand Hanlığı burada hâkim olmuştur. Aksu'da diğer Doğu Türkistan şehirleri gibi ziraat ve çiftçilik çok gelişmiştir. Yılda iki yüz günden fazla güneş ışığı gördüğü söyleniyor. Yine başka önemli bir şehir ise Karaşar'dır. Karaşar adından da anlaşılacağı gibi kara şehir manasına gelir. Çin kaynaklarında adı Yen-çi olarak kaydedilmiştir. Gök Türklerin ilk döneminde özellikle meşhur bir şehir olduğunu biliyoruz. Bu şehir de diğer bölge şehirleri gibi Hunlar zamanından itibaren Türk kültürü için önemli bir şehir haline gelip bu şekilde yükselmiştir. Yarkent, bölgede sonraki asırlarda çok meşhur olan bir yerdir. Günümüzde ise eski önemini yitirerek Kaşgar ile Hoten arasında kalmıştır.

Yine aynı şekilde Kaşgar'dan doğuya doğru gittiğimiz zaman Hoten'dan sonra Niya adlı şehirle karşılaşırız. Güncy hattı daha zorludur ama İpek Yolu'nun en eski kısımlarından biridir, özellikle kuzeydeki yollara göre daha güvenli olduğu düşünülebilir. Çerçen'de bulunan mumyalar çok ilginçtir. Bence dünyada bulunan mumyaların farklı bir türünü teşkil eder. Çerçen'in diğer adı Lobnor'dur, "tuz gölü" demektir. Tuz üretilen bir bölge olmasıyla ön plana çıkmıştır, zaten adını da bundan alır. Belki bundan dolayı belki de kuru ikliminden dolayı Çerçen'de çok sayıda mumya çıkmıştır.

Bu mumyalar Urumçi müzesinde sergilenmektedir. Mumyaların menşei konusunda tartışmalar sürmektedir. Çinliler bunların kendilerine ait olduğunu söylerken Avrupalılar ise Hint-Avrupa

ırkına mensup olduğunu iddia eder. Yaptığım ziyaretlerde bu mumyaların Türklere benzediğini gözlemledim.

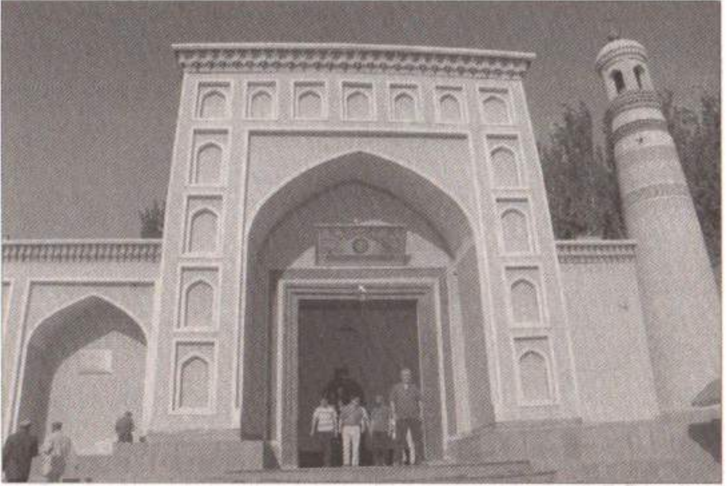
Taklamakan Çölü'nün güneyinde olması bu şehre ayrı bir özellik katar, diğer şehirlerden oldukça uzaktadır. Buradan gidildiğinde Dunhuang'a varıldığı için, Dunhuang yolu üzerinde olması yani ticaret istikametinde kervanların geçiş yolunda bulunmasından dolayı da değer kazanmıştır. İpek üretimi burada epey gelişmiştir. Yaklaşık 55 bin kişilik nüfusa sahiptir. Güneyde Çarklık adında başka bir şehir daha vardır. Yine bölgenin zengin şehirlerinden biri de budur, bu şehirden sonra Dunhuang başlar.

Kaşgar

Doğu Türkistan sahasının tarihi dönemlerde en meşhur şehri bildiğimiz kadarıyla Kaşgar'dır. Kaşgar, hemen batıda Tacikistan'a ve Kırgızistan'a yakın olan bölgede konuşlanmıştır. Onun da batısında Taşkurgan şehri bulunur; bu şehrin adı en eski kaynaklarda zikredilir. Kaşgar her yönüyle dünya tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Hem zamanımızda da bu önemini taşımaktadır,



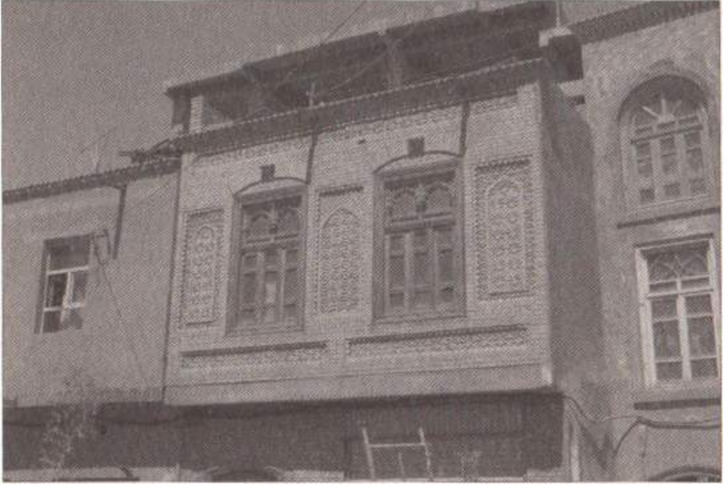
Eski Kaşgar



Iydgah Camii

hem de eski dönemlerde bu bölgede tarihi zenginliğiyle kendini göstermiştir. Tarım havzasının en önemli şehri olan Kaşgar, İslam kaynaklarında bu isimle geçer. Çince yani günümüzde kullanılan Çin dilinde ise Ka-şı olarak yazılmıştır.

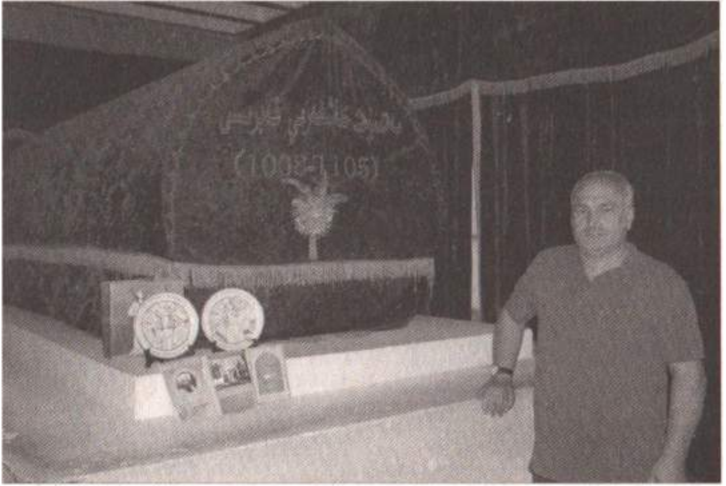
Tarım Irmağı'nın bir kolu olan Kaşgar suyunun kıyısındadır; belki adını buradan almaktadır ya da tam tersine adını bu suya vermiş olduğu da düşünülmektedir. Yine bu şehrin tarihini de Han hanedanı dönemine kadar yani M.Ö. 206'ya kadar götürebiliriz. Bu dönemde kaynaklarda Su-lı olarak geçmektedir. Şehrin güzelliği her zaman dikkat çekmiştir. Gök Türkler zamanında Kaşgar, Batı Gök Türklerine bağlanmıştır. Fakat bir süre sonra bölge Çin işgaline uğramıştır ve Kuteybe bin Müslim 715 yılında bölgeye gelerek buradan Çinlileri kovmuştur. İslam kaynaklarından Taberi'de böyle bir bilgi vardır. Daha sonra Karluklar bu bölgeyi ele geçirirler ve yeniden Türk idaresine girer. Daha sonra 840'ta Kırgızlardan ağır darbe yiyen Uygurların bir kısmı Beşbalık tarafına göç etmiştir ki, sonraki süreçte yani 50-60 yıl içerisinde Uygurların bu bölgeye gelip hâkim olduğunu görüyoruz.



Eski Kaşgar'da bir ev

920 yılı başlarında Tagan Tigin adlı bir yerel idareci bulunuyordu yani bölge bir Türk tarafından yönetiliyordu. Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın burada bulunması Kaşgar'ın ne kadar önemli olduğunu gösterir. Çünkü Türklerin kitleler halinde Müslümanlığı seçmesinde önemli rolü olan Satuk Buğra Han 946'da resmen törenle İslamiyeti kabul etmişti. Bu bir dönüm noktasıdır. Bu durum İdil Bulgar Hanlığı'ndan sonra bölgedeki bir Türk devletinin resmen Müslümanlığı kabul etmesi açısından değer taşımaktadır. Kendine özgü bir konumu bölgeyi yükseltmektedir. Bölgenin daha sonra Karahanlılar döneminde İlig Han Nasr'ın kardeşi Togan Han tarafından yönetildiğini görüyoruz. 1014 yılı civarında basılan bir sikkede Abbasi halifesi Kadır Billah ile Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadır Han'ın adları zikredilmektedir.

Karahanlılar zamanında hem siyasi hem kültürel bakımdan tarım havzasının en önemli şehriydi. Yusuf Has Hacib ünlü eseri *Kutadgu Bilig*'i burada yazmıştır. Bölgenin ilmi zihniyetini gösteren ve Türk dili edebiyatı düşüncesinin gelişmesine katkı sağlayan *Dîvânü Lügâti't-Türk*'ün müellifi Mahmud da Kaşgarlı idi.



Kaşgarlı Mahmud'un Türbesi

Tabii aslında kendisi Barshan'dan yani günümüzde Kırgızistan'da yer alan bir bölgedendir. Ama biz onu Kaşgarlı Mahmud olarak biliyoruz ve mezarının da Kaşgar'da olduğu söylenmektedir. 9. yüzyılda Ebu'l-Feth Abdulgafur bin Hüseyin el-Amayi bir Kaşgar tarihi yazmış, Cemâl Karşî de 14. yüzyılın başında *el-Mülhakât bi's-Surâh* adlı eserini Kaşgar'da kaleme almıştır. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, Semerkand ve Özkent'i ele geçirdiğinde Kaşgar hanı huzura gelip itaatini arz etmiştir ve Melikşah adına hutbe okutup para bastırmıştır.

Bu tabîyet Selçuklu Sultanı Sencer zamanında da sürer ama Karahıtaylar'ın gelmesi bölgedeki dengeleri değiştirmiştir. Karahıtaylar ilk saldırılarını 1128'de yapsalar da Kaşgar'ı alamazlar. Ancak iki yıl sonra sadece burayı değil, Hoten ile birlikte tüm bölgeyi işgal ederler. Karahıtaylar sonrasında Harzemşahlar ile anlaştıkları vakit, bir süreliğine duran ticaret yeniden başlar. 1209'da Sadi-i Şirazî bir kervanla birlikte Kaşgar'a gelmiştir. Nayman prensi Küçlük Han'ın bölgedeki Karahıtay hâkimiyetine son vermesi ile birlikte, bölgedeki Müslümanların çok büyük



Modern Kaşgar

bir baskı ve zulme maruz kaldığı kaynaklarda anlatılmaktadır. Cengiz Han'ın Cebe Noyan kumandasında bölgeye gönderdiği kuvvetlerin şehri ele geçirmesinden sonra ibadetlerin yapılması serbest hale gelir. Yani Cengiz Han liderliğindeki Moğollar bölgede Müslümanların rahat yaşamasına katkı sağlamışlardır.

Cengiz Han'ın ölümünün (1227'den sonra) akabinde devletin oğulları arasındaki paylaşımı sırasında Kaşgar, Çağatay Han'a düşmüştür. Ancak daha sonra bu bölge Buhara yani Maveraünnehir Emiri Mahmut Yalavaç ve Mesut Yalavaç'a bırakılır. Bu zengin bölgeler doğrudan hanlığa bağlı olduğu için çok dikkat çekmiştir. Kaşgar ve çevresine daha sonra yani 14. yüzyılın ikinci yarısından sonra Duğlatlar hâkim olur. Timur ise Harezm'e sefer düzenlerken onların üzerine de ordu sevk eder. 1399'da gönderdiği torunu Mirza İskender, Yarkent ve Aksu ile birlikte Kaşgar'ı zapt eder. Timur Hoten, Andican ve Kaşgar'ı Şahruh'un oğlu İbrahim Sultan'a verir. Ankara Savaşı'ndan sonra Anadolu'dan getirdiği otuz bin çadırlık Kara Tatarın bir kısmını Kaşgar taraflarına yerleştirir. 1416'da Timur'un torunu Uluğ Bey, Ömer

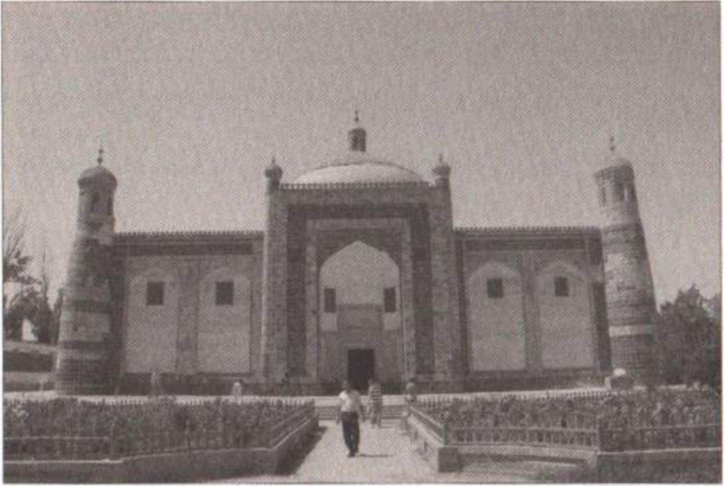
Şeyh'in oğlu Emîrek Ahmed'in idaresindeki Kaşgar'a hâkim olur. Aynı yıl Duğlatlar Tarım havzasından tamamen uzaklaştırıldıysa da ardından geri dönerler. Kaşgar'ı yeniden ele geçirerek burada 1499'dan 1514 yılına kadar hüküm sürerler. 1606'da Çağatay hanedanına mensup Emir İsmail, Kaşgar'a hâkim olur. Burada biraz "Apak Hocalardan" bahsetmek gerekir.

Onların faaliyeti aslında bölgeye büyük zarar verir. Appak veya Abak olarak da geçen Afak Hoca, Kalmukların yardımıyla 1678'de şehrin emiri olur. Çünkü bu dönemlerde "Orman Moğolları" anlamına gelen Oyratlar yani diğer adlarıyla Kalmuklar, Türkistan dediğimiz coğrafyayı baştan aşağı kasıp kavurmaktadır. Onlar bu bölgede Kazakları, Kırgızları ve diğer Türk boylarını zarara uğrattıktan sonra, Doğu Türkistan'a kadar ulaşırlar. 1759'da Çin'deki Mançu hanedanı Doğu Türkistan'ı tamamen işgal eder ve burada Yarkent merkezli bir mahalli yönetim kurar.

Zaman içerisinde Doğu Türkistan'daki Çin hâkimiyetine karşı isyanlar çıkmıştır. Mesela Yakub Han 1870'te İngilizlerle de anlaşır, Osmanlı'dan da yardım ister, İstanbul'a Kaşgar elçisi gelir.



Satuk Buğra Han'ın Türbesi



Resim 63- Apak Hoca Türbesi

1872'den itibaren Yakub Han'ın hâkim olduğu Kaşgar'da ve diğer yerlerde hutbeler Osmanlı padişahı Abdülaziz adına okunur yani Osmanlı etkisi oralara ulaşır. Fakat tüm bu çabalar, mücadeleler Çinlilerin işgalini engellemez. 1877'de Yakub Han'ın ölümü üzerine Çinlilerin Kaşgar'ı istila etmesiyle tüm yapılanlar yarım kalır. Doğu Türkistan'ın adı 1884'te Şinciang vilayeti olarak değiştirilir. Sinkiang diye de yazılır, literatürde, "zor kullanmak suretiyle ele geçirilmiş yeni toprak parçası" manasına gelir. 1930'larda bir süreliğine Sovyet himayesine girse de 1933'te Uygurlar, Kaşgar'da İngiltere'nin desteğiyle Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni kurarlar. 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla, önemli bir sosyal ve idari değişim yaşanır. 1955'te Şinciang-Uygur özerk bölgesi yeniden kurulur ve Kaşgar bir il merkezi haline dönüşür. Tarım havzasının en önemli ekonomik merkezinin Kaşgar olduğu biliyoruz. Kilim, tekstil, seramik dallarında ve el sanatlarında, demir metal işlerinde çok önemli çalışmalar yapılmaktadır ki, eski Kaşgar civarını gezip gördüm. Şehir zaman geçtikçe büyümektedir, nüfusu hakkında değişik tespitler vardır. Baktığımız zaman



Yusuf Has Hacib'in Türbesi

Kaşgar'da Türk kültür tarihinin üç önemli şahsiyetine dair; birincisi Kaşgarlı Mahmud ve *Kutadgu Bilig*'in yazarı Yusuf Has Hacib ki onun mezarı da Kaşgar'dadır, keza Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın mezarı da Kaşgar'a yakın bir yer olan Artuç'tadır. Bunun yanında Apak Hoca Türbesi ve diğer tarihi eserler de çok önemlidir, bunlar da Kaşgar'dadır.

Turfan

Turfan, Doğu Türkistan'da bir vaha ve aynı adı taşıyan tarihî bölgenin adı olup dünyaca meşhurdur. Bugün Çin Halk Cumhuriyeti toprakları içinde kalan bölge tarihî kayıtlarda 14. yüzyıldan beri bu adla anılır. Son derece verimli olan vahanın en çukur yeri deniz seviyesinden 154 m aşağıdadır. Kuzeyinde Tanrı Dağları'nın 3000 m yükseklikteki doğu silsileleri Bogdo ola ve Kızıldağ yer alır. Turfan çukurluğu aynı zamanda Asya kıtasının en alçak noktasıdır. Turfan bölgesi tarihin eski devirlerinde Ch'ü-shih adlı bir devletin etki alanı içindeydi (M.Ö. 206-M.S. 220).

Buranın başlıca özelliği, Çin'den batıya doğru giden kervanların başlangıç noktasına yakın erken konaklama yerlerinden biri olmasıydı; bu sebeple "Garp illerinin kapısı" diye anılırdı. Daha sonra Büyük Hun İmparatorluğu'nun hükümdarı Mo-du burada egemenlik kurdu ve bölge uzun süre Hunların elinde kaldı. Bölgeyi ele geçirmek isteyen Çinliler, Turfan'da ziraat kolonilerinin kurulmasını teklif ettiler.

Turfan bölgesi yöneticileri Hun devrinde Çin ve Hunlar arasında denge siyaseti güttüler. Ayrıca Turfan'da Çinliler "kârîz" denen sulama kanalları ve demir işçiliğiyle tanışmışlardı. M.Ö. 1. yüzyılda bölgeyi işgal eden Çin vahanın doğusunda Kao-ch'ang-pi (yüksek görevlinin bulunduğu surlu kale) adlı yerleşim merkezini inşa etti. Daha sonraki dönemlerde Çin kaynaklarında bütün bölgeye Kao-ch'ang adı verildi. Bu isimden hareketle Türkler ve Müslümanlar arasında Koço, Kara-Hoca adı yaygınlaştı.

Hunların ardından Kuzey Çin'de kurulan Hun devletçikleriyle ilgili olaylarda sık sık Turfan bölgesinin adı geçer. 439-460 yılları arasında P'ing-liang Hunları'ndan Chü-ch'ü Meng-hsün bölgede hâkim iken Tabgaç Hükümdarı T'ai-wu tarafından yenilgiye uğratıldı. Hunlardan sonra Orta Asya'nın büyük kısmını kaplayan Kao-ch'e (yüksek arabalı/Kanglı) boylarının önemli bir kısmı Turfan civarında yaşıyordu. 460'larda Kanglı kabilelerinin Beşbalık şehrinde bir siyasî birlik kurdukları anlaşılmaktadır. Aynı yıllarda Moğolistan'daki Juan-juan Devleti, Turfan'ı egemenliği altına aldı. 485-492 yıllarında Turfan'a tamamen hâkim olan Kanglılar daha sonra kaynaklarda Töles adıyla anılmaya başlandı.

Gök Türklerin menşeiyle ilgili rivayetlerin birinde Kao-ch'ang adı açıkça geçer ve bölgenin kuzeyi Gök Türklerin çıktığı ilk yer diye gösterilir. Bu bilgi Turfan'ın Türk tarihindeki önemli rolünü ortaya koyar. 552'de bağlı olduğu Juan-juanları baskına uğratarak bağımsızlığını kazanan I. Gök Türk Devleti daha başlangıçta Turfan vahasını kendine bağlamıştı. 582'de kurulan Batı Gök Türk Devleti'nin hükümdarı Tardu Kağan kızını bu bölgeyi

yöneten yerel hükümdarla evlendirdi. 639'da Çin egemenliğine girinceye kadar Turfan'da Türklerin kontrolü sürdü. Arkasından Batı Gök Türk ülkesinden kopan Ch'u-yüe ve Ch'u-mi Türk boyları Turfan'a geldiler. Beşbalık (Pei-t'ing) ve Kagan Stupa, Türkler tarafından geliştirilen şehirlerdi. Doğu Gök Türk Devleti 630'da yıkılınca başıboş kalan Kao-ch'ang Kralı Kao Wen-t'ai, Çin sarayına gelip bağlılığını sundu, kendisine ve hanımına Çin unvanları verildi. Ardından Çinliler bölgeye sefer tertip ederek kaleleri birer birer ele geçirdiler. Bu devirde Turfan bölgesinin bir başka özelliği taht mücadelesi yapan Batı Gök Türk beylerinin sığınma yeri olmasıdır. 670'ten sonra beliren Tangut tehlikesi Turfan'a kadar uzandı. Bir ara bölgeyi ele geçirdilerse de Türgişler onları geri püskürttü. 692 yılında Çin'deki T'ang hanedanının askerleri bölgeye yerleşti. Daha sonra Türgişler, Çinlilerle bölge için mücadele ettiler. 704'te Koço yine onların elindeydi.

751'de Talas Savaşı'nın ardından Çinliler Doğu Türkistan'dan uzaklaştırıldı. Esasen 745'te kurulan Büyük Uygur Kağanlığı, Turfan'ı da hâkimiyeti altına almıştı. 7. yüzyılın sonlarından itibaren bölgede Uygur yazısına rastlanır. Uygur döneminde bölgede gelişen Budist ve Maniheist kültürü Türkleri etkilemeye başladı. 767 yılı dolaylarında Koço, Ötüken Uygurlarına bağlı bir "balık beyi" (vali) yönetiminde görünmektedir. Bölgenin kuzeyindeki Buda ve Mani dinine ait anıtlar Türk kökenli sanatçılar tarafından yapılıyordu. Koço, Beşbalık, Yar Hoto ve bunların etrafındaki Astane, Bezeklik-Murtuk, Toyuk gibi din merkezleri yeniden imar edildi.

Ötüken'deki Uygur Kağanlığı'nın 840'ta yıkılmasının ardından Turfan bölgesi yoğun bir Uygur göçüne sahne oldu. 850 dolaylarında Çinlilerin Hsi-chou adını verdikleri bir Uygur Devleti vardı. 982 yılına gelindiğinde Turfan Uygurlarının başındaki Arslan Han'ın yazlık başkent Koço, kışlık başkent Beşbalık olmak üzere Türk geleneğine uygun iki başkenti oldu. Beşbalık'ta elli kadar tapınak ve çok sayıda kule vardı. Turfan Uygurları mimari

sahada çok eser vermişlerdir. Bu eserlerde Türk otağ ve ordu geleneği, eski bozkır kültürü özellikleri görülmektedir. Uygur mimarisinde dikkati çeken bir diğer gelişme de Budist külliyelerinin Türk ordu-balık yapısı gibi iç içe iki surla çevrili olmasıdır. Dört köşede büyük dağları temsil eden kuleler ve müstakil inşa edilen işaret kalesi vardı. Pagoda mimarisinin özelliklerini taşıyan bu kuleler zamanla Uygur sanatının incelikleriyle değişti, inceldi, Türk minaresine dönüştü.

Turfan civarındaki Uygur Devleti 1209 yılına kadar bağımsız kalmayı başardı. Ardından Moğol İmparatorluğu'na bağlanarak 1550'lere kadar bir şekilde varlığını sürdürdü. Uygurlar Turfan koleksiyonu adı verilen, Avrupa'daki birçok müzeyi dolduran eserler meydana getirdiler. Buda ve Mani dinlerinin yanında İslam dini ve kültürü de bölgede yayıldı. Maveraünnehir Müslümanlarının kâğıt imalatını Uygur esirlerinden öğrendiği rivayet edilse de aslında kâğıttan Talas Savaşı'ndan sonra haberdar oldukları ve buradan dünyaya yaydıkları bilinmektedir. Hatta Çin usulünde tahta basma tekniğinin yanında ilk defa Türkçe hecelerden oluşan bir monotip baskı da Uygurlar tarafından icat edilmişti.

Karahanlılar döneminde Turfan'ın bu devletin himayesi altına girdiği ve medeni bakımdan onları etkilediği kabul edilmektedir. Bazı Maniheist Uygur sanatkârlarının etkilerinin Gazne'ye gittiği ve Delhi Türk Sultanlığı'na kadar yayıldığı bilinmektedir. 12. yüzyılda Karahıtaylara bağlanan Turfan'daki İdikutlar 1209'da Cengiz Han'a Barçuk İdikut önderliğinde itaat ettiler. Onun oğulları Kesmes ve Salındı Moğolların müttefiki oldular. 1248'de Büyük Moğol Hanı Güyük Beşbalık'ta öldü. Buradaki Uygurlar, Çin'deki Moğol hanedanına bağlı olarak buğra damgasını kullanıyorlardı. 1286 yılı civarında Cengiz Han'ın torunu Duva, Koçkar Tegin adlı İdikut'u kendisine bağlamak için Beşbalık'ı kuşattı. İdikut'un kızının Duva'ya verilmesi sonucu kuşatma kaldırıldı. İdikutlar ile Cengizoğulları arasında birçok evlenme gerçekleşti. Çin'deki yüksek görevlere getirilen İdikutlar

ülkelerinden uzaklaşıyor ve bir daha geri dönmüyorlardı. 1353'te İdikut olan Sangga ve Budashri'nin ardından Hos-hang devrinde İdikut sülalesi sona erdi.

İdikutların ardından Turfan vahasını Çağataylar kendilerine bağladılar. Burada bu dönemde ipek böceği yetiştiriliyor, ipekli kumaşlar imal ediliyordu. 1377'den sonra Yar Hoto'nun 20 km doğusu ve Kara-Hoca'nın 45 km kadar batısında yeni inşa edildiği anlaşılan Turfan şehri ve idarecisinden bahsedilmektedir. Kaşgar Hükümdarı Hızır Hoca (1389-1399) Kara-Hoca ve Turfan'ı işgal edip halka İslamiyet'i benimsetmek istedi ve burayı ikinci merkez yaptı. 1408'lerden itibaren Çin ile gerçekleşen elçilik teatilerinden Turfan'da hâlâ Budizm'in çok etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Turfan'ı ziyaret eden Timur'un elçileri, buranın tamamen Budizm'in etkisindeki tapınaklarla dolu bulunduğunu ve Tirmizli hocaların Hami taraflarında bir Budist manastır külliyesinin yanında cami inşa ettiklerini görmüşlerdi. Bu dönemlerde Çağataylılardan Veys Han'ın baskıları karşısında yerel idareci İn-ghi-chan şehirden ayrılmak zorunda kaldı. 1473'te Turfan'da Ali adlı bir hükümdarın hüküm sürmesinden hareketle Müslümanların bölgede tamamen hâkimiyet kurdukları sonucuna ulaşılmıştır. Bu hükümdar Hami ve Küsen'i işgal etti, o devrin yükselen gücü Oyratları bozguna uğrattı. 1478'de Ali'nin yerini alan oğlu Ahmed, Aksu ve Turfan sultanı oldu. Alaça (öldürücü) unvanını alan Sultan Ahmed, Hindistan'ı fetheden Babür'ün yeğeniydi. 1504'te Şah Beg Şebânî Han tarafından mağlup edilince üzüntüsünden öldü. Ardından Ahmed'in oğlu Mansûr ve 1545'te onun oğlu Şaḥ Han, Turfan sultanı oldular.

Kalmuklar 17. yüzyılın ikinci yarısında Turfan, Urumçi ve İli'yi kapsayan Cungarya Devleti'ni kurdular. Bu dönem hocaların vali olarak hüküm sürmesinden dolayı Hocalar dönemi adıyla anılır. 18. yüzyılda Turfan hocaların egemenliği altına girdi. 1731'de Turfan Müslümanları adına Emin Hoca, Çin hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. 1760'ta Emin Hoca tarafından inşa

edilen mescid önemli bir tarihî eser sayılmaktadır. Kalmuk istilası sırasında bütün Türkistan gibi Turfan da zarar görmüştü. Burası 1754-1758 yılları arasında Çin tarafından ilhak edildi. 1756'da Aksu'nun batısındaki Uc şehrinin halkı isyan ettiği gerekçesiyle Çinliler tarafından öldürüldü. Yeni bir şehir kurmak üzere Turfan ahalisi buraya getirildi. Kurulan şehrin adına Uc Turfan denildi. Asıl Turfan'a ise Köhne Turfan adı verildi. 1760'ta Emin Hoca'nın oğlu Süleyman bölgeyi idare ediyordu. 1820'de Turfan Beyi Ebû Ahmed'in Çin'deki Ch'ing hanedanının imparatoruna hediyeler yolladığı kaydedilmektedir.

1865'te Hokand valisini devirerek bağımsızlığını ilan eden Yâkub Beg 1866'da Hoten'i, 1867'de Kuça'yı ele geçirdikten sonra 1868'de Turfan ve Kumul'u kendine bağladı. 1877'de Turfan'ı yeniden işgal eden Çinlilerin Mançu hanedanı Köhne Turfan'ı 1879-1898 yılları arasında tamamen yıktı. Köhne Turfan'ın yerine Çince adla anılan bir yerleşim yeri kurulduysa da şehrin batısında Müslüman Türklerin kurduğu mahalleye yine Turfan denildi. Ocak 1933'te Turfan'da Mahmud Muhiti liderliğinde ayaklanma başlatıldı. Bütün mücadelelere rağmen Çinlilere karşı kesin bir sonuç elde edilemedi. II. Dünya Savaşı neticesinde Çin'de Kuo-min-tang taraftarları (milliyetçiler) iç savaşı kaybettiler ve Tayvan'a sığınmak zorunda kaldılar. İktidarı tam anlamıyla ele geçiren komünistler kontrolü sağladılar. Eylül 1949'da Doğu Türkistan, Çin Halk Cumhuriyeti tarafından işgal edildi.

Hoten

Hoten, Doğu Türkistan'ın güneyinde tarihî bir şehir ve bölgenin adıdır. Çin Halk Cumhuriyeti'nin "Uygur Özerk Bölgesi"nde ve Pamir-Altın dağları silsilesinin kuzeyi ile Taklamakan Çölü arasında yer alır; denizden ortalama 1300-1500 m yüksekliktedir. Tarım Irmağı'nın kolu olan Hoten Derya'nın orta bölümünde bulunan Hoten şehrinin 1980'li yıllardan sonra 130 bin nüfusa

ulaştığı tahmin edilmektedir. Hoten Derya'ya bağlı kanallarla sulanan bölge topraklarında meyvecilik, bağcılık ve pamuk üretimi gelişmiştir. Bunların yanında hayvancılık da önemlidir; özellikle çevredeki bozkırlarda yayılan koyunlardan elde edilen kaliteli ince yünler meşhurdur. Bölgenin en eski ve en önemli iş kolu ise ipekçiliktir; hükümet de bu kola daha fazla önem vermektedir. Hoten tarih boyunca buradan çıkarılan yeşimle (nefrit, jade) tanınmıştır.

İlk ismi Yotkan olan Hoten, Eskiçağ'dan itibaren Budist kültürünü Orta Asya'ya bağlayan en önemli merkezi teşkil etmiştir. Çinliler tarih boyunca buraya büyük önem vermişler ve Türkler gibi kutsal taş kabul ettikleri yeşim sebebiyle Hotenlileri daima hoş tutmaya çalışmışlardır. Öte yandan Hindistan ve Tibet'e yakın olması şehri bir anlamda Orta Asya'nın merkezi durumuna getirmiştir. Bugünkü Hoten'in 8,5 km batısında bulunan harabelerde yapılan kazılarda çeşitli manastır kalıntıları ortaya çıkarılmış ve keşiş hücrelerinde Budizm'le ilgili birçok Sanskritçe belgeye rastlanmıştır. Burada ele geçirilen küçük buluntular ve duvar resimleri Hint, Çin ve Greko-Budist dinî sanatlarının özelliklerini taşımaktadır.

M.Ö. 2. yüzyılda Çin'in Roma ve Ön Asya kültürlerini tanımaya başlamasıyla birlikte bu yöne doğru istilâlarını geliştirmesi sonucunda hâkimiyetini Hoten yakınlarına kadar ulaştırdığı görülür. Bu sıralarda Çin ile Batı âlemi arasında münasebet kuracak olan İpek Yolu'nun açılması ve bir kolunun Hoten'den geçmesi şehrin önemini daha da arttırmıştır. O dönemlerde Büyük Hun İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında olduğu anlaşılan şehir M.S. 74 yılında Çinlilerin eline geçmiş, 2. yüzyılın başlarında ise bağımsız küçük bir devlet haline gelmiştir. Fakat daha sonra Tabgaçlara, onun arkasından da Gök Türk Hakanlığı'na tâbi olan bu devlet, 630'da Gök Türklerin yıkılmasından sonra Çin'deki Tang hanedanlığına bağlanmıştır. Bu dönemde şehirde Türk âdetlerinin iyice yerleştiğini gören Çinliler, halkın yadırgamaması için tayin ettikleri valiye bir Türk unvanı vermişlerdi. Hoten'den

geçen ünlü Budist rahibi Hsüan Tsang (ö. 664) burayı çok beğendiğini, insanlarının temiz, ahlâklı ve zengin olduklarını, ilmî meselelerle ve çeşitli sanatlarla uğraştıkları gibi eğlenmesini de bildiklerini, musiki, şarkı ve rakstan hoşlandıklarını, yün ve derinin yanı sıra ipek, beyaz çuha gibi daha değerli kumaşlardan yapılmış elbiseler giydiklerini bildirmektedir. 744 yılında kurulan Büyük Uygur Kağanlığı sınırlarına dâhil olan Hoten, bu devirde ve özellikle bu devletin 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılması üzerine bölgenin yoğun biçimde Uygur göçmenlerince iskân edilmesinden sonra tamamen Türkleşti; Uygurların 10. yüzyılın sonlarında Karahanlı Devleti'ne bağlanmasından sonra da İslamlaştı. Hotenlilerin İslamiyet'le tanışmaları ilk defa, Karahanlıların burayı henüz hâkimiyetleri altına almadıkları yıllarda Baytaş Mûsâ Kağan'ın gönderdiği davetçi Ebü'l-Hasan Muhammed b. Süfyân el-Kalamâtî vasıtasıyla 971 yılında olmuştur.

İslam kaynakları içinde Hoten'le ilgili olarak verilmiş en ayrıntılı bilgilere, 10. yüzyılda yazılmış olan *Hududü'l-âlem*'de ve Gerdîzî'nin *Zeynü'l-ahbâr*'ında rastlanır. *Hudud'ül-âlem*'de Hoten hakkında, Türk kabile ve memleketlerinin anlatıldığı bölümde değil Çin'in tasvir edildiği kısımda bilgi verilir. Hoten'in iki nehir arasında kurulduğundan ve sakinlerinin genellikle ham ipek ticareti yaptıklarından bahsedilir. Hoten hükümdarlarının kendilerini Türklerin ve Tibetlilerin beyi olarak tanıttıkları, Çin ve Tibet sınırında oturdukları, nahiyelerde sorumlu beylerin bulunduğu, bölgeden 70 bin savaşçı çıktığı ve ayrıca Hoten Nehri'nden yeşim taşı elde edildiği verilen bilgiler arasındadır.

11. yüzyıl müelliflerinden Gerdîzî ise Hoten'in Çin sınırında büyük bir şehir olan Kuca'ya on beş günlük mesafede olduğunu, şehirde çok sayıda put bulunduğunu, şehre Dokuz Oğuzların hâkim olduğunu, halkın Şamanizm'i benimsediğini, şehirde iki kilisenin yer aldığını, kuzeyinde Müslümanlara ait bir mezarlığın bulunduğunu, ahalinin Araplar gibi giyindiğini, meyve, arpa, buğday, darı, susam ve pamuk yetiştirildiğini, çok sayıda dut ağacı

olduğunu, ipekçilik yapıldığını ve halkın ipek elbiseler giydiğini, yörede çok sayıda değirmen bulunduğunu ve değirmenlerdeki un eleklerinin ipekten yapıldığını anlatır.

11. yüzyılın başlarında tamamen Karahanlıların idaresi altında bulunan Hoten, Karahanlı Hükümdarı Yûsuf Kadır Han'dan sonra üç oğlundan Şerefüddevle Ebû Şücâ' Arslan Han'ın idaresine bırakıldı. Hoten daha sonra Karahıtayların eline geçti. Bölgeye ilk defa 1128 yılında hücum eden Karahıtaylar Hoten ile birlikte İmil, Balasagun ve Kaşgar'a da saldırdılar. Bu ilk akın Arslan Han Ahmed tarafından durdurulduysa da iki yıl sonra bu bölgelerin tamamı Karahıtaylar'ın eline geçti.

Hârezmşah Alâeddin Muhammed ile Nayman Prensi Küçlüg (Güçlüğ, Küçlük) Karahıtaylara karşı bir ittifak yapmışlardı. Buna göre Hârezmşah, Karahıtay Hükümdarı Gürhan'ı ortadan kaldırırsa Kaşgar ve Hoten'e kadar uzanan topraklar Hârezmşahlara verilecekti. Fakat Küçlüg ondan daha erken davranıp Gürhan'ı esir aldı ve Karahıtayların başına geçti (1211). Gürhan bu tarihten itibaren üç dört yıl boyunca hasat mevsiminde bölgenin çeşitli şehirlerine düzenli akınlar yaptırarak mahsule el koydu. Açlık ve sefaletle karşı karşıya kalan halk Küçlüg'e boyun eğdi.

Daha sonra Kaşgar'a ve oradan da Hoten'e giden Küçlüg halka yaptığı baskıları daha da arttırdı. Ezan okunması yasaklandı, camiler ve medreseler kapatıldı; halk Budizm'e geçmeye zorlandı. Cüveynî'ye göre Küçlüg 3000'e yakın âlim, zâhid ve fakihi kalabalık bir kitlenin huzurunda İslamiyet'in hak din olduğunu ispat etmeye çağırdı; fakat hiç kimse buna cesaret edemedi. Sadece Alâeddin Muhammed el-Hotenî hiç çekinmeden Küçlüg'ün yanına kadar giderek inandıklarını bütün açıklığıyla anlattı. Küçlüg bu beklenmedik tavır karşısında çok öfkelendi ve Alâeddin Muhammed'i Hoten'deki medreselerden birinin kapısında astırdı. Müslümanları bu durumdan Cengiz Han'ın Cebe Noyan kumandasında gönderdiği Moğol kuvvetleri kurtardı (1218). Ögedey Han zamanında (1227-1241) Türkistan,

Maveraünnehir, Otrar, Uygur ülkesi, Hoten, Kaşgar, Cend, Hârizm ve Fergana toprakları Vezir Mahmud Yalvaç ve oğlu Mesud Bey'in idaresine bırakılmıştı. Moğol Büyük Hanı Kubilay döneminde (1260-1294) Muhammed oğlu Satılmış ve Ramazan adlı Hotenli Türkler Çin sarayında yüksek memuriyetler ifa ettiler. Kubilay ile Çağatay Hükümdarı Barak Han arasındaki mücadeleler sırasında Hoten Çağatay kuvvetlerince yağmalandı (1266). 1270 yıllarında Hoten Kubilay Han'a, Yarkent ise Çağatay Hükümdarı Kaydu Han'a bağlıydı.

Timur 1396'da Hoten ve Çin'e bir sefer yapmayı planladıysa da bu fikrinden vazgeçip Hindistan seferine çıktı. Daha sonra Hoten, Andican ve Kaşgar'ı Şâhruh'un oğlu İbrahim Sultan'a verdi. 1419 yılında Timur'un oğlu Şâhruh tarafından Çin'e gönderilen elçi Gıyâseddin Nakkaş, dönüşünde eşkıya çetelerinden korktuğu için çölden geçmeyi tercih etmiş, 18 Mayıs 1422'de Hoten'e, 13 Haziran'da da Kaşgar'a ulaşmıştı. Timurlular zamanında başşehir Semerkand'a Hoten'den elmas ve yakut gibi kıymetli taşlar getirilirdi. Doğu Türkistan, 15. yüzyılın sonlarıyla 16. yüzyılın başlarında Çağatay hanları ile Timur'un ahfadı arasında geçen taht mücadelelerine sahne oldu. Çağatay hanları mağlup edilip devletleri ortadan kaldırılınca Sultan Ebû Bekir Duğlat Kaşgar, Yeni Hisar, Yarkent, Hoten ve Kuca şehirlerini içine alan bölgede bağımsızlığını ilan etti. 1678'de Doğu Türkistan'da Hocalar devri başladı ve 1755 yılına kadar sürdü. 18. yüzyılın ortalarında Kaşgarlılar Cungarlara karşı isyan edince Hotenliler de onlara katıldılar. Fakat, Hocaların ikiye bölünmesinden sonra çok geçmeden Çinliler Hoten de dâhil olmak üzere bütün bölgeyi ele geçirdiler.

1826'da Kaşgar'da Sâlih Hoca'nın oğlu Cihangir'in başlattığı isyan sonunda Çinlilerin yöreden çıkarılması üzerine Hoten, Yeni Hisar ve Yarkent halkı da Cihangir'i hükümdar kabul etti; fakat iki yıl sonra onun yakalanarak Çin'e götürülüp idam edilmesiyle birlikte tekrar esaret altına düştü. Bu sıralarda Hokand hanlarından Madali diye tanınan Mehmed Ali Han 40.000 kişilik

ordusuyla Kaşgar'a yürüyerek burası ile birlikte Yarkent, Hoten ve Aksu'yu da Çinlilerden kurtardı. Ancak bu ordu Buhara Hanlığı'nın Hokand Hanlığı'nı tehdit etmeye başlamasından dolayı geri dönmek zorunda kaldı ve kurtarılan bölgeler tekrar Çinlilerin eline geçti (1831). 1846 yılında Muhammed Emin'in (Katta Tora) önderliğinde başlayan "Bin Yiğit" (bin kişi) İsyanı neticesinde Hoten Çin hâkimiyetinden tekrar kurtulma imkânı bulduysa da 1848'de yeniden Çinlilerin eline düştü. 1861 ayaklanmasının ardından 1864'te ortaya çıkan Doğu Türkistan'daki beş küçük devlet içinde Hoten de vardı. Bu arada Çinliler Hocaları sürgünde tutması için Hokand yöneticilerini ikna etmelerine rağmen Hoca Büzürg ve onun subayı Yâkub Beg'in kendilerine karşı çıkışlarını engelleyemediler. 1866-1867'de Yâkub Beg gücünü arttırdıktan sonra Hoten üzerinde de hâkimiyet kurdu. 1877'de Yâkub Beg'in ölümü üzerine Hoten Valisi Niyaz Beg bağımsızlığını ilan etti; fakat harekete geçen Yâkub Beg'in oğlu Beg Kulı Beg'in karşısında yenilerek Çinlilere sığındı. Daha sonra Kulı Beg Hoten'den geri çekilince Niyaz Beg tekrar bağımsızlık yoluna gittiyse de Ekim 1877'de Beg Kulı Beg yeniden bölgeyi ele geçirdi. Aralık 1877'de ise Çinliler bütün Doğu Türkistan'ı istila ettiler.

Çinliler, Doğu Türkistan'ın diğer yerlerinde olduğu gibi Hoten'de de şiddetli bir baskı rejimi uyguladılar; bu arada bölgenin bütün tabiat zenginlikleri sömürüldü. Bu duruma dayanamayan Doğu Türkistan Türkleri, 1931'de Kumul'da (Hami) bir direniş başlattılar ve 1933 yazında Hoten halkı da onlara katıldı. Mehmed Emin Buğra liderliğinde başlatılan bu hareket sonucunda Doğu Türkistan Türk İslam Cumhuriyeti kuruldu (Kasım 1933). Rusların ve Çinlilerin ortak hücumları sırasında birçok katliam yapıldı; ancak yine de Doğu Türkistan'ın istiklal mücadelesi 1949'daki Çin Halk Cumhuriyeti'nin işgaline kadar sürdü. Bu tarihten sonra komünist idareyle yönetilen Hoten 1955'te o yıl kurulan ve yeni toprak anlamına gelen "Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi"ne dâhil edildi.

Hoten'de yeni Çin idaresine karşı bazı ayaklanmalar olmuşsa da herhangi bir başarı sağlanamamıştır. Bunların ilki 15 Kasım 1955'te gerçekleştirildi. Fakat hareket, isyan edenlerin tarafında görünen bir Çinli albayın hazırladığı tuzak sonucu kısa zamanda bastırıldı ve yakalanan liderler idam edildi. Bu isyandan sonra Hoten'e yapılacak yatırımlar on yıllık bir süre için durduruldu ve buradan yüksek okullara kabul edilen öğrenci sayısı azaltıldı; ayrıca halkın diğer şehirlere gidiş gelişi kısıtlandı. Bütün bu tedbirlere rağmen 1958'de iki ayaklanma daha meydana geldi; fakat yine herhangi bir başarıya ulaşılamadı. Nisan 1962'de Karakaş kazasında Tursun Hâfız tarafından kurulan Şarkî Türkistan Partizanları adlı teşkilatın üyeleri faaliyete geçemeden yakalandılar.

Hoten, âlimleri ve faziletli insanlarının çokluğuyla meşhurdur. Hotenî (Hutenî) nisbesiyle tanınan bu âlimlerden biri Haccâc el-Hotenî diye bilinen fakih Süleyman b. Dâvûd el-Hotenî'dir. Kadı Cemâleddin Mehmed el-Hotenî de Anadolu Selçuklu Hükümdarı IV. Kılıcarslan'a vezirlik yapmıştır.

Hoten belgelerinde Kara Tatarlar, Şato ve Çumul aşiretleriyle birlikte Lob-Nor ve Kansu arasında yaşayan kabilelerden bahsedilmektedir. Ali Şîr Nevâî, *Ferhâd ü Şîrîn* adlı eserini Hârizm ve Hoten Türkleri ile Çinlilerin arasında geçen bir hikâye şeklinde kaleme almıştır. Anadolu Selçuklu Hükümdarı IV. Kılıcarslan, 1256'da Karakurum'a Moğol kağanının huzuruna gittikten sonra dönüşünde ağabeyi II. Keykâvus'a gönderdiği mektupta Hoten'den geçtiğini söyler. İlhanlılar döneminde Hotenli maliye memurlarının Diyarbekir bölgesine getirildiği ve Kaşgarlılarla Hotenlilerin Kayseri, Konya ve Niğde taraflarına yerleştirildiği bilinmektedir.

Halısı, cevizi ve yeşim taşı çok meşhur olan Hoten'de metal ve değerli taş işlemeciliği gelişmiştir. Çok eski tarihlerden beri sulu tarım yapılan Hoten'in başlıca ürünleri buğday, mısır, pirinç ve darıdır. Ayrıca dut, pamuk ve çeşitli meyveler yetiştirilir. İpekli kumaş dokumacılığı da yaygındır. Hoten'e ipek böceği

kozası ilk defa Çinli bir prenses tarafından gizlice getirilmiş ve halk ipekçiliğe ilgi göstermiştir. Bölgede çıkarılan koyu yeşil-kahverengi damarlı süt beyazı yeşimi bütün Türkler kutsal saymışlar ve kılıçlarında, kemerlerinde, atlarının koşum takımlarında düşmana galip gelecekleri inancıyla kullanmışlar, ayrıca bu konuda Çinlilere de örnek olmuşlardır. "Yağmur taşı" da denilen bu taşın Şaman tarafından suya atılması halinde yağmur yağdırdığına inanılırdı.

Hoten, klasik Türk ve İran edebiyatlarında Hoten veya aynı bölgede bulunan Hıtay (Hıtâ, Hatâ) dolayısıyla misk (müşg) ve âhu kelimeleriyle tamlamalar kurularak (müşg-i Hoten, âhû-yı Hoten) sık sık anılır. Hoten bölgesinde sürüler halinde yaşayan bir tür âhu (misk âhusu, âhû-yı misk) bulunur ki yılda bir defa göbeğinde biriken donmuş pıhtı halindeki nâfeyi düşürür. Kara renkli bu nâfe, kozmetik sanayiinde de kullanılan miskin ham maddesi olup âhuların Hoten bölgesindeki lale ve sümbülleri otladıkları için bu güzel kokuyu meydana getirdiklerine inanılır. Hoten âhularının misk ile olan bu münasebeti, klasik Türk şiirinde sevgili ve onun gerek renk (siyah) gerekse koku yönünden miski andıran zülüflerini temsil eder.

Kulca

Kulca Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nde (Doğu Türkistan) bir şehirdir. Bugünkü adı Yi-ning olan Kulca (Gulca "Ren geyiği"), Orta Asya'da Tien Şan (Tianjin) ve Cungar Aladağ sıradağlarının arasında yer alan İli havzasında ve İli Nehri'nin kuzey kenarında Urumçi-Almatı yolu üzerinde kurulmuş önemli bir ticaret merkezidir; nüfusu 200.000 civarındadır.

İli havzasının ilk hâkimleri Wu-sunlar, milattan önce 3. yüzyılın başında Modu Han tarafından Büyük Hun İmparatorluğu'na bağlandı. I. Gök Türk Devleti ve özellikle Batı Gök Türkler döneminde bu bölge önemli olayların geçtiği bir yerdi.

13. yüzyılın başlarında Moğol asıllı Karahıtayların gerilemesi ve Nayman Küçlüg'ün bu devleti ele geçirmesi sırasında muhtemelen bir Karluk beyi olan Buzar (Ozar) Toğrul Han, Almalığ başşehir olmak üzere burada bir İslam devleti kurdu. Daha sonra Moğolların hâkimiyetine giren bölge Cengiz Han'ın ölümünün ardından ikinci oğlu Çağatay'ın payına düştü ve 1508'de son Çağatay Hanı Ahmed Han'ın öldürülmesiyle Şeybânîlerin hâkimiyetine geçti. 16. yüzyılın sonlarında veya 17. yüzyılın başlarında Oyratların, 1755'te de Çinlilerin eline geçti.

Çok kanlı bir harekâtla âdeta bütün halkını ortadan kaldırarak bölgeye hâkim olan ve buraya kalıcı bir biçimde yerleşen Çinliler, 1762'de Ning-yuan-chen (kısaca İ-ning/Yining) adı altında Kulca şehrini, iki yıl kadar sonra da bunun güneybatısına Çin Türkistan'ı bölgesinin idare merkezi olmak üzere Hoiyuanchen'i (Büyük Kulca/Yeni Kulca) kurdular. Kulca yeni yerleşimlerle, özellikle 1765'te Kalmuklardan kaçarak Kaşgarya'dan gelen 12.500 kadar göçmenin bölgeye yerleşmesiyle gelişti. Yeni yerlcşcn Müslüman Türkler Tarançiler (ziraatçılar) diye adlandırıldı. Yine 18. yüzyılda bölgeye Çince konuşan ve muhtemelen Çinlilerle Uygurların karışmasından oluşan Müslüman Dunganlar geldi. 1851 yılında Kulca'da İli havzasına yaklaşan Ruslarla Çinliler arasında bir ticaret antlaşması yapıldı ve Rus tüccarlarına bölgenin yukarı taraflarında faaliyette bulunma imkânı sağlandı; dokuz yıl sonra da Rusya ve İngiltere'ye Kulca'da konsolosluk kurma izni verildi.

1862'de Shen-hsi'de ortaya çıkan Müslüman ayaklanması kısa sürede gelişerek Kulca bölgesine doğru yayıldı ve şiddetli mücadeleler neticesinde Müslümanlar Yeni Kulca'ya hâkim oldular (1865). Ancak arkasından Dunganlarla Tarançiler arasında anlaşmazlık başladı ve Tarançilerin lideri Sultan Ali Han yönetimi ele geçirdi; Dunganların 5000 kadarı Rus topraklarına sığınmak zorunda kaldı. 1867'de, daha önce Akmescid'de Ruslara karşı çarpışmış olan Yâkub Bey Hokandî Kaşgarya bölgesinde hâkimiyet kurdu. Bunun üzerine Ruslar bir ara Hokand bölgesini

tamamıyla kendi topraklarına katmayı düşündülerse de bundan vazgeçtiler ve 1871'de sadece Kulca dâhil Yukarı İli havzasını işgal ettiler. Yâkub Bey'in bir çarpışmada ölmesinden (1877) sonra Doğu Türkistan'da tekrar Çin hâkimiyeti tesis edildi ve burası 1882 yılından başlayarak Şin-ciang (Sinkiang) (şin-ciang: "yeni dominyon/ yeni ele geçirilmiş toprak") adı altında merkezi Urumçi olan bir eyalet haline getirildi. 1883'te de Kulca Ruslar tarafından tamamen boşaltıldı.

Urumçi'nin merkez olmasının ardından bir süre sonra ikinci planda kalan Kulca, Çarlık Rusya'sının yıkılmasından sonra bölgeye yönelen Müslüman Kazan Türklerinin göçünden etkilendi ve nüfusu hızla arttı. 1944'te çoğunluğunu Kazanlı Türklerle Uygurların oluşturduğu bir grup ayaklandı ve 7 Ağustos'ta Kulca'da Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etti. Çin hükümeti çaresiz kalınca Kulca'daki yeni rejimin yetkilisi Ahmed Can ile temasa geçti. Öte yandan 1948 yılının sonlarına doğru hükümetin Urumçi'deki Sinkiang eyalet yönetimiyle de teması zayıfladı. Eylül 1949'da yeni rejim ve Urumçi yetkilileri Pekin'de komünist idarecilerle görüşmelere başladılar. Çeşitli aşamaların ardından 1955'te Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi'nin kurulduğu açıklandı.

Urumçi

Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı Doğu Türkistan'da Uygur Otonom Cumhuriyeti'nin başkentinin adıdır, Urumçi. Geçmişte ve günümüzde tarihî İpek Yolu üzerinde yer alan önemli bir şehirdir. Tarihî coğrafya açısından bakıldığında birçok Türk boyunun önemli yaşama bölgesi Cungarya bozkırlarının meydana getirdiği havzanın güneyinde konuşlanmıştır.

1980'de 800 bin nüfusa sahip olan Urumçi, günümüzde sanayii ve ticarette gelişen bir şehir durumunda bulunduğu gibi, 11 bin km^2'lik bir alanı da kaplamaktadır. Nüfusunun hızla artmasından aslında bölgeye Çinlilerin göç ettirilip yerleştirilmesinin hızını

anlamak mümkündür. 2010 sayımına göre 2.988.715 olan nüfusu etrafıyla birlikte 3.030.000'a ulaşmaktadır. Özellikle 1990'lardan sonra çoğalan yatırımlarla birlikte ticaret, kültür merkezi ve ihracat kapısı konumuyla Urumçi'nin önemi gün geçtikçe artmaktadır.

Moğolca Güzel Otlak anlamına geldiği bildirilen Urumçi, tarih boyunca İpek Yolu üzerinde T'ang (617-907) ve Ch'ing (Mançu-1644-1911) hanedanları dönemlerinde kültür ve ticaret merkezi konumuna yükselmiştir.

Urumçi tarihte ve günümüzde Çin'in batıya açılan en önemli güzergâhlarındandır. Çünkü İpek Yolu üzerindedir. Urumçi, özellikle demiryolu taşımacılığında önemli bir geçit olduğu gibi hava ulaşımı açısından da yoğun bir merkezdir. Urumçi denize 2500 km'lik uzaklığı ile Guinness Rekorlar Kitabı'na girmiştir. Hatta bunun hatırasına 1992'de bir anıt dikilmiştir. Kuzeyinde Gurbantüngüt ve güneyinde Taklamakan çölleri bulunmaktadır. Tanrı Dağları silsilelerinin doğu ucunda yer almakta ve doğusunda Bogda Dağı ile çevrilmektedir. Etrafı çöl ve bozkırlarla kaplı olsa da sulama kanalları ve barajlarla tarım arazilerine su desteği sağlanmaktadır. 2000 yılından sonra 500 Kanal adı verilen İrtiş Irmağı-Urumçi kanalı açılmıştır. Yıllık yağış ortalaması 290 mm'dir. Yarı kurak iklime sahip olup yaz ve kış arasında çok ısı farkı vardır (temmuz ortalaması 23.7°C, ocak -12,6°C, yıllık ortalama 6.90°C). Çarpık yerleşim ve sanayi tesisleri yüzünden hava kirliliği ileri seviyededir. Urumçi'de büyük sanayii kompleksleri inşa edilmiştir. Bu yüzden Hsin-chiang (Şin-ciang) Uygur Özerk Bölgesi ihracatının %64,5 Urumçi, Karamay ve Korla gibi şehirlerle gerçekleştirirler. 1990'lardan itibaren şehir sanayi alanında hızla gelişmeye başlamıştır. Demir, çelik, makina yapımı, biyokimya ve diğer alanlarda sanayi tesisleri bulunmaktadır.

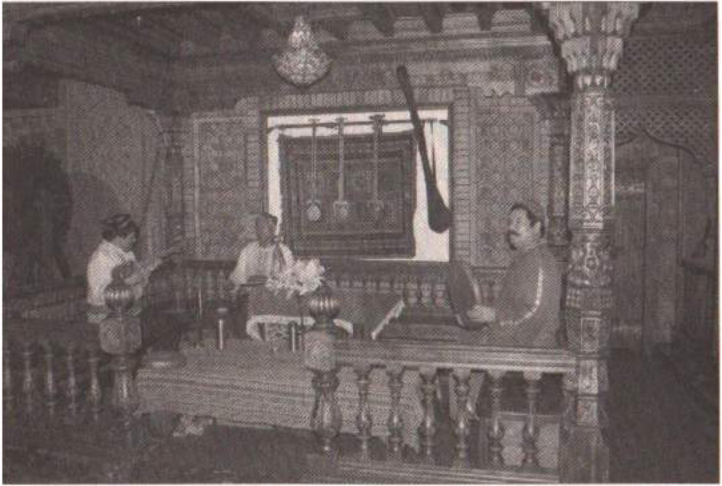
Urumçi (Ürümçi) kelimesinin ne zaman kullanılmaya başlandığı konusunda açık bilgi bulunmamaktadır. Çağdaş Uygurcada güzel ova anlamına gelen Moğolcadan geçmiş bir kelime

olduğu ifade edilse de bunun filolojik ve etimolojik açıdan doğru olmadığı sadece halkın bir yakıştırması şeklinde oluştuğu zannedilmektedir.

Aslında tarihî devirlerde Turfan havzasına yakın bulunmasından dolayı Urumçi'yi kesinlikle bu havzanın içinde değerlendirmek gerekir. Bölgeyi ele geçiren Ch'ing (Mançu 1644-1911) hanedanının inşa ettiği Ti-hua (Di-hua) adlı şehirle mutlaka ilgisi olmalıdır. Çünkü 1951 yılında Ürümçi (Urumçi) adı Di-hua yerine kullanılmaya başlamıştır. M.S. 925'e ait Hotence bir belgede Ürümçi kelimesini çağrıştıran Yirrümcina adlı şehrin adı da geçmektedir. Ondan önce T'ang hanedanı bölgede 7. yüzyılda Lun-t'ai şehrini kurmuştur. Bu şehir Urumçi'den 15 km uzaklıkta olan Wu-la-po şehir harabesi ile özdeşleştirilmektedir. Ming döneminde kaynaklarda geçen Wei-lu-mu'nun Urumçi adını alması da muhtemeldir. Neticede Di-hua'ya karşı Moğollar, Kazaklar, Kalmuklar (Jungarlar), Mançular tarafından alternatif adla yeni bir şehir yani Urumçi kurulmuştur. 840 yılından sonra Kırgızların baskısı sonucu Moğolistan'ı terk eden Uygurlar bölgeye geldiklerinde Yüring-çın adını koymuşlardır.

648 yılında T'ang hanedanı bu bölgede şimdiki Urumçi'nin 10 km güneyinde Lun-t'ai isimli şehri kurmuştur. Bu şehrin kuruluş amacı İpek Yolu üzerinde vergi toplamak ve yolun güvenliğini sağlamaktı.

Tarihin erken devirlerinden beri Türk ve Moğol toplulukları Altaylar ve Tanrı Dağları arasındaki Cungarya bozkırlarının güneyinde bulunan Urumçi civarında sıklıkla yerleşmişlerdi. Güneyinde ise meşhur Turfan çöküntüsü bulunuyordu. 7. yüzyılın başlarında Töles adı verilen Türk boylarından bazı gruplar bölgede yerleşirken, daha çok Batı Gök Türk Devleti (582-630) sınırları içinde yer almıştır. Bu bölgede yaşayan Töles boylarından bazılarının bitki yetiştirmede uzmanlaştıklarının vurgulanması ilginçtir. 745'de Gök Türklerin yerini alan Uygur Kağanlığı döneminde önemini korudu. Urumçi Uygur nüfusunun yoğunlaştığı



Bir uygur restoranı

bir mevki haline geldi. 1220'ye kadar Uygur devletlerinin idaresinde kaldı. O yıl Cengiz Han'ın liderliğindeki Moğol İmparatorluğu'na dâhil oldu. Onun ölümünden sonraki paylaşımda ise Çağatay Hanlığı hâkimiyet alanına düşmüştü. Bu dönemde İslam dini Urumçi'de iyice yaygınlaştı. Kalmuklar 1674'te Turfan, Urumçi ve İli bölgelerinde Cungarya devletini kurmuşlardı. 1679'dan itibaren 18 yıl boyunca bölgenin tek hâkimi Kalmuk (Cungarlar) oldu. Bu Doğu Türkistan tarihinde meşhur Hocalar devrinin başlangıcına denk gelmektedir. 1670'lerde Cungarlar (Kalmuk) Uygurları kendine bağladı. Bundan sonra Urumçi, Turfan havzasının 200 km kuzey batısında küçük bir kasaba haline dönüştü.

1759'dan itibaren Ch'ing (Mançu) hanedanı bölgeyi işgal etti. 1763'te Türkçe aydınlanma anlamına gelen Ti-hua (Di-hua) şehri kuruldu. Bundan sonra hızla bölgenin ticaret ve finans merkezi olmaya başladı. Bundan sonra Kansu ve Shan-hsi gibi diğer eyaletlerden Çinli Müslümanlar ve diğer Çinlilerin Urumçi civarına yerleştirilme politikasına girişildi.

Yakub Bey, 1865'te Hokand Hanlığı'nın sona ermesiyle birlikte kendini Kaşgar ve Hoten hükümdarı ilan etti. Takip eden süreçte Atalık Gazi Bedevlet Yakub Bey unvanı ile 1866'da Hoten'i, 1867'de Kuca'yı ve 1868'de Turfan ve Urumçi üzerinden Kumula (Hami) kadar uzanan sahayı kendine bağlamayı başardı.

1870'de Urumçi'de Uygurların lideri Yakub Beg ile Çinli Müslüman Tuo Ming (Davud Halifa) arasındaki savaşa Çinli kumandan Hsü Hsüe-kung da katılmasına rağmen Yakub Bey galibiyete kavuştu. 1878'de Çinliler Uygurları mağlup ettiler ve bağımsızlık mücadelesi durmak zorunda kaldı. 1884'te Doğu Türkistan'ın işgali tamamlandığında bölgeye Hsin-chiang adı verildi. Ti-hua onun merkezi oldu. 1933 ve 1934'teki Uygur ayaklanmalarında onlara karşı savaşan Çinli kumandan Ma Chung-ying'in ordusu Urumçi'yi savunmak zorunda kalmıştı. Özellikle 1933 ayaklanmasında Urumçi haricindeki bütün bölge Çinlilerden kurtarılmıştı. 1933'deki ayaklanmalarda duruma müdahale eden Sovyet güçleri Çinlilerle Uygurlar arasındaki çatışmalarda aktif rol oynamışlar, neticede Urumçi'de Çinlilerin hâkim olmasını sağlamışlardı.

12 Kasım 1944'te ilan edilen Şarki Türkistan Cumhuriyeti sonrası gelişen olaylarda Urumçi'de 15'i yerli 10'u Çinlilerden oluşan 25 kişilik bir ortak hükümet kurulmuştu. 1949'da Komünist Çin ordusu bölgeyi işgal etti. Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından 1 Şubat 1954'te Ti-hua ismi Cungar Moğollarından gelen Güzel Otlak anlamına gelen Urumçi (Ürümçi)'ye çevrildi. Bunların yanında şehir 1989'da ve 2009'da Uygurlarla Çinlilerin çatışmalarına sahne oldu.

KIRGIZİSTAN

Kırgızistan'ın gizemli topraklarını daha ilkokuldaki tarih derslerinden öğrenmeye başlarız. Çünkü bu bölge Karahanlı topraklarıdır. Karahanlı Devleti de doğru olmamasına rağmen ilk Müslüman Türk devleti olarak anlatılır. Çalışmalarımda daha çok boylar üzerinde durduğum için, bölgede Karahanlı öncesinde yaşamış Türk boyları üzerine de çalışmıştım. Ülke topraklarını gezmeye başlayınca da her bir vadinin gizemlerini çözmeye çalıştım.

Ülkeye girişim 1997 yılı ekim ayının sonunda Kazakistan'ın Türkistan şehrinden birkaç akademisyen ile karayoluyla oldu. Çocukluğumdan beri hayallerimi süsleyen Tanrı Dağları bölgesiyle ilgili Çin, İslam ve diğer batı kaynaklarını okumuştum. Ancak buraları gözle görmek bana farklı bir his veriyordu. Sovyet sonrası dönemde ekonomik sıkıntılar sürdüğü için sokak lambalarının yanmadığı Bişkek şehrine gece vardığımızda pek bir şey görememiştim. Ama ertesi günü Bişkek'in bütün güzelliğini fark etme fırsatı buldum. Şehirdeki müzeyi gezip Eski Türklere ait eserleri incelemek beni çok heyecanlandırmıştı. Sonra Burana'yı yani Karahanlı başkenti Balasagun'u ziyaret ettik. Nihayet Isık Göl'e doğru yola koyulmuştuk. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'ndeki Isık Göl maddesini yazmıştım. Şimdi orayı gözlerimle görüp inceleyecektim. Çolpan Ata'nın yakınındaki bir dinlenme kampına gece vardık. Ay ışığı gölün üzerine vurup şavkıyordu. Etkilenmemek mümkün değildi. Ertesi gün de geziye devam

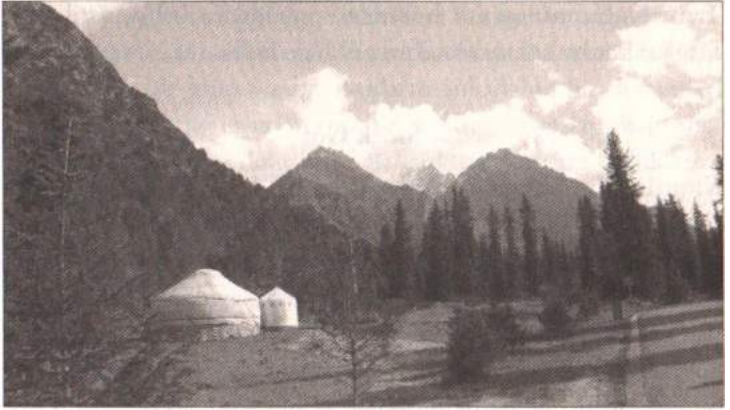
edip Bişkek'e döndük. Bundan sonra defalarca Isık Göl'e gittim. Etrafındaki tarihi eserleri inceledim. Tanrı Dağları'nın yüksek yaylalarına ve vadilerine ulaşıp boyların varlıklarını neden kaybetmediklerini anlamaya çalıştım.

Bu arada 2004/2005 öğretim yılında Bişkek'teki Türkiye Kırgızistan Manas Üniversitesi'nde çalıştım. Çok değerli Kırgız ve Türk dostlarım ve öğrencilerim oldu. O esnada Kırgızistan'ın büyük kesimine bilimsel geziler düzenledim. Bazıları öğrencilerimle gerçekleşti. Bu gezilerin bana akademik açıdan yeni bakış açıları kazandırdığını söyleyebilirim. Kırgızların en eski dönemleri hakkında birçok makale yayınlamıştım. Kırgız meslektaşlarım ve öğrenciler tarafından bu çalışmalar ilgi ile karşılandı. Bu bölümde de oradaki gezilerim ve yaptığım bazı çalışmalarla ilgili değerlendirmelerim bulunmaktadır.

Yüksek Ülke

Kırgızistan, Orta Asya'nın damı diyebileceğimiz dağlar, dağların arasındaki vadiler, yaylalar gibi yüksek yerlerde kurulmuş ve en eski Türk boylarından birinin adını taşıyan ülkedir. Kuzeyinde Kazakistan, doğusunda ve güneyinde Çin, güneyinde Tacikistan ve batısında Özbekistan bulunur. Orta Asya'daki beş bağımsız Türk cumhuriyetinden biridir. Başkenti Bişkek'tir, Bişkek'in eski adı Frunze idi ki bu bölgeyi işgal eden Rus Sovyet kumandanının adını taşıyordu. 1991'de bağımsızlık sonrası bu isim değiştirildi ve Bişkek adını aldı. Bişkek aynı zamanda eski kaynaklarda Bişbek olarak da yazılmaktadır. Bişkek'te bulunduğum esnada Kırgızistan'ın en ücra köşelerine kadar bilimsel gezi yapma fırsatını buldum. Ülkenin neredeyse tamamında eski Türklerden kalma binlerce kalıntı, heykel ve balballar vardır. Nüfusunun 6 milyonun biraz üzerinde olduğu biliniyor.

Ülkenin yaklaşık %65'i Tanrı Dağları'ndan oluşmaktadır. Tanrı Dağları dediğimiz dağ silsileleri çok geniştir. Özbekistan, Kazakistan, Doğu Türkistan, Tacikistan ve Kırgızistan topraklarını



Ala Arça

kapsar. Dağların genel adı Tanrı olsa da bütün bu silsilelerin hepsinin özel adları da vardır. Mesela bunların bir adı da Alatavlar'dır, bir kısmının adının Alay olduğu gibi. Tanrı Dağları Paleozoik Çağ'da (540-245 milyon yıl önce) kristal ve sedimanter kayaçlardan meydana gelmiştir. Bölgenin kuzey ve doğu kısmı Palaeozoik dönem başlarındaki dağ oluşumları sırasında kıvrılarak yükselmiştir. Güney ve batı kesimler ise metamorfoza uğramış sediman kayaçlar olup volkanik oluşumlar nadirdir. Yaz ve kış ısı farklılıkları çok fazladır. Dolayısıyla sert kara iklimi hüküm sürer. Bölgedeki dağlar şunlardır:

Cungarya Ala Dağları (Doğu Türkistan'da)
Kırgız Ala Dağları (Kırgızistan ve Kazakistan'da)
Küngöy (Kengey) Ala Dağları (Kırgızistan ve Kazakistan'da)
Teskey Ala Dağları (Kırgızistan'da)
Talas Ala Dağları (Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan'da)
Trans-İli Ala Dağları (Kazakistan, Alma-Atı'da)

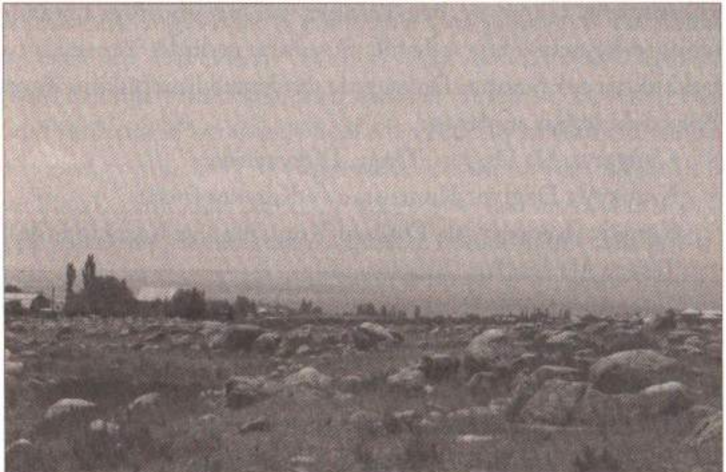
Yukarıdaki adlandırmalar dağların yer tuttuğu alanlara göre farklı ülkelerde kullanılmaktadır. Bütün bu bilgiler Tanrı Dağları'nın ne kadar geniş sahaya yayıldığını ve tarihte çok fazla olaya tanıklık ettiğini göstermektedir. 1 milyon km^2'lik alanı kaplayan

Tanrı Dağlarının çeşitli bölümlere ayrıldığını belirtmiştik. Ala Dağları adı bu adlandırmalarda sıklıkla kullanılır.

Sıcak Göl

Kırgızistan'ın en büyük su kaynağı olan Isık Göl dünyaca meşhurdur. Isık Göl "Sıcak Göl" anlamına gelir. Birkaç defa göle girdim, ancak suyunun hiç de sıcak olmadığını gördüm. Gerçekten de Çin kaynakları M.Ö. 74 yılına ait kayıtlarında bu gölden "rı-hay" yani "Sıcak Su" veya "Sıcak Deniz" diye bahseder. Hatta gölün güney kıyısında Kızıl Vadisi Kale-şehri anlamına gelen ve bu adı taşıyan yerleşim yerinden de söz edilir. Burasının o dönemde Wu-sunların başkenti olduğu da bildirilir.

Kırgızistan'ın toplam nüfusu 2005'te 5 milyon 210 bin civarındadır. Ancak bu rakam günümüzde artmıştır. Çok sayıda Kırgız vatandaşının Sibirya, Kazakistan ve Rusya'ya çalışmak için gittiği bilinmektedir. Rus şehirlerine yaptığımız gezilerde buralarda genelde ticaret ve diğer işlerde çalışan çok sayıda Kırgızlarla, Özbeklerle karşılaşıyoruz. Kırgızlardan başka ülkede Özbekler,



Hun kurganları, Isık Göl

Ruslar, Dunganlar, Uygurlar, Tacikler ve Ahıskalılar bulunmaktadır. Kırgızistan'da özellikle Celalabad tarafında bulunan Türk Ata Grubu diye bir grup vardır. Bunların çok ilginç bir durumları vardır. Kırgızca konuşurlar ama kendilerini Kırgızlara bağlamayıp, başka halk daha doğrusu Gök Türklerin devamı olduklarını düşünürler. Onlar Karluklardan kalmış da olabilirler. Yapılacak araştırmalar başka sonuçların ortaya çıkmasını sağlayabilir. Batı Gök Türkleri hâkimiyeti sona erdikten sonra bölgede Türgişlerin beylikleri kurulmuştu (7. ve 8. yüzyılda). Türk adını taşımaları çok önemli bir konudur. Bunlar Eski Batı Gök Türklerinin devamı gibi değerlendirilmelidir. Keza yine Türk adını taşımalarından dolayı Türgişlerden geldikleri şeklinde de yorumlanabilir.

Kırgızca 1991'de resmi dil olarak ilan edildi. Ama ikinci resmi dil yine Rusçadır. Rusçanın ağırlığı günlük hayatta ve resmi işlerde açıkça hissedilmektedir. Kırgızlar, 1928'de Latin alfabesini, 1948'de ise Kiril alfabesini kullanmaya başladılar. Kırgızlar genellikle Müslümandır. Fakat bunun yanında ülkede Hıristiyanlar ve Budistler de vardır. Ülke, Bişkek, Batken, Çu, Celalabad, Narın, Oş, Talas ve Isık Göl gibi sekiz eyalete yani Rusça tabirle oblasta bölünmüştür. Eğitim alanında Sovyetler zamanında büyük icraatlar yapıldığını görüyoruz. Mesela 1965 yılında Kırgızistan İlimler Akademisi kurulmuştur, nitekim günümüzde onun bünyesinde 17 enstitü vardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurmuş olduğu, benim de bir yıl görev yapmış bulunduğum Manas Üniversitesi de burada yer alır. Günden güne gelişen bir üniversite olup ülkemizi başarıyla temsil ettiğini söyleyebilirim.

Manas'ın Etkisi

Kırgız halk edebiyatının önemli bir eseri olan *Manas Destanı* çok meşhurdur. Çağımızda da Kırgızların dünyaca meşhur yazarı Cengiz Aytmatov vardır. Kırgız edebiyatını bütün dünyaya tanıtma başarısını göstermiştir. Eserleri Türkçe başta olmak üzere birçok Batı diline çevrilmiştir.

Manas'ın uçsuz bucaksız bozkırlarda söylenen genel bir Türk destanı olduğunu düşünüyorum. Orta Asya'dan diğer bölgelere göç edenler unutsa da bozkırlarda kalanlar günümüze kadar destanı yaşatmayı başarmıştır. Buna rağmen ona benzer kültür ürünleri aynı şekilde hem Anadolu'da hem de diğer Türk kökenli topluluklarda çokça vardır. Bunlar Sibir, Altay ve Kazak gibi diğer Türklerde de bulunmaktadır. 1,5 milyon mısradan oluşan *Manas Destanı* oldukça önemlidir. Günümüz Kırgızları arasında *Manas Destanı* hâlâ çok sayıda törende söylenmektedir. Destanı söyleyen Manasçılar Kırgız halkı arasında saygı görürler ve çok popülerdirler.

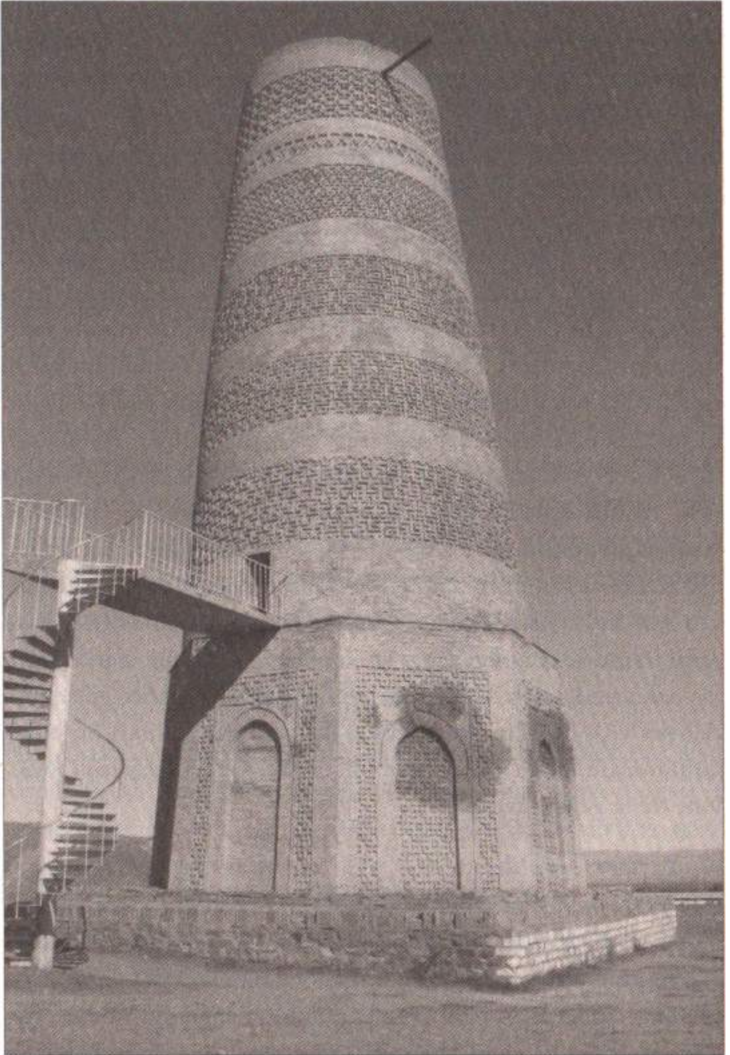
Yaylalar ve Hayvancılık

Ülke ekonomisinin sanayi anlamında çok geliştiği söylenemez ama tarım ve hayvancılık Kırgız ekonomisinde geniş yer tutar. Bunun yanında ülkede buğday, pamuk, tütün, şeker pancarı, sebze ve meyve yetiştirildiğini görüyoruz. Özellikle dağlık alanlarda yapılan arıcılıktan elde ettikleri bal çok lezzetlidir. Oş ve Celalabad tarafları çok zengin bölgeler olarak gösterilir ki gerçekten öyledir. Dağlardan şırıl şırıl suların aktığı verimli ovalara sahipler. Coğrafya dağlık ve vadilerden oluştuğu için dağları aşmak zordur. Yani orada uçurum ve dönemeçli yollar vardır. Ama burası oradan seyahat edenlere eşsiz manzaralar sunar. Sonköl farklı özellikler taşıyan güzel yaylalardan biri olduğu kadar adı üzerinde olduğu gibi göllerden de biridir. Su Samur'u yaylası ise çok yüksek olmakla birlikte yemyeşil coğrafyasıyla insanı büyülemektedir. Kısraklarından yapılan kımızın tadına doyum olmaz. Kırgızistan'ın Isık Göl havalisi başta olmak üzere her bölgesini ayrı ayrı değerlendirmek gerekir. Çünkü her biri bu dağlık coğrafyadan kaynaklanan farklı özelliklere sahiptir.

Karahanlıların Başarısı

Isık Göl bölgesinde özellikle gölün etrafındaki ılıman iklim nedeniyle çok sayıda yerleşim yeri kurulmuştur. Günümüzde buralarda

Balıkçı, Çolpanata, Karakol, Barshon ve diğer şehirler bulunur. Kırgızistan tarihinde Karahanlılar dönemi çok önemlidir. Bu dönem tam anlamıyla Türk kökenli toplulukların göçebe kültür



Burana

ve hayattan yerleşik hayata geçtikleri ve yeni Türk İslam kültür dairesinde yeni ürünler meydana getirdikleri bir sahadır. Bundan dolayı İslamiyet'i kabul eden Türk boyları, yeni dinlerinin çerçevesinde şehirler kurmuşlardı. Bu şehirlerde de Türk kültürü yeni dairesinde ilerleme imkânı bulmuştur. Nitekim Kırgızistan topraklarını Türklerin bir kısmının forma değiştirdiği saha olarak kabul edebiliriz. Buradaki etki Türkler için hayatın her alanında asırlarca devam edecek ve günümüze ulaşacaktır.

Bişkek'in 65 km doğusundaki Tokmak'ta konuşlanmış olan Burana ve etrafında üç ayrı şehir kalıntısı yan yana bulunur. Burası tarihi Çin kaynaklarında Suey-ye diye geçer. Ama Batı kaynaklarında Suyab diye adlandırılmaktadır. Gerçekten hem stratejik hem de yerleşim bakımından önemlidir. Minare kelimesinden bozularak isimlendirilen Burana çok önemli bir tarihi merkezdir. Karahanlıların ilk başkenti Balasagun işte burasıdır. O anlamda Kırgızistan bölgesinin en tarihi bölgesi Burana'dır, diyebiliriz. Ancak bundan başka mesela Isık Göl'ün güneyindeki dağları aşınca ulaşılan Koçkor yine önemli bir bölgedir. Koçkor'un etrafında M.Ö. 800-900'lere kadar giden, hatta Gök Türkler dönemine ait çok sayıda tarihi eser bulunmaktadır. Burası hem Gök Türk harfli yazıtlara hem de balballara, ayrıca kaya resimlerine ev sahipliği yapar ve son derece tarihi bir alandır. Çin kaynaklarında Batı Gök Türklerinin merkezi olarak gösterilen Bai-şan (Ak Dağ)'ın burası olma ihtimali var. Çünkü bu bölge günümüzde Doğu Türkistan'da bulunan Karaşar şehrinin kuzeyine denk gelmektedir.

Nevâket

Çinli seyyahlar tarafından 7. yüzyıldan beri bilinen Nevâket, yıllıklarda "Sincen" olarak zikredilmektedir. Bununla birlikte Nevâket Soğdca "Yenişehir" anlamına gelmektcdir. Farklı eserlerde değişik şekillerde (Navikat, Nevaket, Neviket, Nevâket, Hutkes) yazılan şehrin yaygın olarak kullanılan ismi Nevâket'tir.

Bununla birlikte Çüy Vadisi'nde araştırmalarda bulunan V. V. Barthold, V. F. Minorsky, M. E. Masson, A. N. Bernştam, P. N. Kojemyako gibi arkeolog ve şarkiyatçılar Krasnaya Reçka kalıntısının bulunduğu yerde büyük bir tarihi şehrin olduğu konusunda hem fikirlerdir. Ancak kalıntıların hangi şehre ait olduğu konusu uzun yıllar tartışılmıştır. Şehir kalıntılarının birbirine olan uzaklıklarını ve Ortaçağ kaynaklarında Çüy vadisindeki şehirlere ilişkin bilgileri göz önüne alan K. M. Baypakov ve V. D. Goryaçeva günümüzde Krasnaya Reçka olarak bilinen şehir kalıntısının tarihi Nevâket şehrine ait olduğu kanaatine varmışlardır.

Yedi-Su Vadisi'ndeki 7.-8. yüzyıl antik şehirlerinin en önemlilerinden olan Nevâket şehri tarihi Sûyâb şehri kalıntılarının batısında, Bişkek'in 30-38 km doğusunda yer almaktadır. Şu anda orada şehir kalıntılarına ismini vermiş olan Krasnaya Reçka (Kızıl Irmak) köyü bulunmaktadır. Yedi-Su bölgesindeki etrafı duvarlar ile çevrili şehirlerin merkezi konumunda bulunan Nevâket İç Kale, Şehristan (Şehristan I ve II) ve şehir mezarlığından oluşmaktadır. Dış duvarlarının çevrelediği bölge itibari ile yaklaşık 20 km^2'lik bir alana sahip olan şehir kalıntıları arasında konut kalıntılarına ve iç duvar kalıntılarına rastlamak mümkündür.

Sûyâb (Ak-Beşim)

Kırgızistan'ın Tokmak şehrinin 8 km güney-batısında yer alan tarihi Sûyâb şehri kalıntısı günümüzde, ona ismini veren ve hemen yanı başında bulunan Ak-Beşim köyünün ismi ile anılmaktadır. Büyük oranda Karluklar döneminde kurulan ve günümüzde Ak-Beşim olarak adlandırılan Sûyâb şehri tarihin değişik dönemlerinde faklı isimler ile anılmıştır. Bu nedenle 9. yüzyıl eserlerinde Sûyâb ismine pek rastlanılmamaktadır. Daha çok Shu veya Ordu (Orda) ismi ile bilinmektedir. Sûyâb 5. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar özellikle Çu Vadisi şehirleri içerisinde önemli bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk kurulduğu dönemlerde

bir ticaret merkezi olarak kurulduğu anlaşılan şehir farklı milletlere ve kültürlere ev sahipliği yapmıştır.

7. yüzyılda Sûyâb, Batı Gök Türklerin siyasi merkezi haline gelmiştir. Daha sonra Türgişlere başkentlik yapmıştır. Karlukların bölgede güçlenmesi ile şehir onların himayesine girmiştir. Sûyâb şehrinin kuruluş ve gelişim dönemlerini şu şekilde sınıflandırmak mümkündür: Erken dönem; Soğd-Batı Göktürk (5.-7. yüzyıl), orta dönem; Türgiş-T'ang Hanedanlığı dönemi (7.-8. yüzyıl), geç dönem; Türgiş-Karluk-Karahanlılar (8.-11. yüzyıl). Sûyâb en eski dönemlerden beri birçok inanca da ev sahipliği yapmıştır. Bunlar arasında Zerdüştlük (Mazdaizm), Budizm, Nesturîlik ve İslam dinini saymak mümkündür.

Burana (Balasagun)

Çu Vadisi'nin güney doğusunda yer alan günümüz Tokmak şehrinin 11 km güney batısındaki şehir kalıntısına verilen Burana ismi Arapça *minare* kelimesinin Kırgızca (16. yüzyılda Moğolca) telâffuzudur. Şehir kalıntısının bir parçası olan minareyi ifade etmek için kullanılan Burana kelimesi zaman içerisinde tüm şehir kalıntısının adı haline gelmiştir. 11. ve 13. yüzyıllar arasında, Orta Asya Türk hakanlarının payitahtlarından biri olarak tarihte adı sıklıkla geçen şehir yaygın olarak tarihi kaynaklarda Bālàsāgūn adı ile anılmaktadır. Bununla birlikte Balasagun tarih içerisinde farklı isimlerle de anılmıştır; *Koz Ordu, Guz Ordu, Kemin Ordu, Kuz Uluş, Kuz Balık, Gobalık, Kara-Balasagun* gibi. İsmi gibi şehre ait kalıntıların neresi olduğu konusu da uzun yıllar bilim insanları arasında tartışma konusu olmuştur. Zira Kırgızistan'ın Çu vilayetinde günümüz isimleri ile Ak-Beşim (Sûyâb-Ordu), Burana (Balasagun) ve Krasnaya Reçka (Nevâket) adında bir birine oldukça yakın üç büyük şehir kalıntısı bulunmaktadır.

20 km^2 alanı ile tipik bir Ortaçağ şehir kalıntısı olan Burana erken dönem Orta Asya Çu Vadisi yerleşim alanı kalıntıları arasına

girmektedir. Burana şehir kalıntısının uzun duvarları şehri yaklaşık 25-30 km kadar çevrelemektedir. Uzun yıllar geçmesine rağmen halen şehre ait yapıların kerpiç ve kil kalıntıları belirgindir. Şehrin sembolü haline gelmiş olan ve bir kısmı yere gömülü şekilde inşa edilen minarenin yer seviyesinden uzunluğu tam olarak restore edildiği 1974 yılında 21,6 m olarak tespit edilmiştir.

Narın
Narin-İnce Şehir

Koçkor'dan sonra güneye doğru gittiğimizde Narın, adı üzerinde "narin" yani ince bir şehir vardır. Narın Irmağı boyunca dar bir vadide uzanır. Bu şehir normalde geniş bir düz ovada kurulmamıştır. Fakat sahip olduğu kaynaklar bakımından ve Tanrı Dağları'nın yüksek bir kesiminde bulunması onun en eski devirlerden itibaren çeşitli kaynaklarda yer almasına sebep olmuştur. Narın'ın yakınında Can Bulak adlı bir köyde gecelemiştik. Bir yüksek lisans öğrencimin eviydi. Geldiğimizi duyan öğrencimin dedesi 100 km uzaktaki yayladan geldi. Bizim için gece saat 24'te koyun kesildi



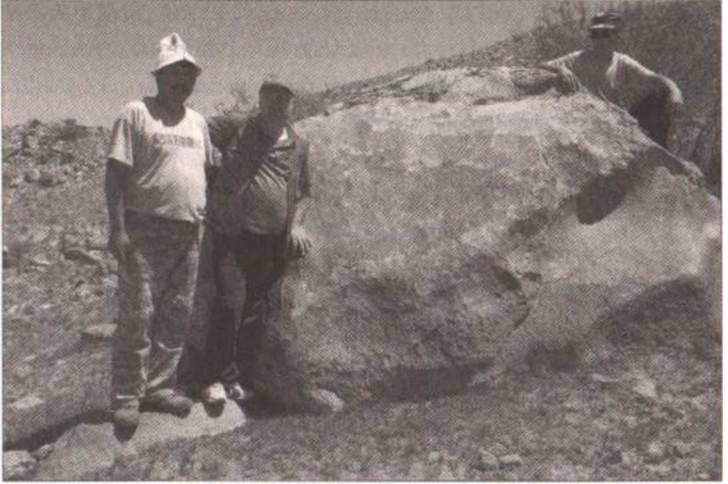
Koçkor'da kaya resim alanında

ve saat yine gece 2'de yedik. Bize karşı gösterilen konukseverliğin derecesini anlatmak mümkün değildi. Gerçekten de hayran kalmıştım. Can Bulak köyünde gezerken çok yüksek bir noktada bulunduğumuz için göğü gözlemlemek çok rahat oluyordu. İnsan elini uzattığında göğe değecek gibi oluyordu. Bütün bunlar Eski Türklerdeki Gök Tanrı (Kök Tengri) kavramının toplumda neden ve nasıl çok fazla yer tuttuğuna işaret ediyordu.

Narın'dan güney batıya doğru dağ geçitlerini biraz daha aştığımız zaman Semizbel geçidini geçince Atbaşı ilçesine varırız. Buranın iklimi aynı Moğolistan'da olduğu gibi hayvancılığa elverişlidir. Burası büyük bir yayladır; burada adından da anlaşılacağı gibi çok fazla at yetiştirilir. Sonrasında Koşoy Korgan bulunur. Tipik bir Orta Asya Türk şehir kalıntısıdır. Sibirya'da Por Bajın, Moğolistan'da Karabalasagun, Sır Derya boyu (Kazakistan'da) Savran ile aynı planda kurulmuştur. Bunların çoğunu ziyaret etme ve inceleme fırsatı buldum. Bence Türk şehir tarihinin temelini bunlar oluşturur. Yani eski dönemlerden kalma hem İslami dönem hem İslam öncesinden kalma tarihi bir kale şehir ve tipik bir Türk şehri kalıntılarını burada görebiliriz. Yüksek bir yerde bulunması ve geçitlerin ortasında olması nedeniyle önemli bir bölgedir. Atbaşı, Koşoykorgan ve sonrasında Taşrabat gelmektedir.

Taşrabat

Oradan daha batıya gittiğimizde Orta Asya'daki ilk İslami dönem Türklerinin kervansarayı diye bildiğimiz Taşrabat'ı görürüz. Taşrabat'a öğrencilerimizle 15 Mayıs'ta gitmiştik, çok soğuktu ve kar yağıyordu. Zor şartlarda seyahat ettik. Çok geliştirilmiş karavan türü bir Alman aracı bizden önce orada bulunuyordu. Yaşlı sayılabilecek iki kişi aracın yakınında dikiliyordu. Konuştuğumuzda turist olduklarını oradan Çin'e geçeceklerini söylediler. Bu arada biz çadıra girip yemek yedik. Çıktığımızda dağdan 5-6 belki daha fazla araştırmacının indiğini gördük. Maden araştırması yapıyorlardı.

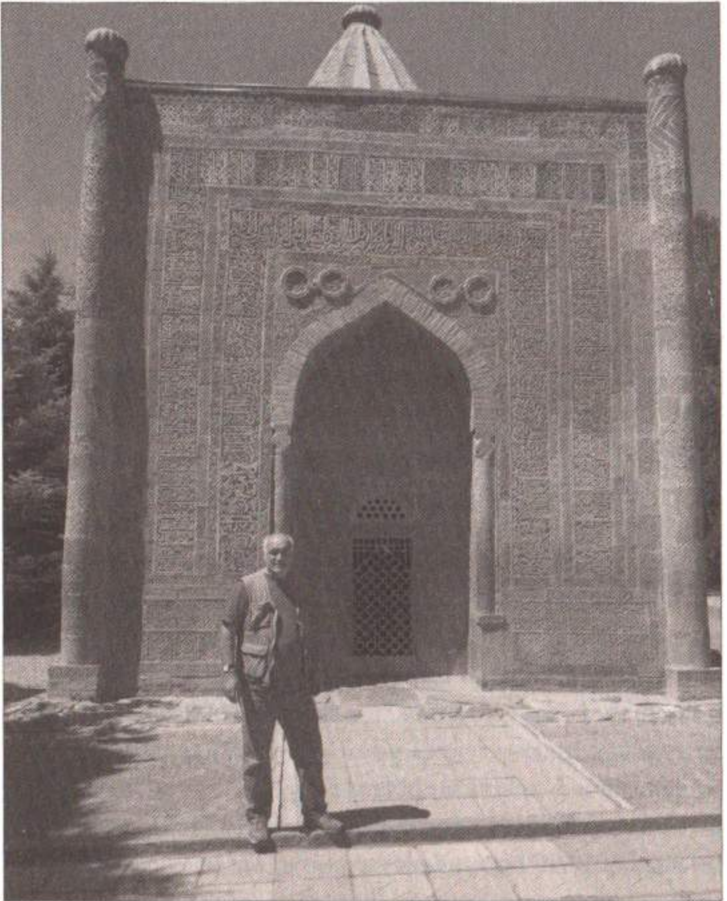


Kubat Tabaldiyev ile Koçkor'da

Zaten araçtaki aletler ve kıyafetleri, ellerindeki malzeme bunu gösteriyordu. Almanlar dağların zirvelerinde araştırma yapıyorlardı. Çok şaşırmıştım. Biz ise ülke olarak hiçbir şey yapmıyorduk. Türk araştırmacılar ise sadece turist gibi geziler düzenliyor, şehirlerde keyif çatıyordu. Oturdukları yerden bilgi üretiyordu.

Koçkor'dan çıkıp sağa döndüğümüzde Sonköl yaylasına varılır. Dağların zirvesinde bir göldür ve etrafında bol otlu yayla bulunur. Kırgızistan'daki çok yüksek bir yayladır ve deniz seviyesinden yüksekliği çoktur. Buraya 2015 Temmuz başında Kırgızistan coğrafyasını çok iyi bilen meslektaşım Alpaslan Aşık ile gitmiştik. Çok heyecan verici tarihi eserlerin bu kadar yüksekte bulunması da ilginçti. Kısraklarından üretilen kımız olağanüstü lezzetlidir. Kırgızların orada âdeta eski hayatı yaşadıklarını gözlemlemiştim. Nitekim bu bölgede yine Gök Türkler döneminden kalma çok sayıda kurgan, heykel ve balbal bulunur. Kırgızlar bu bölgede yazın hayvancılık yapıyorlar; her şeyiyle çok güzel ve tipik, iyi cins atların yetiştirildiğini görüyoruz ama aynı şekilde bölgede koyunlar, keçiler de yetiştirilmektedir.

Kırgızistan'da başkent Bişkek'ten batıya doğru gidilip Su Samuru Yaylası aşılıp yol ayrımında sağa dönüldüğünde, yani batıya gidildiğinde Talas şehrine varırız. Talas şehrinin de aynı şekilde Türk tarihinde son derece önemli bir yeri vardır. Dünya tarihinde de Talas Savaşı nedeniyle oldukça meşhurdur. Talas Savaşı'nın her bakımdan çok önemli olduğunu zaten biliyoruz. Bu bölge tarıma son derece müsaittir, burada özellikle bol miktarda fasulye



Manas Anıtı'nda, Talas

yetiştiriliyor. Ayrıca orada son derece önemli arkeolojik eserler barındıran bir müze bulunur. Manas'ın mezarının orada olduğu düşünülür ve bu yüzden bir türbe yapılmıştır. Aynı şekilde burada Manas anıtı da vardır. Talas'tan biraz daha ileriye gidersek Kazakistan sınırına, Kazakistan'daki Taraz şehrine ulaşırız. Bazı yerlerin hakikaten tarihi bakımdan çok önemli olduğunu ve doyumsuz güzelliklere sahip olduğunu bilmek ve bunları görmek insanı heyecanlandırıyor. Araziyi etraflıca dolaştık. Talas Savaşı'nın orada yapıldığı konusundaki kanaatim güçlendi. Talas'taki geniş düzlükler artık yemyeşil fasulye tarlaları haline dönüşmüştü.

Fergana Vadisi'nin Doğu Sınırı

Burada Talas'tan sonra iki önemli bölge daha vardır; bunlar Celalabad ve Oş'tur. Fergana Vadisi'nde yer alırlar ve vadinin bütün zenginliklerinden faydalanırlar. Oraya "cennet gibi" diyorum. Çünkü dağlardan şırıl şırıl sular akar ve her türlü sebze ve meyve yetişir. Zaten Çinliler de M.Ö. 130'larda bölgeyi keşfettikten sonra büyük cennet bahçesi anlamına gelen Da-yüen deyimini kullanmışlardır. Burada ayrıca önemli tarihi eserler bulunmaktadır, Celalabad ile Oş çok uzak değildir, ikisinin arasında tarihi Özkent şehri vardır. Özkent şehri de bilindiği gibi Batı Karahanlıların merkezi şehirlerinden biri konumundadır. O bölgede çıkan bütün tarihi eserler aslında Oş müzesinde sergilenmektedir. Oş'ta ayrıca Süleyman Dağı vardır, Hz. Süleyman peygamberin ayak izinin orada olduğu rivayet edilmektedir. Kaya resimleri yani petrogliflerin yanı sıra etnografik kültürel çok sayıda malzeme oldukça tarihi değer taşımaktadır. Bölgedeki müzeyi gezdiğimde Anadolu'daki Türklere ait etnografik malzeme ile ne kadar büyük benzerlikler olduğunu gördüm. Oş şehri bölgenin en büyük şehridir. Etnografik müzede sergilenen eserlerin Anadolu'daki sanat ürünleri ile ne kadar çok benzerlik gösterdiğini fark etmiştim. Türk maddi kültürünün ortak ögelerini hem Anadolu'da hem de Türkistan dediğimiz coğrafyanın derinliğinde bulmak mümkündü. Oş şehri İpek Yolu üzerinde olmasıyla da her zaman canlıdır.

Celalabad

Fergana Vadisi'nin doğusunda Kırgızistan'ın güneybatı tarafında cevizleri ile ünlü yaklaşık 100 bin nüfuslu bir şehirdir. Aynı adla Afganistan'da da bir şehir bulunur. Bu yüzden karıştırmamak gerekir. Celalabad'da ayrıca kaplıca tedavisi ve dinlenmek için kullanılan müthiş kaynaklar vardır. Halkın geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Orada sadece Kırgızlar yaşamaz, karma bir nüfus yapısı vardır. Halkın %40'nı Özbekler oluşturmaktadır. Özbekistan'la çok girintili çıkıntılı son derece suni bir sınır çizildiği görülmektedir. Buranın yemekleri de güzeldir, lezzetli kebap ve samsaları ile tanınmıştır. Orada gerçekten muhteşem ceviz ağacı ormanları gördüm. Buğday, meyve, sebze, mısır, fındık, tütün ve ipek böceği kozası gibi ürünler bu bölgede yetiştirilmektedir. Şehirde birkaç tekstil tesisi ve hidroelektrik santrali de var. Mineraller, doğal gaz, kömür, petrol gibi kaynaklar bu bölgede bulunabilir. Sovyet döneminin sonunda doğal gaz ve kömürün çıkarılması son bulmuştur. Ülkede birçok madensuyu tesisi bulunurken bunlardan bazıları ihracat yoluyla şehre gelir kazandırmaktadır.

Oş

Orta Asya'nın en eski yerleşimleri arasında gösterilen Oş, 8. yüzyılda İpek Yolu boyunca yapılan ipek üreticiliğinin merkezi olarak tanınırdı. Kaşgar'dan gelen ticaret yolunun buraya ulaşması da şehre değer katmıştır. Oş'u ziyaret ettiğim esnada günümüzde de şehrin ticari canlılığını sürdürme çabası içinde olduğunu fark ettim.

Daha sonra Hint imparatoru olmayı başaran, Timur'un torunlarından ve Babür hanedanının kurucusu olan Babür, Fergana Vadisi'ndeki Andican yakınlarında doğdu ve Hindistan'ın kuzeyini fethetmek için oradan yola çıktı. İddiaya göre Fergana'nın sınırlarının, onun savaşçı, fatih prenslerin torunu olarak arzularını kısıtlayacağı sonucuna vardı. Şehir hakkında şunları yazdı:



Özgön

"Oş'un mükemmelliği ile ilgili söylenmiş çok sayıda söz vardır. Bara-Koh adı verilen dağın zirvesinde meftun Oş kalesinin güneydoğu tarafında Sultan Mahmut Han bir otağ inşa etti. 1496-7 yılında, daha aşağıda, aynı dağın eteğinde ben sundurmalı bir büyük çadır inşa ettim."

Şehir Hokand Hanlığının düşüşünden sonra bir süre direndi ise de 1876 yılında tamamen Ruslar tarafından işgal edildi. II. Dünya Savaşı sona ererken Stalin'in sürgünleri sonucu Ahıska ve Batum'dan çok sayıda Türk bölgeye götürülerek yerleştirildi.

Özkent ise Ortaçağ'da o kadar büyük bir önem kazanmıştır ki Batı Karahanlıların merkezi olduğu gibi Çağataylar döneminde de başkent olmadığı halde hazinenin saklandığı yer konumuna yükselmiştir. Kırgızlar günümüzde oraya Özgön derler. Ancak zamanımızda eski ihtişamını kaybedip küçük bir kasaba görünümüne bürünmüştür. Daha batıda Fergana ve Maveraünnehir uzandığı için bu bölgenin ne kadar değerli olduğu görülebiliyor. Çünkü Türkistan'ın en zengin bölgesinin doğu ucunda yer almıştır. Bu bölgeye aşağıdaki bölümlerde değineceğiz.

Kırgızların Tarih Sahnesindeki Yerleri

Kırgızların tarihi derinliklerini şöyle izah etmek isterim. Bilinen ve günümüze kadar gelen en eski Türk boyu Kırgızlardır. M.Ö. 202 yılından günümüze kadar varlıklarını kaybetmeden ulaşabilmişlerdir. Kırgızların ilk yazılış şekli "Gı-kun" olmuştur, daha sonra Ciyen-kun olarak yazılırlar, üçüncü yazılışları Çi-gu şeklindedir, sonradan Ciye-gu olarak kaynaklarda geçer, devamında ise Cia-ciası veya Şia-cia-sı diye yazılır. Çünkü artık Kırgızlar, Çinliler tarafından yakından bilinirler. 840'ta Uygurlar yenilip de doğrudan temas kurunca Çinliler de Kırgız adını yakından duyarlar ve Hıgısı diye kaydederler. Böylece Kırgız adının doğru telaffuzuna yaklaşırlar.

840 yılında Kırgızlar tabii büyük Uygur kağanlığını yıktılar, 50-60 yıl bölgede hâkim olduktan sonra Öngütler tarafından bölgeden kovuldular. Ancak sonra Moğollara bağlandılar; Moğol döneminden sonra ise aşama aşama Kırgızistan topraklarına yerleşmeye başladılar. Zeki Velidi Togan Hoca Kırgızların Tanrı Dağları'na yerleşme sürecinin 1700'li yıllara kadar devam ettiğini söyler. Olay aslında şu şekilde olmuştur: Yenisey Nehri'nden başlayıp Altay Dağları'nı aşarak, Tarbagatay bozkırlarından geçip Kırgızistan topraklarına yerleşmişlerdir. Bu yüzden günümüzde yaşadıkları topraklara gelişleri aslında çok uzun bir süreçtir. Belirli bir zaman diliminde gerçekleşmemiştir.

Kırgızlar bu bölgeye geldiler ama pek de bağımsız olamadılar, 1710'lu yıllarda bölgede yani Fergana Vadisi'nde kurulan Hokand Hanlığı Kırgızların bağımsız olmasına fırsat vermedi. Bu hanlık uzun süre Kırgızların ve Kazakların Ulu Cüz'ünü idare etti. Adı geçen hanlık bağımsızlığını yitirince Kırgızlar da Ruslara bağlandılar. Bunlar 1920 ile 1936 arasında özerk bir cumhuriyet olarak görülüyordu. Ardından 5 Aralık 1936 tarihinde Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. Çok ilginç bir şekilde Ruslar, Kazaklara Kırgız ve gerçek Kırgızlara ise Kara Kırgız derler. Tarih literatüründe ve resmi kullanımda böyle bir

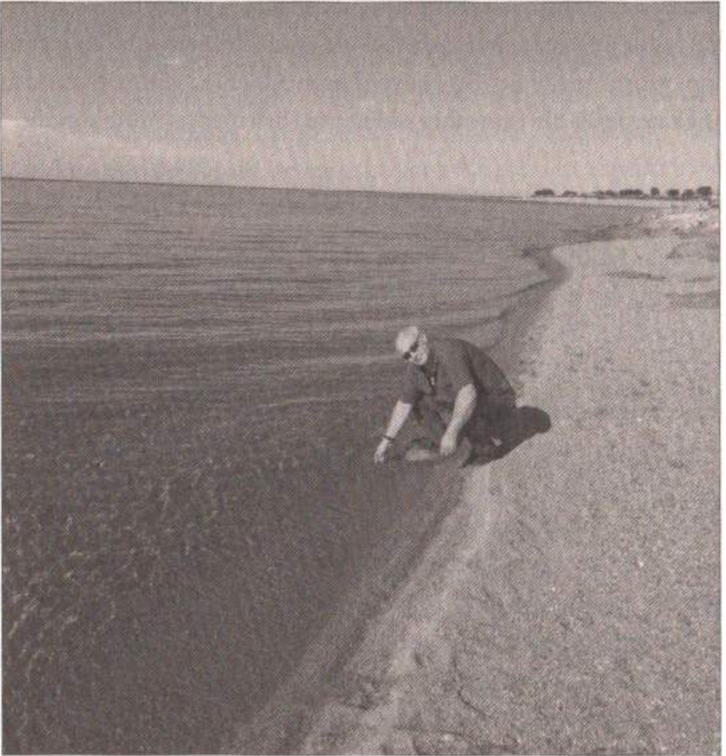
karmaşa söz konusudur. Aslında bu tarih içerisindeki Kazak-Kırgız yakınlığını da gösterir ama tabii ki Kazaklar başka, Kırgızlar başka bir toplumdur. Stalin 1937'de tıpkı Kazakistan'da ve diğer Türk kökenli ülkelerde gerçekleştirdiği gibi Kırgızistan'da da bir aydın kıyımı yapmıştır.

Zamanımızda maalesef Özbekler ve Kırgızlar arasında etnik kırgınlıklar vardır. Bu durum iki gruba da zarar vermekte ve beraberinde çeşitli bölgesel sorunları kaşımaktadır. 1992'den itibaren Kırgızistan önemli uluslararası teşkilatlara katılmıştır. Genel nüfusun %72'sini Kırgızlar, sonra Özbekler, Ruslar, Dunganlar ve diğer Türk kökenli gruplar oluşturmaktadır. Şunu bir daha belirtelim ki Türkiye Cumhuriyeti, Kırgızistan'da Manas Üniversitesi'ni açmıştır ve bu üniversite başarıyla faaliyetlerini sürdürerek bilim adamları yetiştirmektedir. Bu üniversitenin ülkenin eğitim hayatında dikkate değer bir yere sahip olduğunu söylememiz mümkündür.

Isık Göl

Önceki bölümlerde Isık Göl'e ilişkin açıklamalarda bulunmuştuk ama bu göl ayrı bir bölümü hak ettiği için burada tekrar ve ayrıntılı bir şekilde Isık Göl'den bahsedeceğiz. Isık Göl, Kırgızistan'ın kuzey kesiminde Küngey Ala, Terskey Ala, Kızıl-Ompul ve İçke Tasma dağlarının arasında deniz seviyesinden 1609 m yükseklikte yer alır; yüzölçümü 6202 km², uzunluğu yaklaşık 185, genişliği 60 km ve en derin yeri 702 m'dir. Göle, Isık Göl (Issık Köl) denilmesinin sebebi suyunun ılık olmasıdır. Adının M.Ö. 2. yüzyıl Çin kaynaklarında da Jéhai (Sıcak Deniz) adıyla zikredildiği görülür. Kelime İslam kaynaklarında İskuk, İskul, İsigkul, İskul, İsî-kul şekillerinde geçer. Unkovskiy, 1722'de yaptığı haritada buraya suyunun tuzlu olmasından dolayı Tusköl (Tuzgöl) demiştir. Moğol asıllı Kalmuklar ise Kırgızların bu yörede demir ürettiklerini gördükleri için göle Temurtu-Nor (Demirli Göl) adını vermişlerdir.

Herhangi bir adanın bulunmadığı gölün sahilleri az girintili olup sadece doğu tarafında iki küçük körfezin arasında Tasma yarım adası vardır. Dağlardan göle ulaşan ırmaklar karların eridiği mevsimde sel akıntısı haline gelir. Kuzeyde Taldıbulak, Turaygır, Kesesengir, Büyük Aksu, Küçük Aksu ve Koysu; doğuda Tüp, Cırlagan; güneyde Karakol, Cetioğuz, Kızılsu, Barsgan (Barshan), Ton, Çiçkak, Ak-Terek, Cuka ırmakları gölü besleyen başlıca kaynaklardır. Göle yılda yaklaşık 60.000 m^3 su ulaştığı halde seviye belirgin biçimde yükselmemektedir; bunun ve sudaki tuzluluğun sebebi buharlaşmanın fazlalığıdır. Göl seviyesinin en yüksek olduğu dönem dağlardaki karların eridiği ağustos ayıdır; en düşük



Isık Göl'de

seviye ise şubat ayına rastlar. Çok berrak olan suyun rengi yeşilimtraktır; sıcaklığı temmuz ayında 19 dereceyi bulur. 20 m derinlikten itibaren sıcaklığı hızla düşen suların kışın sahil boylarında ve ırmak ağızlarında donduğu görülür. Gölün sahillerinden 50 m yükseklikte taraça ve 300 m yükseklikte fosillerin bulunması, bir zamanlar seviyesinin daha yüksek ve alanının daha geniş olduğunu göstermektedir. Tarım yapmaya çok elverişli bir araziye sahip olan Isık Göl bölgesinde buğday, pamuk, şeker pancarı, mısır ve tütün yetiştirilmekte; kömür, petrol, çinko, demir ve kükürt gibi madenler çıkarılmaktadır; gölde ileri derecede balıkçılık yapılır.

Isık Göl bölgesi çok zengin bir tarihî geçmişe sahiptir. M.Ö 3. ve 1. yüzyıllar arasına tarihlenen Karakol kurganları bu bölge içerisindedir. Ayrıca burası Tanrı Dağları'nın en çok heykel bulunan mevkiidir. Heykellerin çoğunda kına bağlanan iki kayışla bel kemerine asılmış eğri kılıç, Türk tipi börk ve uçları sarkık bıyıklar dikkat çekmektedir. Gölün etrafında Barsgan, Atbaş, Çumgal ve Tokuz Tarav gibi birçok harabe var. Bu harabelerdeki kalelerin çoğunun Fergana, bazılarının da Gök-Türk dönemindeki Soğd kalelerine benzediği görülür. Türkler hakkında bilgi veren İslam kaynaklarına ve bazı Türk destanlarına göre en eski Türk yurdu bu bölgedir. Mesela *Oğuznâme*lere göre Yâfes ilk defa İdil (Volga) ve Yayık (Ural) nehirlerinin kenarına gelip yerleşmiş, oğlu Türk ise Isık Göl civarında oturmuştur. Kırgız destanı Karahan oğlu Alman-Bet'te Isık Göl önemli bir yer işgal ettiği gibi *Manas* destanında da esas yerleşilen bölge Isık Göl çevresidir. Yapılan arkeolojik kazılar ise Türklerin ilk defa Altay Dağları'nın kuzeyi ve Sayan Dağları'nın güneybatısında yer alan Abakan-Tuva-Minusinsk bozkırlarında yaşadığını ortaya koymuştur (M.Ö. 2500-1700 yılları). Isık Göl bölgesinin en eski Türk yurdu olarak gösterilmesinin sebebi, buranın Orta Asya Türk tarihinde çok önemli bir yer işgal etmesinden ve Doğu Türklüğü ile Batı Türklüğünün kaynaşma yeri olmasından kaynaklanmaktadır; ayrıca batı-doğu ticaret yolu Balasagun-Isık Göl-Kuça-Koço üzerinden Çin'e ulaşıyordu.

Wusunların Yurdu

M.Ö. 2. yüzyılın başlarında Orta Asya'yı tamamen kaplayan Büyük Hun İmparatorluğu, bu yüzyılın ilk çeyreğinde Isık Göl çevresinde yaşayan Wusunları hâkimiyeti altına aldı. Çin yıllığı *Hanshu*'ya göre Hunlarla aynı kültürden gelen Wusunların Ch'ih-ku ch'eng (Kızıl Vadi şehri) adlı bir yerleşim merkezleri vardı. Bu şehrin *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te bahsedilen Yavgu ile aynı yer olması ihtimali var. Kaynaklarda 630.000 nüfusa ve 188.800 mükemmel askere sahip oldukları bildirilen Wusunlar daha sonra tamamen Hunlara bağlanarak bu devlet içindeki yerlerini aldılar. Büyük Hun İmparatorluğu'nun gücünü bölmek isteyen Çinliler Wusunlara bir elçi gönderdilerse de (M.Ö. 138-126) başarı elde edemediler.

Yine Çin kaynaklarına göre Ting-ling (Ding-ling/Ogur) boyu ile diğer bazı Türk boyları da Isık Göl bölgesinde yaşıyorlardı. Hunlardan sonra bu bölgede Sabar Türkleri yerleşmiş ve bunlar 5. yüzyılın ortalarında Juan-juanların sıkıştırdığı Avarların baskısıyla batıya çekilmişlerdir. 552 yılında Gök-Türk Devleti kurulunca ülkenin batı kısmını idare eden İstemi Yabgu, Isık Göl'e yakın sayılabilecek bir mevkide, Tanrı Dağları silsilesinde yer alan Akdağ'a (Ektag, Altındağ) yerleşti. Isık Göl, bundan sonra yaklaşık iki yüzyıl sürecek Gök-Türk hâkimiyeti boyunca demir çıkarılan verimli toprakları ile önemli bir bölge oldu.

Budist Rahibin Anıları

Ünlü Budist rahibi Hsüan Tsang (Şüen dzang), 629 yılında Çin'den yola çıkarak Orta Asya üzerinden Hindistan'a giderken Isık Göl'ün kenarındaki Suyab şehrinden geçmiş ve hatıralarında gölün doğudan batıya doğru uzun, kuzeyden güneye doğru dar bir şekilde göründüğünü, suyunun acı olduğunu ve içinde balık ve başka canlıların bulunmasına rağmen kimsenin balıkçılık yapmadığını yazmıştır. II. Gök-Türk Devleti döneminde (682-742)



Şüen-dzang Heykeli ve Vahşi Ördek Pagodası

Isık Göl civarında Az boyu yaşıyordu ve gölün kuzeybatısındaki Tokmak şehri önem kazanmıştı. Bundan sonra bölgede Türgişler, arkalarından da Karluklar görülür; Karluklar zamanında en önemli merkez olarak Barsgan ortaya çıkmıştı. Karluklar, Türgiş Devleti yıkıldığı sırada hâkimiyetini Çu Nehri'nden Isık Göl'ün güneyine ve Tanrı Dağları'ndan Tarım havzasındaki Aksu şehrine kadar yaymışlardı. Belhî, Dakīkī, Firdevsî gibi İran kaynakları da Çiğillerle Karlukların esas unsurunu oluşturdukları bir Türk devletinden bahsetmektedir. Arap elçisi Temîm b. Bahr 750'li yıllarda Büyük Uygur Kağanlığının başşehrine gittikten sonra geri dönerken Isık Göl sahilindeki Barsgan'dan geçmiş ve buralarda birçok müreffeh yerleşim merkezinin bulunduğunu kaydetmiştir. Karahanlı Devleti'nde önemli birer unsur olan Karluk ve Çiğil Türklerinin bu bölgede yaşamaları o dönemde de Isık Göl çevresini ön plana çıkarmıştır. Türgiş, Karluk, Ezgiş, Çiğil, İlak, Tün, Argu ve Çumuk gibi Türk boylarının teşkil ettiği halkın özellikle Barsgan şehrinde oturan kısmı çinicilik, nakkaşlık, demircilik ve marangozluk sanatlarında uzmanlaşmıştı.

Çağatay'ın Hissesi

Isık Göl çevresi Moğol hâkimiyeti sırasında Çağatay Hanlığı'nın yönetiminde kaldı ve özellikle bu dönemin sonlarına doğru bölgenin tamamı İslamiyet'i benimsedi. Timur devrinde de önemli tarihî olaylara sahne olan Isık Göl bölgesine ziraat yapmaları amacıyla Anadolu'dan getirilen 30.000 çadır Kara Tatar yerleştirildi. Timur'un asıl niyeti Sır Derya ile Isık Göl arasını ziraata açmaktı; fakat onun ölümünden sonra kuzeydeki Şamanist göçebelere karşı durmak zor olacağı için bölge boşaltıldı. 16. yüzyıldan beri Kırgızlarla meskun olan göl havalisini 17. yüzyılda Kalmuklar, 18. yüzyılda Çin'de hüküm süren Mançu İmparatorluğu (Ch'ing hanedanı) ele geçirdi. Ancak Çin istilasını hiçbir zaman kabul etmeyen Kırgızlar dağlara çekilerek devamlı bir bağımsızlık savaşı verdiler. 19. yüzyılın ilk yıllarında başlayan Rus hücumları Kırgızlar tarafından önlendiyse de 1860'lı yıllarda bölge tamamen Rusların eline geçti ve daha önce oluşturulan Yedisu vilayetinin bir kazası haline getirildi; kazanın merkezi de Ruslar tarafından gölün güneydoğu sahiline kurulan 15.000 nüfuslu Prjevalsk (Karakol) şehriydi. 1892 yılında 93.877 olan bölgedeki Kırgız nüfusunun yanında az miktarda Rus da vardı. Daha sonra Sibirya demiryolu hattından ayrılan bir kolun Tokmak üzerinden Isık Göl sahilindeki Balıkçı Limanı'na kadar ulaşması, Buam Boğazı tarafında 110 km uzunluğunda bir kara yolunun yapılması ve gölde 1926 yılından itibaren vapur taşımacılığına başlanması üzerine verimli bölge toprakları yoğun bir Rus iskânına maruz kaldı. Bu sebeple halen Kırgızistan'ın güneyinde kuvvetli olan İslam dini bu bölgede çok zayıftır ve sadece göl civarındaki Çolpan Ata'da cami vardır.

Talas Savaşı
Türk-Arap karşılaşması

Çin'de T'ang hanedanı, 659 yılında Batı Gök Türklerini kendisine bağlayıp Tanrı Dağları'nın güneyindeki şehir devletleri

üzerinde otorite tesis ederken Batı Gök Türklerinden gelen Türgişler bağımsızlıklarını uzun süre sürdürmüşlerdi. II. Gök Türk Devleti'nin 682'de güçlü bir şekilde ortaya çıkması ve Türgişlerin batıda güçlenip komşularıyla rekabete girmesi Çinlilerin bölgedeki hedeflerini sona erdirmişti. Batı Türkistan'daki Çin nüfuzunu ortadan kaldıran Kapgan Kağan, Türgişleri yenip kendisine bağlayarak bölgede Gök Türk gücünü yeniden hâkim kıldı. Ancak Kuteybe b. Müslim'in Maveraünnehir'i fethi ve Batı Türkistan'a düzenlediği askerî harekât bölgenin siyasî hayatında önemli değişikliklere yol açtı. Sulu Kağan liderliğinde toparlanan Türgiş ordusu 720-721 yılında Semerkand üzerine yürüdü. Türgişler önce yenilmelerine rağmen ardından Arapları mağlup etmeyi başardılar. Ancak sonuçta Türgiş Kağanlığı, Arap orduları karşısında tutunamadı. Zor durumda kalan şehirlerde Türk beylerinden Fergana ihşîdi, Buhara ve Semerkand hükümdarları, Toharistan yabgusu Araplara karşı Çin'den yardım istemek zorunda kaldı. Maveraünnehir'de ve Batı Türkistan'da Türk-Arap mücadelesinin devam ettiği bu dönemde Çin'de T'ang hanedanının başında güçlü bir hükümdar olan Hsüan-tsang bulunuyordu. Hsüan-tsang cesaretiyle meşhur kumandanlarından Kuça Valisi Kao Sien-Chih'yi Türk beylerine yardım etmekle görevlendirdi. Kao Hsien-Chih, 748 yılında Tanrı Dağları'nın kuzeyindeki Tokmak'ı alarak Batı Türkistan'a giden stratejik mevkii ele geçirdi. Bu sırada Kao'nun idam ettirdiği Taşkent hâkiminin oğlu, babasının intikamını almak için Ebû Müslim Horasânî ile Yedisu ve Isık Göl civarında yaşayan Karluklardan yardım istedi.

Savaşın Seyri

Çin ordusu, İslam ordularıyla, Talas (Taraz) Nehri kıyısında (bugünkü Evliya Ata'nın doğusunda) savaşa tutuştu. Fergana ordusu da Çinlilerin yanında yer aldı. Ebû Müslim'in gönderdiği İslam ordusunu Ziyâd b. Sâlih kumanda ediyordu. Kuzeyden Karluklar yardıma geldiler. Zilhicce 133'te (Temmuz 751) Talas Nehri

kıyısındaki Atlah mevkiinde cereyan eden savaş beş gün sürdü. Muhtemelen savaşın son günü Karluk Türkleri Çin ordusuna arkadan saldırdı. İki ateş arasında kalan Çinliler ağır bir yenilgiye uğradı. Makdisî'ye göre Talas Savaşı'nda 100.000 kişiyi aşkın Çin ordusundan 45.000 kişi öldürülmüş, 25.000 kişi esir alınmıştır. Savaşın sebebi ve sonucuyla ilgili olarak önemli bilgiler veren İbnü'l-Esîr, Fergana ihşîdi ile Taşkent (Şâş) meliki arasında ihtilâf çıkınca ihşîdin Çin imparatorundan yardım istediğini, onun gönderdiği 100.000 kişilik bir ordunun Taşkent'i kuşattığını, Taşkent melikinin de Çin imparatorunun hâkimiyetini kabul ettiğini, Çin ordusunun geldiğini haber alan Ebû Müslim'in Ziyâd b. Sâlih'i onlara karşı sevk ettiğini, savaşı Müslümanların kazandığını, 50.000 Çinlinin öldürüldüğünü ve 20.000'inin esir alındığını, kurtulanların Çin'e kaçtığını, savaşın Zilhicce 133 (Temmuz 751) tarihinde meydana geldiğini belirtir. Çin kaynakları ise ordularının asker sayısını 30.000 diye kaydeder. Kaynaklardaki bilgilerden, Çin'in ilk hedef olarak Taşkent'i seçmesinin sebebinin Batı Türkistan'ın içinde bulunduğu siyasî durumla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Gök Türk ve Türgiş devletlerinin yıkılmasının ardından kendileri için yegâne tehlikenin Gök Türk şehzadelerinin hâkimiyeti altındaki Taşkent'ten geleceğini bilen Çinliler muhtemelen öncelikle Taşkent'i ele geçirip şehrin hâkimini itaat altına almayı planlamışlar, öte yandan birlik içinde olmayan ve Çinlilerin önünü kesmek isteyen Türkler, Çin ordusuyla tek başlarına mücadele edemeyeceklerini bildiklerinden Çin üzerine bir sefer düzenlemek niyetinde olan Ebû Müslim-i Horasânî'yi Kuça, Karaşar, Hoten ve Kaşgar'ın işgaline ikna etmişler, bu durumu öğrenen Kao Hsien-Ch'ih büyük bir orduyla harekete geçmiştir.

Savaşın Jeopolitik Sonucu

T'ang hanedanı bu yenilgiden sonra Batı Türkistan'a hâkim olma emellerinden vazgeçmek zorunda kaldı ve Türk boyları Çin baskısından kurtuldu. Batı Türkistan'da sarsılan Türk nüfuzu yeniden

kuruldu. Karluklar 766'da Tanrı Dağları yöresinde bağımsız devletlerini oluşturdular. Bu yeni siyasî ortam ve nüfus hareketleri Karahanlı Devleti'nin oluşumuna zemin hazırladı. Hz. Ömer zamanında Sasani Devleti'nin yıkılmasının ardından bölgede İslam fütuhatı sırasında başlayan ve bir asır devam eden Türk-Arap mücadelesi Talas Savaşı'ndan sonra yerini dostluğa ve iş birliğine bırakmış, sağlanan barış ortamında İslamiyet Türkler arasında hızla yayılmış, Müslümanlığı benimseyen Türkler, Abbasî halifeliğinin askerî ve siyasî kadrolarında yer almaya başlamıştır.

Talas Savaşı kültür tarihi açısından da önemli gelişmelere yol açmıştır. Çin'de keten ve kenevirden imal edilen kâğıt bu savaşta esir alınan Çinliler vasıtasıyla Çin dışında ilk defa Semerkand'da imal edilmiş, 794 yılında Bağdat'ta bir kâğıt imalathanesi kurulmuş, bunu Mısır'daki imalathaneler takip etmiştir. 9. yüzyıldan itibaren Endülüs'ten Hindistan'a kadar bütün İslam ülkelerinde kâğıt yapımına başlanmıştır. Nitekim kâğıt Avrupa'ya Sicilya ve Endülüs üzerinden girmiştir.

Özkent

Karahanlı Devleti'ne başkentlik yapmış, günümüzde Kırgızistan sınırları içinde bulunan tarihî şehirdir. Kırgızistan'ın güneybatısında Özbekistan sınırına çok yakın bir kesimde Karaderya'nın sağ tarafında deniz seviyesinden 1012 m yüksekliktedir. Günümüz Kırgızcasında Özgön, Uzgen olarak yazılan şehrin adı İslam tarihi kaynaklarında Yüzkent, bazen de Özcent şeklinde geçer. *Dîvânü Lügâti't-Türk*'e göre Özkent, Fergana kasabasının bir adıdır ve "özümüzün şehri" anlamına gelir.

Özkent'in içinde bulunduğu Fergana havzası tarihin ilk devirlerinden itibaren Türkistan coğrafyasının en önemli bölgelerinden biri olmuştur. Eski Çin kayıtlarında Da-yüan (Büyük Bahçe) adıyla kaydedilen Fergana yöresi Büyük Hun İmparatorluğu zamanında Wu-sunlara yurtluk yapıyordu. Zamanla Hunlara bağlandı. Ardından Akhun Devleti'nin sınırlarına dâhil oldu. Daha sonra

Gök Türkler ve özellikle Batı Gök Türklerin hâkimiyet alanına girdi. Karluklar başta olmak üzere birçok Türk boyunun göçlerine sahne oldu ve esas önemini Karahanlılar döneminde kazandı. Bu arada Fergana ile Özkent'te yerleşmiş bulunan Ezgişlerin Onoklardan olduğu, yani Türgiş boylarından geldiği bilinmektedir.

Bölgeye İslam dininin ilk defa ulaştığı devirlerde Fergana Vadisi'nin doğusunda İslamiyet'i kabul etmemiş Türklerle sınır konumundaydı. 9. yüzyıl ortalarında Özkent'te Gür (Kür) Tegin adlı bir Türk beyi idarecidir. Özkent, eski Türk şehirlerinin ordu kalesi etrafında kademeli şekilde gelişmiş durumunu yansıtıyordu. Ortaçağ İslam coğrafyacıları da Özkent'in diğer Müslüman şehirleri gibi kale, iç şehir ve dış mahalleler şeklinde üç kısımdan oluştuğunu kaydeder.

Ortaçağ'da önemli coğrafi eserlerden *Hudûdü'l-âlem*'de bildirildiğine göre Karluk (Halluh) Dağı'nın arkasından çıkan Uzgend ile Kuba ırmakları şehrin yakınından geçiyordu. *Zeynü'l-ahbâr*'da ise Kaşgar'dan Özkent'e iki dağ arasından geçilerek gelindiği kayıtlıdır. Özkent, o devirlerde coğrafi konumu gereği Çiğil ve Türgiş gibi önde gelen Türk boylarının yolları üzerinde yer alıyordu ve bütün Fergana bölgesinin merkezi durumundaydı. Kaynaklarda söz konusu dönemde Özkent'in Oş şehrinin üçte biri büyüklüğünde, ancak kalabalık ve çok asker çıkaran bir şehir olduğu, çevresindeki dağlarda demir, bakır, kurşun ve nişadır bulunduğu bildirilmektedir. İslam coğrafyacısı İdrîsî, Özkent'in büyük ve mamur bir şehir olduğunu, şehirde çok sayıda askerin bulunduğunu, halkının cesur, onurlu ve ihtiyatlı olduğunu, Şâş Nehri'nin ana kolunun Özkent'teki kaynaktan çıktığını, şehrin Türklerin ticaret yeri sayıldığını, surlarla çevrili olup dört kapısının, çarşı ve camilerinin bulunduğunu söyler. *Yâkût el-Hamevî* de Özkent'i Fergana bölgesinin dârü'l-harbe en yakın sınır şehri olduğunu, bir kalesi ve birçok kapısı olan şehrin surlarla çevrili, akarsuları ve bahçeleri bol bir şehir olduğunu kaydeder.

Ocak 998 sonlarında ölen Karahanlı Ebü'l-Hasan Ali Arslan Han zamanında Fergana Karahanlı hâkimiyetine girince şehir de onların idaresine geçti. Bu hanedana mensup hanlar Özkent'te para bastırdılar. Daha sonra Ebû Nasr Ahmed b. Ali'nin (Togan Han) büyük kağanlığı zamanında kardeşi İlig Han Nasr, Fergana taraflarının yöneticisi olarak Özkent'te oturmaya başladı. Burada iken Maveraünnehir'deki Samaniler ile uzun bir mücadeleye girişti. Buhara'yı işgal ederek Samani Devleti'ni yıktıktan sonra (999) Maveraünnehir'den getirdiği Samani hanedanından Abdülmelik'i ve diğer varislerini Özkent'te hapsetti. Ardından, el-Müntasır lakabını alacak olan İsmâil b. Nûh kaçıp Harizm'e gitti ve orada etrafına adam toplayarak Samani hanedanını diriltmeye çalıştı. Ancak kendisi Merv'de 1005 yılında öldürüldüğü gibi kardeşleriyle taraftarları esir edilerek tekrar Özkent'e götürüldü. Maveraünnehir'de İlig Han'ın yerine geçen (1012-13) kardeşi Mansûr (Arslan İlig Han) gücünü Talas, Şâş, Tünhas, Binhas, Fergana, Özkent, Hucend, Üsrûşene ve Buhara'da göstermişti. Bu arada Karahanlılar arasında iç mücadelelerin başlamasıyla birlikte Özkent de bazı olaylara sahne oldu. 1016'dan önce Özkent'te oturan Arslan Han ile Kaşgar'da oturan Mahmud, Özkent yakınında savaştılar.

Yûsuf Kadır Han'ın kardeşi Ahmed b. Hasan 1019'da Arslan İlig Muhammed'in başşehri Özkent'i ele geçirdi. 1025 yılında Özkent'te Kadır Han adına sikke basılıyordu. 1026-1027'de Karahanlıların büyük kağanı olan Yûsuf Kadır Han 1025'te muhaliflerini yenerek Özkent'i zapt etti ve 1032'ye kadar elinde tuttu. 1033-1034 yıllarında Özkent'e sahip olan Aynüddevle Muhammed 1035'te uzaklaştırıldığı şehre 1037'de daha güçlü şekilde hâkim oldu. 1038'de Böri Tegin (Tamgaç Buğra Karahan) unvanını taşıyan İlig Han Nasr'ın oğlu Ebû İshak İbrâhim, Ali Tegin'in oğulları tarafından kapatıldığı hapishaneden kaçarak Özkent'te kardeşi Aynüddevle'nin yanına sığındı.

Kaynaklara göre şehir 1046-47'de Batı Karahanlı Devleti'nin ilk başkenti durumundaydı. Nitekim devletin ikiye ayrılmasının ardından Batı Karahanlılarda hâkimiyet Aynüddevle I. Muhammed b. Nasr'ın elinde kalmış, ardından Doğu Karahanlılardan Şerefüddevle Süleyman Arslan Han 1043-44'te bir süre Özkent'i ele geçirmiş, fakat yeniden Batı Karahanlı idaresi kurularak merkez haline gelmişti. Bundan sonra Özkent, Selçukluların baskısına maruz kaldı. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, Nisan-Mayıs 1088'de Ceyhun'u (Amuderya) geçerek çıktığı doğu seferinde Özkent'e kadar ilerledi ve Batı Karahanlılar bir süre Selçuklulara bağlandı. Melikşah adına hutbe okunmaya ve sikke bastırılmaya başlandı. Melikşah 1090 sonunda ikinci defa Özkent'e kadar geldi ve bölgeyi itaat altına aldı. 1141'de Karahıtayların Maveraünnehir'i istila etmesinden sonra Fergana'da merkezi Özkent olmak üzere bağımsız küçük bir Karahanlı Devleti (Fergana Hanlığı) kuruldu. Bu devirde Özkent'te bol miktarda sikke basıldı. Hükümdarları ise Tuğrul Kara Hakan unvanını taşıyordu. Bu hanlık 1212'ye kadar sürdü.

1210'da Karahıtayları bozguna uğratan Harizmşah Muhammed kaçan Karahıtayları Özkent'e kadar kovaladı. Nümizmatik belgelerine göre o devirde Özkent hükümdarı bulunan ve Uluğ Sultan unvanını taşıyan Celâleddin Kadır Han'ın da aynı akıbete uğramış olması muhtemeldir. Bu dönemde Fergana'nın kuzey tarafları Nayman asıllı Güçlüg'ün (Küçlük) kontrolü altındaydı ve Güçlüg Özkent'i yağmalamıştı. Şehir Moğol istilası sırasında Cengiz Han'a itaat eden ilk Müslüman hükümdar olan Karluk Hanı II. Arslan'ın oğluna verildi. Büyük Moğol hanları devrinde Fergana, Çağatay hanedanına ait olmasına rağmen Özkent'te yerli bir sülale hüküm sürüyordu. Şehir Moğol Büyük Kağanı Mengü (Möngke) tarafından Karlukların idaresine verildi. Daha sonraları Çağatay hanedanından Barak Han orada tahta çıktı.

Şehirde 12-14. yüzyıllardan pek çok mezar taşı yanında bazı binalar ve sanatkârane yapılmış bir türbe-mescidin büyük

kapısı bugüne ulaşmıştır. Üzerindeki kitâbeden türbede yatan zatın 1192 yılında öldüğü anlaşılmaktadır. Bunun yanında diğer bir türbe ile Karahanlı mimarisine ait kuşaklar halinde tuğla süslemeli 20 m yüksekliğinde bir minare vardır. Bu türbelerin kimlere ait olduğu konusunda halk arasındaki rivayetlerden başka bilgi yoktur. Bazılarına göre bunlar evliyadan Burhâneddin Kılıç ile anne ve babasının türbeleridir. Diğerlerine göre ise İlig Mazî ile Sancar Mazî'nin mezarlarıdır. Ancak Sancar Mazî'nin kabri Merv'dedir. İlig Mazî ise tarihçilerin bildirdiğine göre Özkent'te defnedilmiştir. Buna göre yan yana bulunan üç türbeden en eskisi 1012 tarihli ve tromplu kubbeli olup Nasr b. Ali'ye (İlig Mazî) aittir. 1152 tarihli ikinci türbe Celâleddin Hüseyin tarafından yaptırılmıştır. 1186 tarihli üçüncü türbe muhtemelen Hüseyin'in torunu Muhammed b. Nasr'a aittir. İlk iki türbedeki sade yazı dekoruna karşılık üçüncü türbede bir zenginleşme ve süsleme sanatı bakımından gelişme olduğu görülmektedir.

Zaman içinde Özkent eski önemini kaybetse de kaynaklarda adından sıkça söz edilmiştir. Timur, 1376'dan sonra bir seferden dönerken Yesi'den geçerek Özkent'e ulaştığında Kutluğ Terken Ağa ve diğer hatunlar, noyanlar, emîrler orada huzura girip etek öptüler. Burada verilen ziyafetin ardından Hucend'e gittiler. Timur'un ölümünden sonraki yıllarda da şehrin önemini koruduğu anlaşılmaktadır. Hudaydâd tehlikesi ortadan kalkınca Timurlu Şâhruh'un Emîrek Ahmed'e Özkent'i tımar (soyurgal) olarak verip işleri yoluna koyuncaya kadar kalmak üzere Emîrzâde Baykara ve Emîr Mızrab'ı onun yanına tayin ettiği bilinmektedir. Fakat zamanla Fergana Vadisi'nde Andican'ın ön plana çıkması ile Özkent'in önemi azaldı. Bunun sebeplerinden biri olarak, Kaşgar merkezli Hocalar devri hâkimiyetinin başarısızlığı gösterilir. Bu esnada çıkan karışıklıklar neticesinde ahalisinin başka yerlere göç etmesinden sonra Özkent 17. yüzyılda tamamen önemini kaybetti ve 1710'da bölgede kurulan Hokand Hanlığı sınırlarına dâhil edildi. 1874 yılında kesin biçimde Rus hâkimiyetine girdi.

1924'te Sovyetler Birliği bünyesindeki Kırgız Özerk Cumhuriyeti'ne bağlandı. 1936'da ilan edilen Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde yer aldı. Sovyetler Birliği idaresi zamanında Özkent yeni gelişen bir mahalleye doğru kaydı ve burada gelişti (1927). Yeni iskân alanında lokantalar ve atölyeler açıldı. Şehirde süt işleme tesisleri, ekmek, bira, şarap fabrikaları kuruldu. Günümüzde burası 45.000'e yaklaşan nüfusa sahip önemli bir yerleşim yeridir. Ortaçağ'da Özkendî nisbesiyle tanınan âlimler arasında *Fetâvâ* adlı eseriyle tanınan Hanefî fakihi Kādîhan ve muhaddis Ali b. Süleyman b. Dâvûd sayılabilir.

KAZAKİSTAN

Kazakistan ile tanışmam 1997 yılı ağustos ayı içinde oldu. O zaman yollar açık ve vize problemi bulunmadığı için Taşkent (Özbekistan) üzerinden Çimkent'e oradan da Hoca Ahmed Yesevî Türbesi'nin bulunduğu Türkistan'a geçtik. Çocukluktan beri hayallerimi süsleyen Türkistan'a (Orta Asya) gitmek benim için büyük bir mutluluktu. Üniversitemde yıllarca son devir Türkistan tarihini ders olarak okutmuştum. Bu dersi dinleyen öğrencilerimden biri, Osman Yorulmaz yanımdaydı. Yine fakültemizin Türk Dili Edebiyatı bölümü mezunu Mehmet Sözer de bizimle beraberdi. Osman ve Mehmet yıllardan beri o bölgede çalıştıkları ve alanı çok iyi tanıdıkları için araziyi anlatıyorlardı. Sabahın ilk ışıklarında güneş Tanrı Dağları'nın batı eteklerinden doğarken duyduğum heyecan ve mutluluk tarif edilmezdi. Türkistan'daki Hoca Ahmed Yesevî Üniversitesi'ne vardığımızda ise Muhterem Hocam Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu bizi karşıladı. O da benim hocamdı ve 3 yıldır orada rektör vekilliği yapıyordu.

Türkistan'da bulunduğum üç sene içerisinde çok kıymetli Kazak ve Türkiye'den de yeni dostlar edindim. Ahmet Şimşek, Mustafa Ersungur, Mehmet Kıldıroğlu, Ali Daşman ve İbrahim Yıldırım bunlardan bazılarıdır. Abdulvahap Kara, Kenan Yavan ve Göksel Öztürk ise Türkiye'den üniversite yıllarından beri tanıdığım kıymetli arkadaşlardı. Bütün dostlarla içinde bulunduğumuz zorluklara rağmen çok güzel günlerimiz oldu. Bir araya geldiğimizde hâlâ o günleri anarız. Bu anlamda herkes gibi

ben de Türkistan şehrinin manevi bir havası olduğuna, Kazakça kasiyetti (kutsal) bir yer olduğuna inananlardanım. Bu havayı oluşturan hiç şüphesiz Hoca Ahmed Yesevî'nin türbesi ve onun etrafında oluşan manevi ortamdır.

Arkadaşlarımın değerlendirmelerine göre kısa süre içinde Kazakça öğrenmiştim. Daha sonra Rusçamı da geliştirme fırsatım oldu. Türkistan'da içinde bulunduğum zor şartlara rağmen kendimi çok geliştirdim. Yeni şeyler öğrendim. Türk tarihine araziden bakma imkânım oldu. Bu benim için büyük bir nimetti ve faydalandığımı söyleyebilirim. Bu süre içerisinde Kızılorda'nın en kuzeyini, Sır Derya (Seyhun) boylarını, tarihi Otrar kalıntısını, Şavuldur müzesini elimden geldiği kadar burada saymadığım bütün eski eserlerin bulunduğu alanları görmeye ve incelemeye çalıştım. Hem Sır Derya boyları hem de onu paralel bir şekilde takip eden Karadağlar (Karatav) sayılamayacak derecede tarihi kalıntıya sahiptir. Burası, Karadağlar'ın doğusundaki Sozak Çölü'nün kıyısında bulunmasına rağmen muhteşem bir alandı ve Ön Asya Türklerinin büyük çoğunluğunu da meydana getiren Oğuzların önemli bir kalesiydi. Eski kaynaklarda adları geçen Oğuz şehirlerinin kalıntılarının hâlâ varlığını sürdürmesi, hatta bazı yerleşim yerlerinin adlarını taşıyan kasabaların mevcudiyeti Türk tarihinin zengin bir noktasını teşkil eder. Bu konu üzerinde Kazak arkeolog dostlarımız başarı ile çalışmaktadır.

Sahip olduğu büyük manevi ve tarihi değere rağmen son devirlerde özellikle Sovyet döneminde geri bırakılan Türkistan'da bir üniversite kurulması çok eleştirildi. Ancak, aradan geçen süre içerisinde Hoca Ahmed Yesevî Üniversitesi'nin çok geliştiğini ve Türkistan şehrine katkı sağladığını söylemek mümkündür. Yine harap halde bulunan Hoca Ahmed Yesevî Türbesi Türkiye Cumhuriyeti tarafından restore edilerek ayağa kaldırıldı. Türkleri İslamlaştıran veli olarak kabul edilen Hoca Ahmed Yesevî'nin türbesi sadece Kazaklar arasında değil tüm Türk İslam âleminde büyük değer görmektedir.

Türkistan

Türkistan ayrıca bugün Kazakistan'da bulunan Yesi şehrinin sonraki devirlerdeki adıdır. Şehir Güney Kazakistan eyaletinin merkezi Çimkent'e 156 km uzaklıktadır. 12. yüzyıldan sonra kaynaklarda Yesi adıyla geçerse de kalıntılarında bir ize rastlanmamıştır. Yezdî'nin (14. yüzyıl) *Zafernâme*'sinde adı Türkistan olarak da geçer. Burası Türklerin İslamiyet'e geçişini sağlayan Ahmed Yesevî'nin yaşadığı yer olarak ün kazanmıştır. Yesevîyye tarikatının kurucusu Ahmed Yesevî'nin nisbeti Yesi şehrindedir. Özellikle Timur'un 1396'da onun mezarının bulunduğu yerde yaptırdığı türbe sonraki devirlerde şehrin öneminin sürmesini sağlamıştır. Ahmed Yesevî "Hazret-i Türkistan" adıyla anıldığı için şehrin Türkistan adı buna bağlanmaktadır. Türk dünyasında Türkistan adlı bir yerleşim yerinin bulunması çok anlamlıdır. Aradan yıllar geçtikten sonra Almatı'da bir Kazak taksi şöförü ile seyir halinde iken sohbet ediyorduk. Türk olduğumu duyunca her iki halkın yakınlığından bahsettik. Fakat "Siz Türk'sünüz, ülkenizin adı Türkiye ama Türkiye'de Türkistan adlı bir yer adı yok bizde var," diyerek gururlanması beni çok etkilemişti.

Hoca Ahmed Yesevî

Hoca Ahmed Yesevî, Türklerin dini-tasavvufi hayatında geniş ve derin etkiler yapmış ve bundan dolayı "Pir-i Türkistan" namıyla meşhur olmuş biridir. Mutasavvıf-şair, Yesevîyye tarikatının kurucusudur.

Ahmed Yesevî'nin tarihi şahsiyetine ait belge ve bilgi az olsa da menkıbelerine bakarak bir sonuca varmak mümkün olabilir. Ayrıca "hikmet"leri, onunla ilgili tarihi kaynaklardan elde edilecek çıkarımlar, hayatı ve eserleri, fikirleri hakkında bilgilenmemizi sağlar. Çimkent şehrinin doğusundaki Sayram'da (İsficab) doğmuştur. Bazı kaynaklarda Yesi'de doğduğu da söylenmektedir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmese de 1101/1141 dolaylarında



Ahmed Yesevî'nin Türbesi

doğduğu tahmin edilmektedir. Babasının adı İbrahim, annesinin adı Ayşe'dir. Ailesinin ikinci çocuğu olan Ahmed, önce annesini sonra babasını kaybetmiştir. Bunun üzerine kardeşini yanına alan Gevher Naz, Yesi'ye göç etmiştir. Burada eğitimine başlayan Ahmed Yesevî, Arslan Baba'dan feyz alarak aşamaları geçmiş, yükselmiş ve şöhreti artmıştır. Hocası Arslan Baba'nın ölümünden sonra Buhara'ya gider. Burada da Yusuf el-Hemedani'ye intisap eder. Onun da vefatı üzerine Endaki'ye intisap eden Yesevî, Endaki'nin de irtihalinden sonra irşad postuna oturur. Bir süre sonra da Yesi'ye döner.

Ahmed Yesevî altmış üç yaşına geldiğinde geleneğe uyarak tekkesinin avlusunda müridlerine bir çilehane hazırlatır, vefatına kadar burada ibadet ve riyazetle meşgul olur. Sayram'da İmam Muhammed b. Ali neslinden gelenlere hace denildiği gibi onlara bağlı olanlara da aynı isim veriliyordu. Ahmed Yesevî de bu silsileye bağlı olduğu için Hace Ahmed, Hace Ahmed Yesevî, Kul Hace Ahmed olarak da anılmaktadır. Kerametlerinin vefatından sonra da devam ettiği ileri sürülen Ahmed Yesevî, rivayete göre

kendisinden çok sonraları yaşayan Timur'un rüyasına girer ve ona zafer müjdesini verir. Timur zafere erişince bütün Türkistan bozkırlarında namı çok yayılmış Ahmed Yesevî'nin kabrini ziyaret için Yesi'ye gelir. Kabrin üstüne devrin mimari şaheserlerinden olacak bir türbe yapılmasını emreder. Birkaç yıl içinde inşaat tamamlanır ve türbe camii ve dergâhı ile bir külliye halini alır. Ahmed Yesevî'nin türbesinin civarına gömülmek bozkır göçebeleri için ayrı bir değer taşır. Bu sebeple birçok kişi daha hayattayken türbe civarında toprak satın alarak kabirlerini hazırlarlar. Hatta kışın ölen bir kimse keçeye sarılarak ağaca asılır ve bahara kadar bekletilir; bahar gelince götürülüp Ahmed Yesevî'nin türbesi civarına defnedilir. Bu gelenek Ahmed Yesevî'nin Orta Asya Türklüğü üzerinde ne derece tesirli olduğunu açıkça göstermektedir. Rivayete göre Ahmed Yesevî'nin İbrahim adında bir oğlu olmuşsa da kendisi hayattayken vefat etmiştir. Ayrıca Gevher Şehnaz ve Gevher Hoşnaz adlarında iki kızı dünyaya gelmiş, soyu Gevher Şehnaz vasıtasıyla devam etmiştir. Türkistan, Maveraünnehir ve diğer Orta Asya bölgelerinde olduğu gibi Anadolu'da da kendilerini Ahmed Yesevî'nin neslinden sayan pek çok ünlü şahsiyet çıkmıştır. Bunlar arasında Semerkandlı Şeyh Zekeriyya, Üsküplü Şair Ata ve Evliya Çelebi zikredilebilir. Ahmed Yesevî'nin Yesi'de irşada başladığı sıralarda Türkistan'da Yedisu havalisinde kuvvetli bir İslamlaşma yanında İslam ülkelerinin her tarafına yayılan tasavvuf hareketleri de vardı.

Medreselerin yanında kurulan tekkeler tasavvuf cereyanının merkezleri durumundaydı. Yine bu yıllarda Maveraünnehir'i kendi idaresi altında birleştiren Sultan Sencer vefat etmiş (1157), Harezmşahlar kuvvetli bir İslam devleti haline gelmeye başlamışlardı. Bu uygun şartlar altında Ahmed Yesevî Taşkent ve Sır Derya yöresinde, Seyhun'un ötesindeki bozkırlarda yaşayan göçebe Türkler arasında kuvvetli nüfuz sahibi olmuştu. Etrafında İslamiyet'e bütün samimiyetiyle bağlı olan yerli halk zümresi ile yarı göçebe köylüler toplanıyordu. İslami ilimlere vakıf olan,

Arapça ve Farsça bilen Ahmed Yesevî, çevresinde toplananlara İslam'ın esaslarını, şeriatın hükümlerini, tarikatının adab ve erkânını öğretmek gayesiyle sade bir dille ve halk edebiyatından alınma şekillerle hece vezninde manzumeler söylüyor, "hikmet" adı verilen bu manzumeler, ayrıca dervişleri vasıtasıyla en uzak Türk topluluklarına kadar ulaştırılıyordu. Hikmetlerin muhtevası Ahmed Yesevî'nin hayatı hakkında bazı bilgiler vermektedir. Ancak bunların tarihi hakikatlere ne derece uygun olduğunu tespit etmek güçtür. Buna rağmen Yesevî'nin şiirlerinde yer alan bu bilgiler hayatına, eğitimine, sülüküne, ulaştığı makam ve mertebelere dair bazı açıklamalar getirmesi bakımından oldukça değerlidir.

En meşhur eseri *Divan-ı Hikmet*'tir. Bütün hikmetlerin temelinde Ahmed Yesevî'nin inanç ve düşünceleri, tarikatının esasları bulunmaktadır. Hikmetler Türkler arasında bir düşünce birliğinin teşekkül etmesi bakımından çok önemlidir.

Geniş Ülke

Yüzölçümü bakımından dünyanın dördüncü büyük ülkesi olan Kazakistan 2 milyon 724 bin km^2 alana sahiptir. Son tahmini rakamlara göre Kazakistan'ın nüfusu 17 milyon civarında olup, hatta günümüzde bu sayıyı biraz aşmış durumdadır. Rusya Federasyonu, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Çin'le sınırı olan bir ülkedir. Bununla birlikte ayrıca Aral veya Balkaş adlarında dünya ölçeğinde önemli iki büyük göle sahiptir. Diğer taraftan Kazakistan genelinde 82 bin civarında su kaynağı bulunduğunu biliyoruz. Su kaynaklarının hemen hepsi Türkçe isimler taşır. Bu durum diğer unsurlar ile birlikte bölgenin eski çağlardan beri Türklerin tarihi için neden büyük değer taşıdığını göstermektedir. Söz konusu her su boyunun etrafında Türk kökenli halklar yaşamışlar ve tarihte önemli roller oynamışlardır. Diğer taraftan sahip olduğu doğal kaynaklar özellikle petrol başta olmak üzere bütün dünya devletlerinin ilgisini çekmektedir. Burada çok fazla

petrol rezervinin mevcut olduğu dünya genelinde yazılıp söylenen konular arasındadır. Kazakistan'da bizi tarihi derinliklere götürebilen çok fazla arkeolojik malzeme de bulunur. Ama en azından M.Ö. 3000'lere kadar gidebileceğimiz ölçüde bir Kazakistan tarihi söz konusudur.

Boyların Memleketi

O döneme baktığımızda özellikle Aral Gölü ve gölün güneyindeki bölgelerde, Sır Derya civarında Güney, Doğu, Orta ve Kuzey Kazakistan'da ve Batı Kazakistan'da ayrı ayrı kültürlerin yaşamış olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bu saydığımız bölgelerin her birinin ayrı özellikleri vardır. Bu da farklı kültürlerin gelişmesine sebep olmuştur. Kazakistan, Sibirya'dan gelen Andronovo kültürünün yayılmasıyla birlikte gerçek anlamda bizim bildiğimiz somut Türk kültürüyle karşılaşmış oluyor. Bununla birlikte bilinen tarihte yani M.Ö. 3 binlerden itibaren günümüze kadar tam anlamıyla kesin Türk yurdudur diyebiliriz. Aradan binlerce yıl geçtikten sonra Büyük Hun İmparatorluğu zamanında bu imparatorluğun bünyesinde yer alan Kazakistan daha sonraları Akhunların veya buradan çıkan Avarların, Kanglıların yurdu olmuştur.

Ancak şöyle bir tanımlama yapmak daha doğru olacaktır:

Batı ilim âleminde en güçlü ve en çok tanınan Kuman, İslam âleminde Kıpçak olarak tanınan boy grubunun en eski ataları Ding-lingler Güney, Orta ve Batı Kazakistan'da yaşamışlardır. Bu boy grubunun Güney Kazakistan'da "hu-cie" diye anıldığı Çin kaynaklarında yazılır. Ama biz bunların Ogurlar olarak Türk tarihinde önemli bir rol oynadığını biliyoruz. Ben de Bulgarların batıdaki Kumanların sarışın mavi gözlü Türklerin bu bölgeden çıktığı sonucuna varıyorum. Bunları *Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları* kitabımda detaylı bir şekilde inceledim. Ptolemaios'ta olduğu gibi mesela batı kaynaklarında dahi Türkçe Yayık Nehri'nin adı geçer. Karadeniz'in kuzeyindeki Ural Dağları ve o civardaki

bütün bölgeler tarihin en eski devirlerinden beri yine Türk boylarına yurt olmuştur. Sonuçta bu bölgeden Avrupa'ya doğru Türk boylarının akışı vardır. M.Ö. 2000'lerden veya 1800'lerden itibaren Andronovo kültürünün yaşadığı bölgeyi de göz önüne alarak bir yayılma alanı tespit edebiliyoruz.



Kumay

Göç Yolları Modeli

Bu yayılma alanları paradigmasında, söz konusu göç meselesi örneğini milattan önceki bilinmeyen tarihi devirler için de kullanmak mümkündür. İklim değişikliği ve siyasi olayları anlatmaya lüzum yoktur. Çünkü tüm bu konular araştırma sonuçları sayesinde tarihleri ana hatlarıyla belirlenmiştir, diyebiliriz. Diğer taraftan M.Ö. 56 yılında Hun devlet merkezindeki tartışmadan sonra Cı-çi kendine bağlı kitleleri yanına almış ve batıya, Kazakistan bozkırlarına doğru yol almaya başlamıştır. Yol üzerinde uzun mücadelelerden sonra Güney Kazakistan havalisine inmişlerdi. Hatta göç esnasında Yenisey bölgesinde yaşayan ve o dönemde Altay Dağları'nı aşarak daha güneye inmiş olan Kırgızları, hâkimiyetleri altına alarak batıya doğru gelmişler, Güney Kazakistan'da Taraz ya da diğer adıyla Jambıl bölgesinde bir devlet kurmuşlardı. Bunları Batı Hunları olarak biliyoruz.

Gereksiz Savunma Savaşı

Batı Hunları adını verdiğimiz devletin ilk nüveleri M.Ö. 36 yılında Ban Çao isimli birinin 70 bin kişilik Çin ordusu tarafından Taraz'da mağlup edilerek ortadan kaldırıldı. Cı-çi kahraman biri olmasına rağmen burada stratejik hata yapmış, surların arkasında kale savunması savaşını tercih etmişti. Bu o zamanlar Türklerin alışık olmadığı bir savaş sistemiydi. Neticede 1500 kişi ümitsizce ve kahramanca çarpışarak hayatlarını kaybettiler. Bu bir kırılma noktasıdır. Çünkü bozkırların daha çok hücum savaşı yaptıklarını ve savunma savaşına donanım olarak uygun olmadıklarını görüyoruz. Türkler Ortaçağ'dan sonra Ön Asya'ya gelişlerinin devamında özellikle savunma savaşlarında başarılı olmuşlardır. Ön Asya öncesi Kazakistan toprakları bozkır kültürünün yaşanmışlığı açısından Türklerin en eski yurtlarından biridir.

Avrupa Kapılarının Açılması

Hunların zayıflamasından sonra aynı dönemde Güney Kazakistan'da Usun (Wu-sun) veya Üysün diye bilinen kimseler hâkim oldular. Bunlar bir devlet kurdular. Aslında Usun Devleti'nin ağırlık merkezi Kırgızistan'da ve biraz da Özbekistan'daydı. Fakat, Güney Kazakistan'ın özellikle Çimkent ve Taraz gibi bölgelerin açık bir şekilde Usunların hâkimiyeti altına girdiğini söyleyebiliriz. Ayrıca Usunların Kırgızistan'daki Isık Göl civarında başkentleri vardı. Oraya da Kızıl Vadi Kalesi diyorlardı. M.S. 82 civarında Moğolistan'da büyük bir kıtlık ve açlık meydana gelince, Türk boyları yoğunluklu olarak Batı Kazakistan bozkırlarında toplanmaya başladı. Tabii ki bunların bir kısmı da Sibirya'da bulunuyordu. Buradaki yoğunlaşma 150-200 yıl sonra Avrupa kapılarını Türklere açacaktır. Avrupa'ya giden Hunlar buradaki Hunlardır. Yani hızla çoğaldıkları için bu topraklardaki yoğunlaşma, nüfus artışı ve kaynakların yetersizliği yüzünden Çin'e gideceklerdir. 370'li yıllarda İdil Nehri'ni geçerek Avrupa içlerine yol alırken dünya tarihini değiştirecek önemli göç ve nüfus hareketlerinde bulunacaklardır.

Doğudan Batıya Akış

Batuhan'ın 1238'deki son Avrupa seferine kadar olan süreç içerisinde bilinen tarihte İskitler, Kimmerler, belki Keltler oradan başlayarak, özellikle M.S. 300'lü yıllarda, 374'ten sonra Avrupa istikametine yine yaklaşık olarak her 100 yılda bir büyük bir nüfus hareketinin meydana geldiğini ve Avrupa bozkırlarının Türkleştiğini görüyoruz. Bunun sebebini doğrudan ekonomik olarak açıklamak mümkündür. Öte yandan düşman baskısı noktasında Türklerin birbirlerinin boyları üzerine koyduğu baskıyı da saymamız lazımdır. Kısacası ekonomik ve siyasi sebeplerle çok sayıda Türk boyunun batıya göç ettiğini görüyoruz. Bunun bir başlangıç noktası olarak Kazakistan bozkırlarının ayrı bir öneme haiz

olduğunu söylemeliyiz. Devamında ise Batı Hunlarından sonra o bölgede bilindiği gibi Kanglı dediğimiz, Çinlilerin ise "yüksek arabalı" manasında Gao-çı dediği boy isminin yer aldığını biliyoruz. Kanglılar ağırlıklı olarak Kazakistan bozkırlarında yaşadılar ve Moğolistan bölgesine kadar hâkimiyetlerini sürdürdüler.

Bu dönemde doğu tarafındakiler Moğolistan'da yeniden devlet kurup yükselen muhtemelen Mançu asıllı Ruan-ruan Devleti'ne bağlandı. Batıdakiler ise Kanglı adıyla bağımsız olarak yaşadılar. Bu arada güneyde Akhun Devleti vardı. Özbekistan, Türkmenistan, Afganistan taraflarına yayılmış, Hunlardan ayrılan bir kol olarak geniş bir hâkimiyet bölgesi kurarak yükselmişti. Diğer yandan bir kısım Kanglı boyunun da onların egemenliği altına girdiğini görüyoruz. Akhun Devleti yıkıldıktan sonra Avarlar, Batı Kazakistan bölgesinden hareketle Orta Avrupa'ya gelerek 250 yıl süren bir devlet kurmuşlardır. Yine Batı Kazakistan ve Sibirya bozkırlarından çıkan Sabarlar, Kafkaslar'a gelerek burada ayrı bir devlet kurdular. Üstelik bunların Boarık isminde kadın hükümdarları da vardır. Sabarlar yüksek kültürleriyle kendi etraflarında büyük tesirler yapmışlardır. Bu bakımdan ilginç hatıralar bıraktıklarını çok açık bir şekilde Bizans kaynakları bildirmektedir.

Avarlardan başka daha sonra Peçeneklerin hatta Oğuzların da yine Kazakistan bozkırlarından çıkıp batıya doğru gittiğini görebiliyoruz. İslamiyet öncesi dönemde batı Kazakistan bozkırlarında sonuncu yayılmalardan birini Kıpçaklar yapmıştır. Özellikle İrtiş Irmağı civarında meydana gelen Kimekler ve diğer kalabalıklaşan boyların karışımıyla ortaya çıkan Kıpçaklar etrafa da yayılarak diğer boyları da bünyelerine alarak Altaylar'dan Macaristan ovalarına kadar yayılmışlardır. Tek başına bir Kıpçak devleti söz konusu olmasa bile aynı anda çok sayıda Kıpçak boyunun ve siyasi kuruluşunun mevcut olduğunu görüyoruz. Mısır'daki Memlukler, Hindistan'daki Babürler keza Kıpçakların kurduğu devletler sayılır. Azerbaycan'da İldeniz Devleti de yine bir Kıpçak

devletidir. Memluk Devleti'nin kurucusu Baybars aslında bir Kıpçak idi. İşte bütün bu devletlerin ana yurdunun Kazakistan toprakları olması son derece önemlidir.

Oğuzların Oluşması

Konuya Anadolu Türkleri açısından baktığımızda, Anadolu Oğuzlarının oluşması çok daha ilginçtir. Bilindiği gibi 552 tarihinde kurulan Gök Türk Devleti daha kuruluşunda ikili teşkilat haline dönüştü. Bumın Kağan ülkenin batısını kardeşi İstemi Yabgu'ya verdi. İstemi Yabgu, Moğolistan'da Tanrı Dağları havalisine gelerek o bölgede Akdağ isimli yerde kendine yeni bir idare sistemi kurdu ve bütün Kazakistan bozkırlarını kendine bağladı. Daha sonra İranlılarla yani Sasanilerle iş birliği yaparak Akhun Devleti'ni ortadan kaldırdı. Böylece bütün Batı Türkistan sahası üzerinde hâkimiyetini kurdu. Nihayetinde kurduğu bu üst idare sayesinde İpek Yolu'na da hâkim oldu. Bununla ilgili Bizans kaynaklarında ve Sasani kaynaklarında bilgiler bulunmaktadır. İstemi Yabgu'nun parlak idaresi altında Kazakistan bozkırlarının ayrı bir öneme sahip olduğunu görüyoruz. Gök Türkler zamanında Kazakistan bozkırlarında Töles boyları yaşıyordu. Aslında onların öncesindeki Kanglı boyları ad değiştirerek, Töles haline gelmişti. Bu çok önemli bir tarihi gelişmedir. Ama bizim tarihçiliğimizde ihmal edilmiştir. Belirttiğim gibi bu konuları da *Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları* kitabımda detaylıca incelemeye çalışmıştım. Tölesler ve Töles kavramı bu yüzden çok önemlidir. Sonraki dönem içerisinde Tölesler büyüyüp kalabalıklaştılar ve kendi aralarında bölündüler.

Bundan sonraki dönemde Moğolistan'daki Töleslerin kaderi ayrı bir yol izledi. Tıpkı Doğu Türkistan'daki Töleslerin ve batı Kazakistan'daki Töleslerin ayrı olduğu gibi. Bu arada biz Batı Kazakistan topraklarındaki Töleslerin, On Ok haline geldiğini görüyoruz. Daha doğrusu Türkçe yazılı kaynaklarda



Tanrı Dağları, Almatı

bu şekilde adlandırıldığını öğreniyoruz. Tabii Çin kaynakları da söz konusu bilgiyi açıkça destekler. Batı Gök Türk Devleti 630 yılında yıkılınca, hanedan üyeleri arasındaki tartışmalar nedeniyle başsız kalan Türk boyları kendi arasında çekişmeye başladı. Çoğu hanedan üyeleri Çinlilere teslim olup Çin üniformaları giyerek Çin ordusunda görev almıştı. Bu arada bütün boylar Balkaş Gölü'nün güneyinde İli Irmağı havzasında toplanarak büyük bir kurultay düzenlediler. Ve şöyle bir karara vardılar: İli Irmağı doğusunda beş boy yaşayacak yani özellikle geniş Doğu Kazakistan bozkırlarında, nehrin batısında, Güney Kazakistan bozkırlarında ise diğer beş boy yaşayacaktır. Her bir boya bir ok verdiler. Bunlara On Ok dediler ki bu oklar üst yönetime bağımlılığın sembolüdür. Böylece yeni bir teşkilatlanma meydana getirmiş oldular. İşte aslında bu yeni teşkilatlanma Batı Oğuzlarına giden bir yoldur.

Bu on boydan birinin ismi Tu-çi-şı idi, bunu Türgiş diye okuyoruz. Türgişlerin durumu Orhun Yazıtları'nda açıkça anlatılacaktır. Çin kaynaklarına göre çok kalabalıktırlar. Mesela 'yüz bin asker çıkarırlar' gibi ifadeler kullanılır. Bu kalabalık gruplar 766 yılından sonra Oğuzlar haline dönüşmüştür.



Ayman Hanım ile Kumay'da

Türgiş adı ortadan kalkacak ve hem Kırgızistan topraklarında hem Orta ve Güney Kazakistan'da, özellikle Sır Derya havzasında bu Oğuz boylarını görürüz. Artık tarih farklı akmaktadır. Keza bununla birlikte Anadolu'ya gidecek olan yoğun bir Oğuz kitlesi oluşmuştur. Neticede Oğuz Yabgu Devleti ortaya çıkmıştır. Burada 766'dan sonra Karlukların doğudan gelerek Türgişleri biraz daha batıya itmesinin etkisi vardır. Karluklar, Karahanlı Devleti'nin alt yapısını ve ana gövdesini oluşturdu. Sır Derya'daki batılı Oğuzlar ise Oğuz Yabgu, Selçuklu, Osmanlı, Türkiye Cumhuriyeti ve Ön Asya'daki birçok devletin kurulmasına sebep oldu. Bu yüzden Sır Derya boyu özellikle Kara Dağlar ve Güney Kazakistan tarafı Türk tarihinde çok özel bir yere sahiptir. Özellikle Çu bölgesinde Zaysan, Ciğdelisay, Kaskırsay gibi bölgelerde yaptığım gezilerde çok önemli Oğuz kalıntılarını görme imkânım oldu. Ayrıca Kazak meslektaşım Ayman Dosımbayeva'nın bu konuda çok değerli çalışmalar yaptığını belirtmeliyim. Yine bu anlamda Güney Kazakistan bozkırlarının çok önemli olduğunu biraz daha iyi anlıyoruz. Çünkü Karahanlılar burada yaşayacaklardır. Hatta Talas Savaşı da hemen bu bölge yakınında meydana gelmiştir.

Ana Gövdeden Kopmalar

Oğuzlar özellikle Müslüman dünyasına girip Türkmen adını alarak bu yolda ilerlerken, diğer taraftan şu gelişmeler yaşandı. Aynı şekilde bu bölgelerde mesela Kuzey Kazakistan'da da başka boy hareketlenmeleri oldu. Peçenekler bu bölgelerde bulunuyorlardı. Yüksek ihtimalle yirmi dört Oğuz boyundan ayrılan büyük bir grup olarak ortaya çıktılar. Sonraki devirlerde nasıl ki Avşarlar büyük bir Oğuz Türk boyu olarak karşımıza çıkıyorsa yani Türkiye'de, İran'da, Afganistan'da, Türkmenistan'da, Azerbaycan'da etkili bir boy haline dönüşüyorsa Peçenekler de muhtemelen bu şekilde görünmeye başladılar. Oğuzlardan kopan ana bir grup olarak tarih sahnesinde kendilerine yer edindiler. Yine ortaya çıkan başka bir gruba örnek Sabarların çok daha önce 460'lardan sonra kurduğu yüz yıllık bir devleti vardır. O halde buradan daha geriye gidelim ve Ogurların yani Bulgar Türklerinin de bu bölgeden çıktığını söyleyelim. Dünya tarih sahnesinde önemli devletler kuran Tuna Bulgarlarının, İdil Bulgarlarının, hatta Kafkaslardaki Balkarların dahi bu bölgeden çıktığını rahatlıkla görebiliyoruz. İşte, bütün bunlar bize Kazakistan topraklarının tarihinin erken dönemde ne kadar önemli olduğunu hem dünya, hem de Türk tarihi açısından göstermektedir.

Yaptığım gezilerde Kazakistan'ın önemli bölgelerini bizzat görme şansım oldu. Göremediğim Mangışlak yani Mangıstav dedikleri bölgede Kazakların çok önemli yer altı mezarları vardır. Keza aynı bölgenin Oğuzlar tarafından ve diğer Türk boyları tarafından kullanılıp idare edildiğini biliyoruz. Ancak Moğol istilası ile birlikte kader ağlarını başka şekilde örmeye başladı. Oğuzlar bölgeyi boşaltınca kuzeyden Kıpçaklar boşlukları doldurmaya başladı. Şöyle ki Oğuz kitleleri Selçuklarla birlikte, hatta sonrası Harezmşah döneminde yaklaşık 1100'lerde bölgeyi boşaltmaya başlayınca Kuzey Kazakistan sahasında hâkim olan Kıpçaklar güneye doğru indiler. Doğudan Moğollar geldi ve bu bölgeyi işgal ederek kendi yönetimlerini kurdular. 1221



Kumay, Kuzey Kazakistan

yılında Cengiz Han'ın Türkistan seferi sonuçlandı. Nihayet 1225'te Cengiz Han Moğolistan'a geri döndü. Bu arada büyük oğlu Cüci'ye de daha sağlığında idare etmesi için Kuzey ve Batı Kazakistan topraklarını vermişti.

Cebe ve Sübidey'in İran ve Azerbaycan üzerinden Kafkaslara geçerek Kırım'a kadar gittiklerini 1223 yılında Kalka Savaşı'nı yaptıklarını ve Rus ve Kıpçak ordusunu yendiklerini görüyoruz. İdil Bulgarlarına yenilip geri döndüklerini de biliyoruz ki sonuçları açısından bu çok önemli bir askeri seferdir. Çünkü daha sonra Avrupa kapılarını Moğollara açacaktır.

Cengiz Han döneminde çok sayıda Türk boyu Moğol birliğinin içerisinde yer aldı. Dolayısıyla buna Moğol Türk İmparatorluğu demek çok doğrudur. Mesela o dönemde Moğol birliği içerisinde yer almış olan çok önemli Türk kökenli bir boy günümüzde Kazak birliği içerisinde de yer almaktadır. Kereyler, Naymanlar, Merkitler, Argınlar, Duğlatlar, Kongratlar, Kanglılar bunların önde gelen boylarıdır. Eskinin Usunlar boyundan geldiği bildirilen günümüze kalan Üysünlerin içerisinde o da olabilir. Kanglıların da yine buradan geldiği bilinmektedir. Kazakların içerisinde Kıpçak adlı bir boy da vardır. Kazaklar içerisindeki başka önemli bir

boy da Küçük Cüz'dür, bunlar diğerlerine göre nüfusları az olmasına rağmen Batı Kazakistan topraklarında Alimulu ve Jetiru gibi boy isimleriyle varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Kazaklar Nasıl Oluştu?

Birçok boyu ve Türk grubunu anlattık. Bu bölümde de "Kazaklar nasıl oluştu?" sorusunun cevabına bakalım. Kazak adı ilk defa *Tarih-i Raşidi* ve *Mihmanname-i Buhara* adlı eserlerde geçer. Bu kelime 1455 yılı civarlarında kullanılır. Kazakların oluşması Türk tarihi için çok kritik, aynı zamanda açıklanması gereken tipik bir Türk bozkır olayıdır. Bilindiği gibi Altınorda Devleti zayıflamaya başlayınca 1400'lerde yine Altınorda hanedanından gelen ve Özbek neslinden olan, hatta bu yüzden Özbek olarak anılan EbulHayr kendisine bağlı topluluklarla güneye doğru ilerler. Büyük bir kitle halinde Sır Derya bölgesine gelir. Yeni yerleştiği bu bölgede hâkimiyetini tesis eder. Sır Derya bölgesinde aynı sıralarda Timur oğullarının döneminin de sona ermeye başladığı Maveraünnehir'e göz diker. Maveraünnehir bölgesindeki güçleri zayıfladığı için kendilerine çok rahat bir hareket alanı bulur. Aynı dönemlerde doğuda da Çağatay Hanlığı sülalesinden gelen hanlar bağımsız Moğolistan hanlığını kurmuşlardır.

Bu bölünmüşlük içerisinde EbulHayr Han kendine çok önemli fırsat alanı yaratır. Aynı zamanda 1428-1468 yılları arasında bu bölgede önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Ancak bu arada EbulHayr'ın yerleşik hayatı tercih etmesi ve ona bağlı olmak istemeyen boylardan, daha doğrusu yine Altınorda hanedanından olan Canibek ve Kerey sultanlar kendilerine bağlı insan topluluklarını yanlarına alarak doğuya doğru giderler. İli ve Çu ırmakları civarında yaşarlar. Bu arada Çağatay Hanı İsen Buka tarafından da tanınırlar. Hatta onun himayesine girerler. 1465'ten sonra bu varlık, hanlık haline dönüşecektir ve bu şekilde Kazak tarihi devam edecektir. Kazakların ne zaman oluştuğunu bilemediğimiz bir boy sistemi vardır. Daha o dönemde Ulu Cüz, Orta



Çu Zaysan'da bir Gök Türk anıt alanı

Cüz, Küçük Cüz halinde bölünmüş olabilirler. Ya da daha sonra 17. yüzyılda bölünmenin gerçekleştiği söylenir. Burayı Canibek ve Kerey'den sonra Burunduk Han idare eder. Kasım Han gerçek anlamda Kazakları bir araya getirip Kazak Hanlığı'nı toparlar. Daha sonra da onun yerine Tahir Han geçer.

On yıl içerisinde merkezi idare bozulur. Çünkü merkezi idareyi kurmak bozkırlar için çok zor bir iştir. Kimse kimseye bağlanmak istemez. Dolayısıyla merkezi idare çok kuvvetli olamaz.

Devamında ise Kasım Han'ın küçük oğlu Haknazar Han tahta geçer. 1581'e kadar yaklaşık kırk üç sene Kazakları idare eder ve o merkezi bir Kazak hanlığı idaresini kurmayı başarır. Güneye doğru ilerler, Taşkent'e ve Özbeklere karşı üstünlük sağlar. O sırada Özbeklerin başında II. Abdullah Han vardır ve onunla çatışmalar sürmektedir. Bu dönemde Kazakları zayıflatan aslında yüz elli yıl sürecek kuzeydoğudan gelen Kalmuk istilasıdır. Onların saldırıları Kazak birliğinin oluşmasını ve Kazakların güçlü bir devlet biçiminde ortaya çıkmasını engeller. Haknazar Han'dan sonra Tevekkel Han zamanında da aynı siyaset devam ettirilir.

Tevekkel Han bir fetih hareketiyle Taşkent, Yesi ve Semerkand'ı ele geçirerek Kazakistan sınırlarını Maveraünnehir'e kadar genişletir. II. Abdullah Han tarafından nihayetinde mağlup edilince geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bundan sonraki süre içerisinde Kazak hanlarının kendi içerilerinde oldukça bölünmüş vaziyette yaşadıklarını biliyoruz.

Tevekkel Han'ın kayıplarından sonra Ruslara karşı da Batı Sibirya'da kayıplar yaşanmaya başlar yani artık Kazak-Rus çatışması başlamıştır. Tevekkel Han, Sibir Hanlığı ile gereksiz bir savaş yapar, bunda da başarılı olamaz. Esim Han ve Tavke Han bu dönemdeki önemli Kazak hanlarından bazılarıdır. 1598-1628 arasında İsim Han bir iki kere tahta gelip giderek idare eder. 1680-1718 yılları arasındaki Tavke Han da yine Kazakları ön plana çıkarıp kurtarmaya ya da idare etmeye çalışır. Tavke Han zamanında Jeti Jargı (Yedi Prensip) denilen töreyi yazılı hale getiren en önemli Türk bozkır hükümdarlarından biridir. Bu anlamda baktığımız zaman Kazakların bozkırdaki Eski Türk töresini devam ettirdiğini görüyoruz. Bundan sonra Oyratların ağır bir baskını söz konusu olur. Bu baskın sonrası özellikle Ulu Cüz adlı Kazak topluluğu ve Kazakistan'ın güneydoğusu büyük zarar görür.

Kazak Beylerinin Birleşmesi Ordabası

Birbiri ardına başa geçen hanlar başarılı olamazlar. Kazakların üç hanı 1725 yılında Ordabas'ta birleşerek ortak mücadeleye karar verirler. Bunlar Ayteke Biy, Töle Biy, Kazıbek Biy'dir. Biy kelimesinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı "bey"dir. Aslında tam Kalmuklara karşı toparlandıkları, felaketi atlattıkları sırada kendi aralarında yine bir bölünme gerçekleşir. Küçük Cüz'ün başında bulunan Ebuhayr Han olamadığı için daha doğrusu hanlığın her tarafından tanınmadığı için Ruslarla temasa geçip 1730'da elçi gönderir ve 1734'te onların himayesine girer. Aynı tarihlerde

Orenburg'da başlanan kale-şehrinin inşası çok önemlidir. Bundan sonra Ruslar, bu şehri üs olarak kullanıp Kazak topraklarına müdahale edeceklerdir. Böylece batı Kazakistan sahasının daha o dönemlerde Rus himayesine girdiği görülmektedir. Sonrasında Küçük Cüz bir şekilde devam ederken doğuda Orta Cüz'de Abilay Han adlı Kazak tarihinin meşhur kahramanlarından biri ortaya çıkar. Kazakların bağımsızlığı için siyasetini başarılı şekilde sürdürmeye çalışır. Bu arada Ulu Cüz yani güney ve güneydoğu Kazakistan sahası Hokand Hanlığına bağlanmıştır.

Abilay Han başarılı bir şekilde Orta Cüz'de hayatını sürdürür. Ama artık Çin'de Mançu hanedanı güçlenmiştir ve gözünü Orta Asya'ya dikmiştir. Bu sırada Ruslar da Türkistan kapılarına dayanmıştır. Bu iki güç arasında bir denge siyaseti kurulmaya çalışılır. Bu denge siyaseti gereği Abilay Han bazen Ruslara karşı Çinliler ile ittifak kurar. Çimkent, Suzak gibi tarihi kültür merkezlerini kendi idaresi altına alır. Yukarıda detaylıca anlattığımız gibi Türkistan şehrinin Ahmed Yesevî'den dolayı çok önemli olduğunu ve bölgede varlık sürdürme anlamında büyük katkı sağladığını bir kez daha söyleyelim. 1822 yılına kadar Kazakların Küçük Cüz ile olan ilişkilerini dışişleri aracılığıyla sürdüren Ruslar, sonradan o toprakları tamamen işgal ederler. Bundan sonra o bölgeyi, kendi topraklarıymış gibi gördükleri için meseleleri iç işleri olarak görüp aracısız halledeceklerdir. Orta Cüz'de 1820'lerde başa geçen Kenesarı Han, Rus baskısına karşı son derece başarılı işler yapmaya çalışır. Önemli kazanımlar elde ettiği Ruslara karşı çok uzun mücadeleler yapar. Ancak Kenesarı Han, 1846'da Rusların teşvikiyle Kırgız Ormon Han tarafından öldürülerek ortadan kaldırılır ve Rus sömürgeciliğine karşı Kazak bağımsızlık hareketi duraklar.

Rus İşgalinin Tamamlanması

Kazakistan'ı tamamen işgal eden Ruslar 1855 yılında Almatı şehrini kurarlar. O dönemde orasının adı Vernıy'dır. Bu tarihten itibaren Kazakistan, Rusların gözünde kendilerinin bir parçası

gibi görülür. 22 Haziran 1854'te Rus Çarı I. Nikola bir buyruk çıkararak bütün Kazak topraklarının Rus egemenliği altına girdiğini, Kazakların da Rus kanunlarına tabi olduğunu ilan eder. Buna karşı bazı boyların beyleri Rus hâkimiyetini reddederek mücadeleyi sürdürürler. Rusların bundan sonra Kazakistan'a yani özellikle tarıma elverişli alanlar olan Güney Kazakistan'a oldukça fazla göçmen yerleştirdiği bilinen bir gerçektir. Bunun yanında Ruslar, Almatı şehri taraflarına ve Kuzey Kazakistan'a da göçler başlatmıştır. Ancak 1900'lü yılların başında Kazaklarda milli şuur uyanır ve 1916'da kısa süreli bir ayaklanma olur. Bir yıl sonra 1917'deki Bolşevik İhtilali yeniden bir karışıklık çıkaracaktır. Kazakların milli uyanışları ve mücadeleleri de devam edecektir.

Kazaklarda Milli Uyanış

Genel Kazak Kurultayı, 1917 başlarında toplanır ve memleketin teşkilatlanması için önemli kararlar alır. Bu kararlar doğrultusunda Alaş Partisi kurulur ve daha sonra oluşturulan hükümetin adı da Alaş-Orda olacaktır. Aslında bu isim takip eden süreçte, Kazak bağımsızlığının sembol ismi haline dönüşecektir. Rusya'da iç savaş bütün hızıyla sürerken Kazakistan muhtariyetini 17 Aralık 1917'de ilan etmiştir. İç savaşın bitiminden sonra 1919'da Kızıl Ordu birlikleri Kazakistan'ı işgal ederek Özerk Kazakistan yerine Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurdular. Bu cumhuriyete 1924'te yeni Sovyet cumhuriyetlerinin teşkili sırasında bazı topraklar ilave edildi. Böylece Kazakistan'ın bugünkü sınırları belirlenmiş oldu.

Rusya'nın Kazakistan'ı tamamen hâkimiyeti altına almasından sonra Kazaklar üzerinde büyük bir asimilasyon siyaseti uygulanmıştır. Özellikle Kazakları Hıristiyan yapmak için büyük faaliyette bulunurlar. Başarılı oldukları söylenemez. Bu çalışmalar, 1800'lü yılların ikinci yarısından itibaren başlar. Yine de özellikle Sovyetler Birliği zamanında ateizm yani anti-İslam propagandası

devam eder. Ruslar aslında Kazakistan'ın güneyini Türkistan genel valiliğine dâhil etmişlerdi. Kuzeyini ise bozkır veya step valiliği olarak idare ediyorlardı. 1880'lerden sonra 1900'lerle birlikte çok sayıda Rus'un Kazak bozkırlarına yerleştiğini biliyoruz. 1906'da Orta Asya'yı Rusya'ya bağlayan demir yolu bitirildi. Bu çok önemli bir gelişmedir. Demiryolu bilindiği gibi günümüzde bölgede halen kullanılan ana ulaşım sistemlerinden biridir. Alaş-Orda 1917'de kurulduktan sonra hükümetin başına Alihan Bökeyhan gelir. Başkent olarak Semey seçilmiştir. Bu sistem üç yıl yaşamayı başarmıştır. 1936'da Kazakistan'da tamamen bir Sovyet cumhuriyeti kurulur. Artık sistem oturmuştur.

Kazakistan'da çok önemli tarihi bölgelerin olduğunu söylemiştik. Bu Kazak tarihi değerlendirmesinden sonra Kazakların esasen Kazakistan tarihini oluşturan bölgelerdeki bazı şehirler üzerinde duralım. Bunlardan biri Astana'dır ve eski adı Akmola'dır. Ruslar burayı Tselinograd olarak adlandırmışlardır. Akmola "beyaz mezar" demektir. Astana kelimesi de "asitane"den gelir, yani Osmanlıca olarak kullanmış olduğumuz Farsça başkent anlamına gelen kelimenin Kazakçalaştırılmış halidir. Bilindiği gibi Astana şehri 1998'de yeniden modern bir başkent haline getirildi. Günümüzde 700-800 bin civarında önemli bir nüfusa sahip olduğunu söyleyebiliriz. Hızla gelişen, gördüğüm şehirler arasında, bütün dünyada modern bir şekilde en kolay büyüyen şehirlerden biri olduğunu söyleyebilirim. Burada tarihi yapılar ve modern binalar bir aradadır. Ayrıca Astana, Türk boyları tarihi için önemi olan İrtiş Irmağı'nın bir kolu üzerinde konuşlanmıştır.

Ortaçağ'ın ilk dönemlerinde bölgede yaşayan boylardan olan Kimeklerden ve Kıpçaklardan bahsedebiliriz. Bu şehir çok eski tarihlerden beri Türk boylarının önemli yurtlarından biri üzerinde kurulmuştur. Astana, Orta Asya'nın kuzey hattı üzerindedir. Güney bozkırlardaki boylar zaman zaman düşman baskısına ve diğer felaketlere uğradıkları zaman kuzeye çekilip kuzeyin ıssız bucaksız bozkırlarında kendilerine yeni hayat alanı buluyordu. Bu bozkırlardan biri de İrtiş Irmağı havalisiydi. Çünkü bu ırmak

önemli bir su kaynağıydı ve etrafındaki sulak ve otlak arazide yaşayabiliyorlardı. Bu nedenle Astana ve Kuzey Kazakistan hattı önemli merkezlerden biri konumundadır. Diğer taraftan Kazakistan'ın en önemli şehri olarak görebileceğimiz Almatı'dan bahsetmemiz lazımdır. 1855 yılında Verniy adıyla kurulan şehir günümüzde 2 milyon civarında nüfusa sahiptir ve Kazakistan'ın en kalabalık şehridir. Bu şehir 1998'e kadar Kazakistan'ın başkentiydi. Kazakların başkenti aslında Orenburg idi. Günümüzde orası Rusya Federasyonu topraklarındadır. Daha sonra Kızılorda bir süre başkentlik yaptı. Ardından başkent Almatı'ya taşındı. Sovyetler Birliği zamanında da gelişen Almatı, ilerlemesini 1991'den sonra da sürdürmüş, çok sayıda lüks yani Batı tarzı modern binaların yükseldiği bir şehir haline gelmiştir.

Ekonomik ve Kültürel Gelişme

Kazakistan'daki ekonomik gelişmeye paralel olarak lüks yaşam da artmıştır. Medev, Göktepe ve Alma Arasan gibi önemli sayfiye yerleri vardır. Çimbulak'ta kayak tesisleri inşa edilmiştir. Yine yazın turistik olarak kamp yapma alanları bulabilirsiniz. Almatı Gölü bunun için idealdir. Şehirde sadece Kazak tarihi ile ilgili değil, bütün Türk dünyasını ilgilendiren eserlerin korunduğu müzeler inşa edilmiştir. Modern sanat müzeleri de açılmıştır. Bunlardan biri tarih müzesidir. O müzeyi defalarca gezdim ve incelemeler yaptım. Türk tarihine ait ve bütün tarih alanındaki en büyük anıtları, en önemli tarihi eserleri bu müzelerde görme fırsatı bulabiliriz. Bunun yanında Panfilov Parkı'nda İkinci Dünya Savaşı'nda ölenler için yanan ateş ve anıt vardır. Bu çok önemli bir anıttır. Yine bu parkın içinde bulunan çok güzel, mimarisi çok hoş, etkileyici bir kilise de bulunmaktadır. Bu özellikleriyle Almatı, modern şehirler içerisinde sayılır. Bence de kuruluşu, yaşam kalitesi ve rahatlığı bakımından Türk dünyasındaki en güzel şehirler içerisinde yer alır. Özellikle Tanrı Dağları eteklerinde konumlanışı, hem doğası, hem de tarihi Almatı'ya farklı bir hava verir.



Altın Elbiseli Adam rekonstrüksiyonu

Verimli Güney Toprakları

Güney Kazakistan'daki diğer önemli ve güzel şehirlerden biri de Çimkent'tir. Bu şehir Güney Kazakistan'da özellikle tarihi Türkistan bölgesine de sahip eski Oğuz bölgesi dediğimiz yerdedir. Burada yani Güney Kazakistan'daki Kazaklar arasında geleneksel Kazak kültürü çok yoğun bir şekilde yaşanmakta ve yaşatılmaktadır. Çok eski devirlerde Sayram gibi bir Türkistan şehrinin Hoca Ahmed Yesevî'den dolayı önemli olduğunu söylemiştik. Yine Kentav şehri de 1867'de Rusların kurşun madeni işletmeye başladıkları bir şehir olarak karşımıza çıkar. Aynı şekilde Aksu, buradadır. Meşhur Farabi'nin de şehri olan tarihi Otrar, yine burada ve önemli şehirlerden biridir. Timur'un öldüğü yer de yine burasıdır. Özellikle Arıs Irmağı'nda yıkandıktan sonra zatürre olup burada öldüğü bildirilmektedir. Otrar'ın 18 km ilerisindeki Şavuldur kasabasında çok önemli bir tarihi müze bulunmaktadır. Bölgedeki tarihi eserler burada sergilenmektedir. Hoca Ahmed Yesevî Üniversitesi'nde görev yaptığım esnada buraya defalarca giderek bunları görme imkânım oldu.

Biraz daha güneyde, Ordabas dediğimiz bölgede 1725 yılında üç Kazak beyinin birleştiği yani Kazaklar arasındaki birlik çalışmalarının gerçekleştirildiği bir alan vardır. 1997'nin Eylül ayında Kazakistan devlet başkanlığı tarafından burada bir anıt yapılmıştı.

Buradan biraz daha kuzeye doğru baktığımızda Kızılorda eyaletini ve şehrini görürüz. Kızılorda'nın en önemli özelliği nedir diye sorarsanız, şunu söyleyebilirim: "Kızılorda Dede Korkut'un mezarının bulunduğu yerdir. Dede Korkut ya da Korkut Ata, Türk tarihinin ve Türk dünyasının ortak değerlerinden, en önemli şahsiyetlerinden biri olarak gösterebileceğimiz, aynı zamanda Türk edebiyatının da sembol isimlerinden biridir. Mezar, Kızıl Orda'nın 180 km kuzeyinde Karmakşı ilçesindedir. Bu bakımdan burası çok önemlidir." Kızılorda'nın eski adı Akmescit idi, daha sonra yani Sovyet devriminden sonra adı Kızılorda



Merke

olarak değiştirilmiştir. Orda kelimesi "başkent" demektir, "kızıl başkent" olarak Sovyet döneminde önem kazandığını görüyoruz.

Bölgede özellikle pirinç üretiminin geliştiği ve elde edilen pirincin kalitesinin yüksek olduğu görülmektedir. Fakat bu bölgede çevre felaketinin yaşandığını, toprağın tuzlandığını, kireçlendiğini, körleştiğini görmüştüm. Özellikle Sır Derya Irmağı'na yakın alanlarda toprağın çoraklaşması üzücü boyutlardadır. Bozkır çöl gibi algılansa da aslında su problemi yoktur. Ancak buranın, Sovyetler zamanındaki hatalı tarım politikaları ve Aral Gölü'nde gerçekleştirilen nükleer denemelerden dolayı bu hale geldiğini öğrendim. Özellikle Rusların halen kullanmakta olduğu, Sovyetlerin meşhur Baykonur Uzay Üssü de Kızılorda topraklarında bulunmaktadır. Söylediğim gibi Sır Derya'ya çok yakındır.

Bu bölgede de Oğuzlar'a ait yüzlerce hatta binlerce yerleşim yeri, kurgan kalıntıları bulunmaktadır. Güney Kazakistan'da bahsetmeden geçemeyeceğimiz diğer bir eyalet Jambıl'dır. Jambıl'ın da merkez şehrinin adı Taraz'dır. Buraya bağlı Çu ilçesi çok önemlidir.

Karadağ yani Karatal diye bir şehir de vardır. Arkeolojik kazılardan Batı Gök Türklerin ikinci merkezlerinin burada olduğunu öğrendik. Bu merkezin Merke bölgesinde konuşlandığını hem Çin kaynakları hem de arkeolojik kazı sonuçları göstermiştir. Değerli Kazak tarihçisi ve arkeolog Ayman Dosımbayeva bu bölgede önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Kendisi 2005 yılının haziran ayında kazı yaptığı alanlara beni davet etme nezaketi göstermişti. Böylece buraları inceleme fırsatı buldum.

Çimkent ve Kızılorda bölgesi taraflarında özellikle Mader Eleov'un çalışmaları önemlidir. Başka arkeologlar da var tabii ama genelde burada tanıdıklarıma değinmek istiyorum. Gerçekten de Türk tarihi ve kültürü için büyük önem taşıdıklarını söyleyebiliriz. Taraz'da özellikle Karahanlılar devrinden kalma eserler vardır. Bunlardan biri Ayşebibi'yedir. Diğer önemli Karahanlı şahsiyetlerine ait de tarihi eserler bulunmaktadır. Çimkent, Taraz ve Almatı, yani bu üç tarihi bölge, Kazakistan'ın yaşamaya elverişli alanları üzerine kurulmuş üç şehridir. Ayrıca bu şehirlerin bulunduğu coğrafi kuşak kuzeye göre daha ılıktır.



Batı Gök Türk merkezlerinden Merke



Çu

Gökçe Dağ

Kökçetav, Kazakistan'ın en kuzeydeki ya da orta kuzey tarafındaki önemli merkezlerden biridir. Astana'nın yaklaşık 300 km kuzeyindedir. Buranın özellikle yazın mesire, dinlenme ve turistik bir yer olarak son zamanlarda önem kazandığını biliyoruz. Zaten eski Kazak hanlarının yazlık yeri olduğunu da görüyoruz. Abilay Han'ın yazlık merkezinin burada bulunduğu bildirilmektedir. Kazaklar yazın üneyden kuzeye göç ettiklerinde buranın; o yeşil doğasıyla, diğer tabii kaynaklarıyla ilgi çekici alanlardan biri olduğunu biliyoruz.

Batının Gizemi

Mangışlak, eski devirlerde de günümüzde de herhalde Kazakistan'daki tarihi bölgelerin en önemlilerinden biri olarak karşımıza çıkar. Hazar Denizi ile Aral Gölü'nün arasında gibidir. Ama biraz yarımada gibi Hazar Denizi'nin içine doğru girer. Ortaçağ'ın ilk dönemlerinden itibaren Ming-kışlak yani "Bin Kışlak" olarak

bilinir. Sonradan Mankışlak, nihayet Kazakçada Mangıstav'a dönüşmüştür. Oğuzlardan Çavuldur boyunun bu bölgeye göç ettiğini biliyoruz. Bir kısım Çavuldur'un Anadolu'ya geldiği de zaten bilinmektedir. Mangışlak'ta yani "Bin Kışlak" anlamında çok fazla yerleşme yerinin olduğunu gösteriyor. Mangışlak bir kışlak bölgesi ise yazlık yeri neresiydi diye sorduğumuz zaman, az önce söylemiş olduğumuz Kökçetav ve Kostanay gibi Aktöbe'nin kuzey sınırları aklımıza gelir. Bu sebeplerden dolayı bahsi geçen bölgelerin tarihi hakkında daha fazla çalışmalar yapmamız gerektiği de açığa çıkar.

Batısında Aktav ve Atrav gibi çok önemli petrol rezervleri olan bölgeler vardır. Yine Batı Kazakistan'da da Oral bulunur. Bunlar çok önemli petrol bölgeleridir. Ama iklim bakımından bitki örtüsü açısından biraz zayıf olduklarını da söylemek gerekir. Bölgenin otlak bakımından fakirliği tarih boyunca Türk boylarının Orta Asya'dan Avrupa yönüne göç etmelerinde başta gelen etkenlerden biridir. Ünlü Arap seyyahı İbn Fadlan 922 yılında geçtiği bölgenin fakirliğinden açıkça söz eder. Büyük boy gruplarını meydana getiren Oğuzlar ve Kıpçaklar başta olmak üzere, o bölgedeki özellikle doğu-batı ekseninde gidip gelen boylar için buranın çok önemli olduğunu açıkça söyleyebiliriz.

Kuzey Hattı

Mangışlak'ın hemen doğusunda Batı Kazakistan'ı doğu ve orta kuzeye ayıran bölge içerisinde bulunan Aktöbe'den de söz etmek yerinde olacaktır. 2005 sayımına göre eyaletin toplam nüfusu 678 bin 900'dür. Aktöbe alanı Altınorda Hanlığı topraklarında bulunuyordu. Maalesef bu alanlarda kurganlar keşfedilse de günümüzde fazla bir şey bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Kostanay, Kökçetav'ın yani Kuzey Kazakistan'ın batısında yeşil bir doğaya sahip ama biraz da soğuk kuzeye yakın bir yerdedir. Aktöbe gibi önemli komşu eyaletleri vardır. Bunları kurganlarıyla birlikte ele alabiliriz. Pavlodar kuzeyin doğusunda olan Rus

sınırına yakın ve Rusça isim taşıyan bir şehirdir. Tuz ve alüminyum gibi önemli maden yatakları vardır.

Üst Kamenogorsk yani "yukarı duvar" anlamına gelen yarı Kazakça yarı Rusça isimli Doğu Kazakistan eyaletindeki bir şehir, bir tarihi bölgedir. Kazaklar günümüzde buraya Öskemen derler. Burası Altaylar'a yakın olduğu için dolayısıyla doğu-batı geçiş ekseninde her zaman önemli rol oynadığını görüyoruz. Burada Öskemen adlı 1727 yılında bir kale kurulmuştur. Bundan dolayı yukarı duvar anlamına gelen "Üst Kamenogorsk" diye adlandırılmıştır. Daha sonra burası Rusya-Çin ticaret yolu üzerinde yine önemli merkezlerden biri olmuştur. Burası da Doğu Kazakistan toprakları içerisinde yer almaktadır. Kazakistan'ı söz konusu edince Taldıkurgan'dan bahsetmezsek olmaz. Taldıkurgan ifadesi "ağaçlık orman" anlamına gelir. Almatı eyaletinde bulunduğu için Almatı eyalet yönetim birim merkezini oraya almışlardır. Burası Karatal Irmağı'nın solunda Cungarya Dağları'nın batı eteklerinde yer alır. Güneydoğu Kazakistan'daki önemli şehirlerden biridir. Bu bölge Özellikle 1949'daki Türkistan-Sibirya demiryolu bölgeye ulaşınca hızla gelişmiştir. Dolayısıyla burası önemli bir Kazak şehri olarak karşımıza çıkar.

Bahsettiğimiz Kazak şehirleri çerçevesinde şöyle bir değerlendirme yapılabilir. Bunların her birinde Sovyet dönemine ait önemli tarihi eserlerin olduğunu görüyoruz. Rus Çarlığı dönemine ait kiliseler, yine Sovyet dönemine ait ünlü tiyatrolar ve tipik Sovyet binalarını görmemiz mümkündür. Bu arada eski dönemlerde küçük camiler de bulunuyordu. Şimdi ise büyük camiler inşa edilmektedir. Bölge üzerinde Kazak arkeolog ve bilim adamları tarafından önemli çalışmalar yapılmaktadır.

ÖZBEKİSTAN

Türk dünyasının Türkiye'den sonra en kalabalık devleti Özbekistan'dır. Diğer Türk kökenli cumhuriyetlerle karşılaştırıldığında özellikle sahip olduğu şehirleşmiş kültürü açısından önde gelir. Daha doğrusu bu özelliğiyle fark yaratır. Erken yerleşik şehir kültürüne paralel dini, tasavvufi, ilmi, kısacası medeniyetin her yönünden gelişme göstermiştir. Anadolu'yu kültürel, dini ve ilmi yönden çok etkilediği doğrudur. Bilhassa Fatih devrinden itibaren burada yetişen çok sayıda ilim adamı Türkiye'ye gelerek ilmin ilerlemesine katkı sağlamışlardır. Meşhur Ali Kuşçu bunlardan biridir. Bu anlamda Maveraünnehir aslında sadece Anadolu ya da Ön Asya'yı değil Müslüman olan bütün Türk dünyasını etkilemiştir.

Özbekistan'ın zengin kaynaklara sahip olduğu hakkında çok çalışma yapılmıştır. Kendim Taşkent, Semerkand, Buhara ve Hive'yi gezdim. Konu ile ilgili orijinal kaynakları okumaya çalıştım. Özbekistan benim için tarifi mümkün olmayan bir coğrafyadır. Kızıl Kum Çölü'nün sertliğini gördüğümde Oğuzların at, deve, koyun ve keçileriyle, ne kadar zorluklar içinde burayı geçerek Horasan'a geldiklerini ve Ön Asya'ya doğru aktıklarını hayal ettim.

Tarih kaynakları tarım ürünlerinin bolluğunu, meyve ve sebzelerinin lezzetlerini, üretilen kumaşları, mimari şaheserlerin ihtişamını her zaman anlatır. Ancak bunları yerinde görmek ise ayrı güzeldir. Özbekler, 16. yüzyıl başında Timur hanedanına

son vermişlerdir. Ama günümüzde Timur'un mirasına çok iyi sahip çıkarlar ve korurlar. Zerefşan altın ırmağıdır, Semerkand'ın ekmeği hâlâ çok lezzetlidir. Buhara'nın halife saraylarına kadar gönderilen kavunu çok lezzetlidir. Üzümleri de başkadır, kayısı, kiraz elma gibi diğer meyveleri de... Bölge pirincinden çok nefis pilavların yapıldığı dünyaca bilinmektedir.

Kazakistan'ın Türkistan şehrinde Hoca Ahmed Yesevî Türk Kazak Üniversitesi'nde çalıştığımız sırada 1998 baharında bir grup akademisyen arkadaşla Taşkent, Semerkand, Buhara ve Hive'ye araştırma ve inceleme gezisi düzenlemiştik. Adı geçen şehirlerdeki tarihi eserleri doyasıya gördük. Her birinin ihtişamına hayran kaldık. Ancak, söz konusu gezinin yeterli olduğunu söylemek imkânsızdır.

Üniversitede tarih öğrencisi oluşumun ilk yılında bölgeyi daha iyi tanımak için bulabildiğim bütün yazılı belgeleri okuyordum. Z. V. Togan'ın *Türkistan* adlı eseri beni çok etkiledi. V. V. Barthold'un *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* adlı değerli kitabı da bilgilerime bilgi kattı. Bu arada çoğu Barthold tarafından yazılmış eski *İslam Ansiklopedisi*'nin (Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan) konuyla ilgili maddeleri de bu konularda ufkumu açtı. Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yayınlanan ve bir kısmı tarafımdan yazılan *İslam Ansiklopedisi*'nin ilgili maddeleri de bilgilerimizi hem tazeledi hem de yeni katkılarda bulundu. Bu saha ile ilgili Türkçe, İngilizce, Fransızca, Özbekçe, Rusça, Çince gibi dillerde okumalar yaptım. Ancak aşağıdaki bilgiler ağırlıklı olarak her iki *İslam Ansiklopedisi*'nin bilgileri dâhilinde bu kitabın ele alınma sebebine uygun şekilde derlenmiştir.

İran dünyası, Turan'ı buradan başlatır. Yine onlara göre Türklerin yurdu Türkistan buradan başlar. Bu açıdan da Özbekistan toprakları önemlidir. İpek Yolu'nun bölgeyle ilgisinin çok olması gayet normal bir durumdur ve orayı önemli hale getiren diğer bir faktördür. Çünkü İpek Yolu'nun önemli kısmı bu topraklardan geçer. Aslında bölgenin zenginliği İpek Yolu'na zenginlik

katmıştır. Özbekistan'a özgü her türlü ürün Uzak Doğu'ya Çin pazarlarına taşındığı gibi, Akdeniz limanlarına da gelmiştir. Hint diyarı da buradan gelen mallardan nasibini almıştır.

Zengin Coğrafya

Batı Türkistan sahasının özellikle son devir tarihi olayları açısından, kültürel miras ve nüfus bakımından en zengin ve en önemli devleti Özbekistan'dır. Özbekistan, Maveraünnehir ağırlıklı olmak üzere Fergana, Taşkent, Semerkand, Buhara ve Hive üzerine konuşlanmıştır. Ayrıca Özbekistan'a bağlı bir de Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti bulunmaktadır. Özbekistan, 447.400 km^2 yüzölçümü ile az sayılamayacak toprak alanına sahiptir. Günümüzde başkenti Taşkent olup, ülke nüfusu 2013 yılı sayımına göre 30 milyon civarındadır. Burası bilindiği gibi karasal, kurak, çöl ve soğuk iklimin hâkim bulunduğu topraklardandır. Dolayısıyla kışlar çok soğuk, yazlar ise çok sıcaktır.

Bu bölgede Sır Derya, Amu Derya, Surhan Derya, Kara Derya, Zerefşan, Kaşka Derya ve Narın isimli ırmaklar bulunmaktadır. Sır Derya ve Amu Derya dünyaca meşhur iki büyük ırmaktır. Adı üzerinde derya gibi bol suyla aktıkları için böyle adlandırılırlar. Bütün bu ırmakların ne kadar geniş olduğunu ve çok su taşıdıklarını yakından gördüm. Özellikle Türkistan (Yesi) taraflarında baharda ırmağın taşarak etrafında göller meydana getirdiğini görüp hayretler içinde kalmıştık. Ama maalesef bölgede bugün Sovyet zamanında uygulanan hatalı tarım politikaları ve kullanımlardan dolayı çevre felaketi yaşandığı için ırmaklarla ilgili su problemleri söz konusudur.

Özbekistan'da nüfusun %80'ini Özbekler, %5,5'ini Ruslar, %5'lik kısmını Tacikler oluşturmaktadır. Genel nüfusun ezici çoğunluğu Müslümandır. %3,5 oranında Ortodoks nüfus bulunmaktadır. Nüfusun yıllık artış oranı %1,5 olarak veriliyor, yoğunluğu ise kilometrekareye 53 kişi olduğundan, çok değildir.

Bu istatistiki rakamların her zaman tartışılabilir ve değişken olduğunu unutmamak gerekir.

Özbekistan idari olarak Taşkent, Andican, Buhara, Fergana, Cizzak, Namengan, Nevai, Kaşka Derya, Semerkand, Sır Derya, Surhan Derya, Harezm, Karakalpakistan Cumhuriyeti olmak üzere 14 vilayete ayrılır. Ama Karakalpakistan söylediğimiz gibi özerk bir cumhuriyettir. Başkenti de Nukus'tur. Harezm'inin başkenti Ürgenç'tir. Surhan Derya'nın başkenti tarihi Tirmiz şehridir. Sır Derya eyaletinin başkenti Gülistan, Semerkand'ın Semerkand'tır. Kaşkaderya'nın merkezi Karşı'dır. Nevai şehrinin başkenti Nevay'dır. Cizzak'ın başkenti Cizzak, Fergana'nın Fergana'dır. Yine Andican çok önemli bir şehirdir. Buhara'yı zaten biliyoruz, bunlara sırası geldikçe değineceğiz.

Özbekistan 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. 29 Aralık 1991 tarihinde onaylanan referandumla bağımsızlık ilanı kabul edilmiştir. Sonrasında hem komşularıyla hem de diğer devletlerle ve uluslararası kuruluşlarla ekonomik ve siyasi ilişkiler kurmuştur.

Komşularına baktığımızda doğusunda Tacikistan ve Kırgızistan'ı görürüz. Kuzeyinde Kazakistan ile çok uzun bir sınırı vardır ve güneyinde Türkmenistan bulunur. Tirmiz taraflarında ise Afganistan ile kısa bir sınırı da vardır. Gözlem ve incelemelerime göre Özbekistan'ın aslında cennet gibi, her türlü doğal zenginliğe sahip bir ülke olduğunu söyleyebilirim. Doğal zenginliklerine ilaveten bitki örtüşünün, tarım ürünlerinin zenginliği bunun yanında petrol, pamuk, doğalgaz, uranyum, altın gibi çok fazla yeraltı kaynağı vardır. Bütün bunlar bize ülkenin çok zengin olduğunu göstermektedir.

Özbek Adı-Özbekler

Özbekistan söz konusu olduğunda önce Özbek adının ve Özbeklerin nereden geldiğine bakmak gerekir. Özbek adı 1313-1342 arasında Altınorda Devleti'ni idare eden Özbek Han'ın adından

gelir. Onun ölümünden sonra torunları Maveraünnehir taraflarına çekilmişler. Daha doğrusu önce Sır Derya boylarına gelmişlerdi. Bu bölgeden göçebe hayatını tercih edenler doğuya doğru ayrılarak Kazakları meydana getirmiş; Şeybani (Şıbıni) Han idaresinde Maveraünnehir'e inenler ise Özbekleri oluşturmuşlardır (1501). Yani Özbekler bu şekilde tarih sahnesinde yer alırlar. Onlar bölgeye gelmeden önce orada yaşayan yerli halk da Özbek adıyla anılmaya başlanmıştır. Nitekim bu isim daha sonra yaygınlaşarak günümüze ulaşmıştır.

Özbekistan tarihinin çok zengin olduğu sıklıkla ifade edilir. Bu durum yazılı kaynakların yanında sayısı az olmayan tarihi alanlarla çok açık bir şekilde bellidir. Yer altı zenginlikleri hep gündemde olsa da biz genel Türk Dünyası tarihi içerisinde Özbekistan'ı özellikle yerleşik kültür anlamında çok özel bir yere koymak zorundayız. Bunun sebebi ise en eski devirlerden itibaren bölgede yerleşim yerlerinin mevcut olması ve zirai kültürün gelişmesidir. Yerleşik kültürün sonucu ziraatın ve tarım ürünlerinin üretilmesi ile bunun üzerine çok zengin tarihe sahip bir kültür olmuştur.

Özbekistan'ın Etnik Temelleri

Genel olarak Özbekistan için şunu söylemek gerekir. Ayrıca belirteceğimiz durum tarihçiler tarafından pek yazılmaz. Fergana bölgesinin Karluk kökenli Türkler, Taşkent ve Semerkand gibi orta bölgeyi Kıpçak kökenli Türkler, Harezm bölgesini ise Oğuz kökenli Türkler oluştururlar.

Sonuçta Özbekistan ve Özbekler özellikle 1500'lerden itibaren Türk tarihinde ve kültüründe önemli yer edinmişlerdir. Tarihin derinliklerine gittiğimizde Özbekistan'ın çok zengin tarihe sahip olduğunu belirtmiştik. Bunlardan mesela Fergana Vadisi'nde Selimgun Mağarası, Taşkent'teki Körbulak ve Abrahmet Mağarası, Surhan Derya'daki Deliktaş Mağarası, Semerkand Vadisi'ndeki Amankotan Mağarası ve diğer yerlerde gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda bölge tarihinin en eski devirlere kadar gittiği anlaşılmıştır.

En Eski Devirlerde Özbekistan

M.Ö. 5. ile 3000 yıllarında Kelteminar medeniyeti adıyla bilinen balıkçı kabilenin bu geniş alanda dağıldığı belirtilmiştir. Kelteminar medeniyeti daha çok Harezm merkezli değerlendirilir. M.Ö. 3000 yılının sonunda ve 2000'li yıllarda tarım geliştirilerek sulama kanalları açılmaya başlanmıştır ve bunun yanında küçük yerleşim alanları yani köycükler meydana getirilmiştir. M.Ö. 6 ve 4. yüzyıllarda bölgede bir Bahtar Krallığı ve Büyük Harezm gibi eski devletlerin kurulduğunu görüyoruz.

Turan Diyarı

M.Ö. 6. ile 4. yüzyıllarda yani 500'lü ve 300'lü yıllar arasındaki dönemde az da olsa ticaret ve küçük zanaatların geliştiğini biliyoruz. Ayrıca söz konusu devirde burası Eski Turan diyarı olarak da anılır. Bunun yanında burada Ariyanlar ya da Törler adıyla meşhur halklar yaşamıştır, aynı zamanda Arami harfleri kökenli Soğd alfabesi veya Harezm yazısı gibi eski yazılar da keşfedilmiştir. Harezm yazısınında Soğd yazısından etkilenildiğini görüyoruz. Ancak şöyle dememiz lazım, Ortaçağlarda buraya Maveraünnehir demiştik ama bu tam anlamıyla öyle değil. Sadece bir bölgenin adı yani nehrin ötesi arkası anlamına gelen Maveraünnehir bölge için çok meşhur ve tarihi bir terimdir. Tarihin derinliklerinden günümüze kadar kullanılmıştır. Belirttiğimiz gibi efsanevi İran kaynakları bölgeye Turan derler. Daha sonra bu bölgenin adı Türkistan olacaktır, Türk yurdu anlamındaki bu sahanın merkezi yerinde Özbekistan bulunuyor. Bu Turan halkı yani eski Özbekistan'ın yerli insanları M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda İran'dan Ahamenidlilere ve daha sonra İskender'e karşı mücadele etmiştir.

M.Ö. hüküm süren Çin kaynaklarındaki efsanevi Kang-cü Krallığı da bu bölgede görülür. Belirttiğimiz gibi Fergana bölgesine ise Çinliler tarafından "Da-yuen" ya da "Da-van" diye ad verilmiştir. Bunun büyük cennet bahçesi anlamına geldiğini

biliyoruz. Bölge zenginliğinden dolayı bu adı almıştır. Tabii bütün bunların keşfedilmesi, Çin kaynaklarında yer alması meşhur İpek Yolu'nu başlatan Cang-çien'in seyahatleri sayesinde gerçekleşmiştir. Çin'e batı kapılarını o açmış, onun meydana getirdiği kayıtlar neticesinde Çinliler batı âlemini tanımaya başlamıştır.

Ülkenin Gök Türklerle Entegrasyonu

Daha sonraki miladi yıllarda Kidaritler ve Eftalitler bölgede hâkim olurlar. Eftalitler bilindiği gibi Akhunlardır. Onun öncesinde Kidarit hanedanı bulunuyordu. Kidaritlerin yerini alarak bölgede hâkim olmuşlardır. Yaklaşık iki yüzyıllık Akhun hâkimiyeti yerini Gök Türklere bırakacaktır. Yani bu sıralarda yükselen güç Gök Türklerin batı kanadı 558'den sonra Batı Gök Türkleri bölgede tamamen hâkimiyet kuracaklardır. Söz konusu bu hâkimiyet 100-150 yıl devam edecektir. Batı Gök Türkleri zayıflayınca bölgede yeniden çoğunluğu Türk kökenli olan yerel prenslikler, beylikler daha doğrusu devletçikler alacaktır. Bu dönemlerde mesela Soğd ve Şaş'da, Zerdüştlük ve Doğu Türkistan tarafında Buda dini çok yaygındı. Şehirlerde Nasturiler ve Yahudi cemaatler de bulunuyordu. Görüldüğü gibi miladın ilk yıllarından itibaren bölgede dinen de oldukça karışık bir durum vardır. Halkın çoğunluğu Soğdça, göçebeler ise Türkçe konuşuyorlardı. Böylece bu bölgede Türkçe ve Soğdça iki önemli dil olarak karşımıza çıkmaktadır.

Batı Gök Türk Kağanlığının bölgede hâkim olduğunu söylemiştik. Özellikle Tardu zamanında yani 576-603 yılları arasındaki dönemde bu bölgeler birer birer ele geçirilir ve her bölgeye birer idareci gönderirlerdi. Yerel halka hiç dokunmadan ve tudunlar vasıtasıyla hiç zarar vermeden yıllık vergi aldılar. Bölge halkının müreffeh bir şekilde yaşamasına izin verdiler ve onlar da böyle yaşadılar. Neticede bölgede Soğd şehirlerinin geliştiğini ve medeniyet tarihindeki önemlerini artırdıklarını görürüz. Bu medeniyet merkezleri Gök Türklere bağlı olarak İpek Yolu

üzerinde önemli rol oynayacaklardır. Aynı dönemde çiftçiliğin çok geliştiğini, pamuk ve pirinç yetiştirildiğini biliyoruz. Pamuk dokumacılığı gayet iyi yapılıyordu. Bundan kaynaklanarak sonraki asırlarda kumaş da meşhur olmuştur.

İslam'la Tanışma

Bu bölge tam olarak İslam orduları tarafından 700'lü yılların başında Kuteybe Bin Müslim tarafından fethedildi. 715 yılından önce 707-715 olarak veriliyor bu tarih fakat Emevilerin bölge halkına olan siyaseti yüzünden birçok ayaklanma meydana geldi. Nihayetinde onlardan sonra bölgede Samani Devleti kuruldu. Doğudan Kırgızistan üzerinden Karahanlılar da güçlerini artırıp batıya doğru yüklenince bölgede uzun yıllar sürecek Karahanlı-Samani çekişmesine sahne olundu. Bu dönemde de Türkler adım adım İslam dünyasına girmeye ve neticede Müslüman olmaya başladılar. Türklerin İslamiyetle tanışması ve Müslüman olması açısından Özbekistan toprakları önemlidir. Çünkü ağırlıklı kaynaşma alanı burasıdır.

Türklerin İlk Yerleşik Modeli

12. yüzyılın ikinci yarısında Harezmşah Devleti kuruldu. 9-12. yüzyıllardaki karışık siyasi ortam beraberinde birçok sosyo-ekonomik değişim de meydana getirmiştir. Mesela Fergani, Harezmi, Farabi, Biruni, İbn-i Sina, İmam Buhari, Tirmizi, Burhâneddin el-Merginani gibi âlimler ve bilginler dünya bilim tarihine büyük katkı sağlamıştır. Yani Samaniler zamanında başlayan bu bilim hayatındaki yükseliş, Karahanlılar ve Harezmşah dönemine kadar devam etmiştir. Ne var ki Cengiz Han liderliğindeki Moğolların istilasından sonra bu şehirler eski önemini kaybedip sönük bir hale gelmiştir. Buhara, Semerkand, Ürgenç, Hocent ve Tirmiz şehirleri Cengiz Han'a çok direndiği için tamamen tahrip edilmiştir. Cengiz Han'dan sonra bölgeye onun vasiyeti üzerine

Mahmut Yalavaç hâkim oldu. Zengin Maveraünnehir topraklarının geliri doğrudan büyük hanlığın merkezine gidecekti.

Maveraünnehir'in zenginliğini gören Moğollar bölgede özerk bir yönetim kurdular. Önce Mahmut Yalavaç, daha sonra oğlu Mesut burayı idare edecekti. Aslında bu bölge büyük paylaşımda Çağatay Hanlığı topraklarına düşmüştü. Fakat bölgeyi büyük hanlığa doğrudan bağlayarak o zenginlikten fayda sağladılar. Çağatay Hanlığı ekonomik açıdan buralardan fazla bir şey elde edemedi.

Timur'un Medeniyet Projesi

Kökeni Karluk Türklerinden bir bey olan Timur liderliğinde 1370'lerden itibaren büyük bir devlet kurulmuş, Asya bozkırlarının son büyük imparatorluğu meydana getirilmiştir. Timur saltanatı boyunca 27 devleti idaresi altına alarak çok önemli gelişmelere sebep olmuştur. Timur dönemiyle birlikte sadece siyasi açıdan değil, başka alanlarda da çok fazla gelişmeler ortaya çıkma fırsatı buldu. Özellikle inşa faaliyetleri, mimari şaheserler kurulması yeniden gündeme geldi. Timur'un saltanatı esasında bölge şehirleri çok kalkınmıştı. Bunlarda özellikle Semerkand, Timur'un yegâne sevgilisi olarak adlandırılır. Timur işgal ettiği ülkelerdeki bilim ve sanat adamlarını toplayarak Semerkand'a getiriyor, orada bir medeniyet merkezi yaratmaya çalışıyordu.

Aslında aynı dönemde Maveraünnehir'in başka bölgelerinde de büyük bir kalkınma faaliyeti içine girildiğini görüyoruz. Timur'un ölümünden sonra çok fazla olan varisleri ülkeye istikrar sağlayamadıkları gibi hâkim de olamadılar. Yani Timur idaresi bir yüzyıl daha sürdü. Ama Şahruh, Uluğ Bey, Ebu Kasım, Babür, Ebu Said, Sultan Hüseyin bu iradeyi sürdürse bile Timur'un dirayetini hiçbiri gösteremedi. Daha sonra Deşt-i Kıpçak'tan yani Batı Kazakistan bozkırlarından, Özbek Han'ın soyundan gelen Şeybaniler bölgeye gelerek Maveraünnehir'e hâkim oldular ve Timur saltanatına son verdiler. Böylece Timur'un muhteşem imparatorluğu tamamen ortadan kalktı.

Hanlıkların Büyüyememesi

Yeni gelenler Buhara merkezli olmak üzere yeni bir hanedan kurdular. Bunlara bizim tarihçiliğimizde Buhara Hanlığı ya da Şeybaniler denilmektedir. Bu arada İran'da ortaya çıkan Safeviler ile olan çatışmalar kendini göstermeye başladı. 1510 yılında ağır bir Safevi yenilgisinden sonra yine aynı Şeybani hanedanlığının başka bir kolundan gelen İlbars ise Harezm bölgesinde Hive Hanlığını kurdu. Hive Hanlığı da çok uzun süre yaşayacaktır.

1710'larda da Fergana Vadisi'nde Taşkent, Sır Derya ve Kırgızistan, Kazakistan bölgesini içine alan Hokand Hanlığı tesis edildi. Dolayısıyla üç Özbek hanlığı meydana geldi. Bu üç hanlık Sovyet Rus işgaline kadar bölgeyi idare edecektir.

Aynı dönemlerde 16. yüzyılın başından itibaren Özbek hanlarının Osmanlılarla ilişki kurduğunu görüyoruz. Hatta Seydi Ali Reis, Hindistan dönüşünde Semerkand'a uğramış ve burada Osmanlı'nın göndermiş olduğu yeniçerilerin bölgede ne kadar başarılı faaliyet gösterdiğini hatıralarında yazmıştır.

Safevi-Özbek mücadelesinin kaybedilmesi de aslında bir bakıma Özbeklerin zayıflamasına sebep olmuştur. 1510/1511'deki ağır yenilgi Özbeklerin büyük bir siyasi güç halinde ortaya çıkmasını engellemiştir. Safevi dünyasına karşı mezhep farklılıkları yüzünden sürekli anlaşmazlık hali Özbeklerle Osmanlıları yakınlaştırmıştır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu yöneticilerinin Maveraünnehir'den veya genel anlamda Türkistan'dan yeteri kadar faydalandığını ya da çok değer verdiğini düşünmüyorum.

Sonuç olarak Nadir Şah'ın 1740'taki istilasının bölgeyi tamamen yeniden zayıflattığını anlıyoruz. Hanlıklar han unvanını bırakarak bir alt seviyedeki emir unvanını taşımaya başladılar. Özellikle kendi içlerinde kısır bir mücadele içine girdiler ve bir daha asla toparlanma fırsatı bulamadılar. İşte bu dönemde Buhara emiri Osmanlı'ya yardım için sık sık başvuruyordu. Fakat Osmanlı 1792'deki Yaş Anlaşması'ndan sonra Türkistan coğrafyasına fazla ağırlık veremedi. Daha doğrusu Rus tehlikesini çok iyi hissettiği için onlara yeterli derecede destek sağlayamadı.

Emperyalizmle Tanışma

Bu arada Batı Türkistan'ın 19. yüzyılın ikinci yarısında 1865-1874 yılları arasında gücünün zirvesine çıkmış Ruslar tarafından tamamen işgal edildiğini görüyoruz. Sır Derya boyunda 1865 Haziran'ında başlayan Rus işgali Taşkent'in alınmasıyla sonuçlanmıştır. Daha sonra önce Hokand Hanlığı'na son verildi ve Ruslar tarafından Türkistan genel valiliği kuruldu. Arkasından da 1867'de Buhara işgal edildi. Nihayet 1874'te de Hive'nin alınmasıyla Batı Türkistan işgali tamamlanmış oldu.

İşgalin tamamlanmasının ardından yani 1876 sonrasında Rusların sömürgeleştirme politikasına ağırlık verdikleri önemli bir gerçektir. Genel olarak Türkistan sahasının, özellikle Maveraünnehir alanının zenginlikleri, hammadde ve yeraltı kaynakları Ruslar için önemli bir hedefe dönüştü. Pamuk ekimi geliştirildi. Çok daha önemlisi, buranın 1898'de 1748 km'lik demir yolu hattı yapılarak doğrudan Rusya'ya bağlanmasıdır. Böylece Maveraünnehir'in bütün zenginlikleri artık Rusya'ya yani Moskova'ya kolayca taşınacaktı. Buna rağmen Rus idaresine karşı başkaldırılar oldu. Mesela 1893 yılında Taşkent'te, yine 1898'de Andican'da Dükçi İşan ayaklanması, 1896'da Mergilan ve Cizzak'ta halk ayaklanmaları meydana geldi. Bu ayaklanmaların hepsi Ruslar tarafından kanlı bir şekilde bastırıldı. Bolşevik Devrimi Türkistan'a da sıçradı. 1 Kasım 1917 tarihinde Taşkent'te bu sefer Bolşevikler isyan çıkardılar ve neticede Türkistan bölgesinde Sovyet hâkimiyeti tam olarak yerleşti.

Türkistan Muhtar Cumhuriyeti

Nisan 1918'de Türkistan genel valiliği ortadan kaldırıldı ve Türkistan Muhtar Cumhuriyeti kuruldu. 1920'de Buhara ve Hive halk cumhuriyetleri kuruldu. Çar hükümeti artık ortadan kalkmış durumda olmasına rağmen, Lenin başkanlığındaki Sovyet hükümeti, ülkede hâkimiyetin devamını sağlamak için çok fazla faaliyet

gösterdi. Türkistan Komünist Partisi Taşkent'te Bolşevikler birinci dönem ülke toplantısını gerçekleştirdi. Artık Türkistan Komünist Partisi, Rusya Bolşevik Partisi'nin bir parçası olarak onaylanıyordu. Bundan sonra Sovyetler, sosyalizmi bölgede gerçekleştirmek için yoğun faaliyetlerde bulunulacaklardır. Aşağı yukarı 1930-50 yılları arasında 40 bin aydın ve din âliminin Sovyetler tarafından yok edildiği söylenmektedir. Sahip olduğu kaynaklara rağmen Özbekistan'ın fakirleştiğini, Sovyet döneminde sömürgeleştiğini söyleyebiliriz. Özbeklerin kendileri, bu kaynakları bağımsız bir biçimde değerlendirme fırsatı bulamadı.

Sosyalist Dönem

1924 yılında Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulunca 7 vilayete, 22 kazaya ve 241 nahiyeye bölünmüştür. Bir ara Semerkand başkent olmuştur. Sonuçta komünist idare altında yeni bir yapı, sistem meydana getirilmiştir. 1936'da Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti, Sovyet sosyalist sistem içerisinde Kazakistan'dan alınarak Özbekistan'ın topraklarına dâhil edildi. Daha önce de belirttiğimiz gibi 31 Ağustos 1991 yılında ise Özbekistan bağımsızlığını ilan etti ve günümüze kadar gelindi.

Bağımsızlık

Özbekistan bağımsızlık anlamında dünya milletleri arasında yerini almıştır. Sahip olduğu tarihi zenginliği ve tarihi doğal kültürel birikimini maalesef bunların sömürgeleştirilmesi sebebiyle değerlendirememiştir. Bundan sonra kendi bayrak ve bağımsızlığı söz konusu olacaktır. Özbekistan'da çok önemli tarihi kültür alanları söz konusudur. Emevilerden itibaren Abbasiler, Samaniler, Karahanlılar, Memuniler, Gazneliler, Selçuklular, Harezmşahlar gibi devletlerin yanı sıra Çağatay, Timur, Buhara ve Hive gibi hanlıkları çok zengin tarihi dönemlere sahiptir. Dönem olarak diyorum; çünkü bu periyodlar içerisinde ayrı ayrı gelişimeler de meydana gelmiştir.

Âlimler Yurdu

Özbekistan, Harezm ve Fergana bölgelerinin önemli bir kısmı ve Buhara, Semerkand, Taşkent, Nesef, Tirmiz, Ürgenç gibi tarihi şehirleri çevreleriyle birlikte içine almaktadır. Bu şehirlerde çok önemli din, fen ve tabiat ilimleri âlimleri yetişmiştir. Bu âlimler fıkıh, tefsir, hadis, tasavvuf, kelam gibi ilimlerde başlı başına bir ekol haline gelmişlerdir.

Bunlar arasında yine Abdurrahman ed-Darimi, Muhammed bin el-Buhari, İsmail el-Buhari, Tirmizi, Maturidi, Hâkim el-Semerkandi, Muhammed el-Kaffal, Ebuleys Semerkandi, Muhammed bin İbrahim el-Kelavazi, Eymür el-Nesefi, Zemahşeri, Ahmet Yesevî, Abdülhalik Gürcüvani, Kadıhan Burhanettin, Necmettin Kübra, Bahaddin Nakşibendi, Hacı Ubeydullah gibi âlimlerin isimleri zikredilebilir. Ve felsefe, tıp, matematik, astronomi, edebiyat alanlarında meşhur olanlarından bazılarını da sayabiliriz: Harezmî, Fergani, Cehrani, Neşşahi, Ebubekir el-Harezmî, Muhammed bin Ahmet el-Harezmî, İbn-i Sina, Biruni…

Özbek Kültürünün Temeli

Bunun yanında Kırgızistan, Kazakistan ve Kuzey Afganistan'da çok sayıda Özbek vardır. Özbek diasporasının ağırlığı Tacikistan'da yaşamaktadır. Nitekim Özbek nüfusunun Özbekistan'dan sonra en fazla orada olduğunu görüyoruz. Ülkede 1920 yılına kadar Arap alfabesi, 1940'a kadar Latin alfabesi, 1940-1993 arasında Kiril alfabesi kullanılmıştır. 2 Eylül 1993'te yeniden Latin alfabesine dönülmüş ve imla kuralları beş defa yenilenmiştir.

Aslında Özbekçe'nin kökeninin Çağataycaya dayandığını biliyoruz. Çağatayca, Karahanlıcanın devamı olup, Türk dilinin önemli bir kolu olduğu gibi aynı zamanda bir kültürü de temsil etmektedir. Bu anlamda bölgede Moğol istilasından sonra Çağatay kültürünün meydana geldiğini görürüz. Aslında bölgedeki yerleşik Türk kültürünün adı Çağatay kültürü olmuştur.

Özbek edebiyatını Zerdüşt dininin kutsal kitabı *Avesta* ile başlatırlar. Fakat Özbek edebiyatı dairesine Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib, Ahmed Yükneki, Ahmet Yesevî'nin eserleri ve *Oğuzname* girer. Çok geniş yazılı bir Türk edebiyatları vardır. Seyfisari, Lütfi, Hafız-i Harezmî, Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevai, Babür, Şekkaki, Gedai, Şeybani Han, Muhammed Salih, Ebulgazi Bahadır Han, Sufi Allahyâr, Nadire, Muhammed Şerif Gülhani, Veysi, Muhammed Andelib ise bu edebiyatın ikinci döneminin temsilcileridir. Bu edebiyat, yeni edebiyat, milli uyanış, cedid edebiyat, Sovyet edebiyatı şeklinde bağımsız olmak üzere değişik dönemlere ayrılarak incelenebilir.

Özbek halk edebiyatının en önemli destanlarından *Köroğlu* ve *Alpamış* öne çıkarılmaktadır. Çok yaygın olan *Köroğlu*'nun yüz civarında versiyonu belirlenmiştir. 1875 yılından itibaren *Türkistan Vilayetin* isimli gazetede Puşkin ve Tolstoy'un eserleri Özbekçeye çevrilerek yayınlanmıştır. Ayrıca Özbek edebiyatçıları 1913'te *Sada-i Türkistan*, *Semerkand* ve *Ayna* gazetelerinde eserlerini tefrika etme imkânı bulmuşlardır. Abdürrauf Fıtrat 1918 yılında Taşkent'te Çağatay Gürüngi adlı bir yazarlar birliği kurmuş, bu da Özbek edebiyatının gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Belirttiğimiz gibi Stalin döneminde 1929 yılından sonra büyük bir aydın kıyımı yaşandığından o aydınların nesli ortadan kalkmış; yerine Sovyet sistemi içerisinde politikalara uygun yeni aydınlar yetiştirilmiştir.

Mimari Şaheserler

Özbekistan'ı mimari açıdan da değerlendirmek iyi olur. Özellikle İslami dönemden sonra ama ağırlıklı olarak Timur döneminden sonra yapılan eserler günümüze kalabilmeyi başarmıştır. Ancak burada mimari yapıların tarihin en eski devirlerinden itibaren başladığını görüyoruz. M.Ö. 4. yüzyıla tarihlenen Koykılgan Kale, M.Ö. 3. yüzyılda Cambaz Kale, 1.-2. yüzyılda Anka Kale, yine Toprak Kale gibi örnekler vardır. İslam medeniyeti, İslam

kültürü bu bölgeye yaklaştığı zaman inşa edilen Kâfir Kale, Keşik Kale, Varaşkan başlıca örnekler olarak karşımıza çıkar.

Talas Savaşı'ndan sonra bölgede Türklerin de İslamiyet'e girmeye başlamasıyla kültürel atmosfer ve siyasi dengeler değişti. Talas Savaşı'nın Türklerin İslamiyet'e girmesine doğrudan fazla bir katkısı bulunmasa da zaman içinde ortaya çıkan yakınlaşma ile birlikte daha fazla dini eserin yapıldığını görüyoruz. Bazen eski mabetleri de camiye çeviriyorlar. Bunlar çoğu zaman cuma camilerine dönüştürülürdü. Zerdüşt ve Budist tapınakları yıkıldı.

Kuteybe bin Müslim burada yani Buhara'yı ilk fethettiği zaman 712'de bir cuma camii yaptırdı. Caminin yerinde 16. yüzyılın başında inşa edilen erken tarihli bir camiyle birlikte Karahanlılar devrinden kalma silindirik formdaki kalan minaresi bulunmaktadır. Buhara şehrinden Samani İsmail Bin Ahmed'in türbesi çok ilgi çekici bir eser olarak günümüze kalmıştır. Tim'deki Arap Atı Türbesi de önemlidir. O dönemde 12. yüzyılda Mugak Attari Camii'nin de meşhur olduğu söylenebilir. Tirmiz'deki Sultan Saadet Türbesi ve 12. yüzyıla ait Şaburgan Ata Türbesi de Karahanlılar dönemine aittir.

Karahanlı dönemine ait 1078-1079 olarak tarihlenen Ribatı Melik Kervansarayı, Buhara-Semerkand yolu üzerinde önemli bir yerde bulunmaktadır. İslam öncesi Orta Asya mimarisi özelliklerini taşıyan yivli cephe uygulamasını bu eserde görüyoruz. Bu yapı Kırgızistan'da Tanrı Dağları'nın vadilerinin arasında konuşlanmış Taşrabat Kervansarayı'na benzemektedir. Semerkand'daki Bibi Hanım Cami 1399-1405 yılları arasında yapılmış olup, Timur devrinin en muhteşem eserlerinden biridir. O dönemi yansıtan eserlerden biridir demek daha doğru olur. Timur'un torunu Muhammed tarafından Semerkand'da inşa edilen, sonra kendisinin de gömülmesi sebebiyle Gur-u Emir Timur adıyla anılan türbe ve 14-15. yüzyıllardan kalma Şah-i Zinde mezarlığındaki yapılar ve bilhassa türbeler bu dönemin önemli eserleridir.

Uluğ Bey'in yaptırdığı Taç Kapı vasıtasıyla girilen, içindeki sahabî Kusem bin Abbas'ın türbesinin yer aldığı inişli çıkışlı bir yolun iki tarafında çoğunluğu dörtgen planlı bu anıtlar özellikle çok renkli sır ve mozaik çini tekniğinin kullanıldığı süslemeleriyle dikkat çeker. Uluğ Bey burada bir rasathane de yaptırmıştır. Semerkand'ın Registan denilen meydanının çevresindeki Uluğ Bey, Şildar ve Tillakari medreseleri tipik Timurlu tarzını devam ettirirler. Aynı geleneği sürdüren Taşkent'teki Kükeltaş Medresesi, Buhara'daki Uluğ Bey Medresesi ve Abdülaziz Han Medresesi gibi pek çok medrese de vardır.

Buhara'daki önemli medrese yapılarının bir kısmı da havuzun etrafına toplanmıştır. 86-69 m ölçüsündeki Kükeltaş Medresesi ve Hankah ile Nadir Divan Bey Medresesi de burada bulunur. Buhara'daki Çar Minar yani "dört minare" de Halif Niyazkul tarafından inşa ettirilmiştir. Ayrıca şehirde Çar Bekir nekropolisi, ismi Şehr-i Sebz olan Aksaray çok meşhur bir yapı olmakla birlikte günümüzde sadece büyük kemerli giriş kalmıştır. Vaktiyle bu sarayın merkezindeki dört eyvanlı avlu etrafındaki binaların, harem ve taht odası gibi mekânların olduğu bilinmektedir. Bunun yanında Keş'te 1437'de Uluğ bey'in yaptırdığı Kökgümbez Camii, Timur'un inşa ettiği Darü't-Tilavet ve Darü's-Saadet adlı türbeler önemli yapılardır.

Aslında Hive Hanlığı'nda çok sayıda süslemeli önemli eserler yapılmıştır. Cuma Medresesi (1788-1799), Şirgazi Han (1715), Muhammed Emin İnak (18. yüzyıl), Muhammed Emin Han (1852), Muhammed Rahim Han (1871), Dost Alyam (1882), Metniyaz Divanbegi (19. yüzyıl), Kutluk Murat İnak, Allah Kulı Han (19. yüzyılın 2. yarısı) ve İslam Hoca (1917) medreseleri meşhurlarıdır. Ayrıca Andican'daki Ulu Camii ile Hokand Hanlığının eseri olan Hokand Han Sarayı da Özbekistan'ın önemli yapılarındandır biridir.

Fergana

Fergana Orta Asya'da Özbekistan'ın doğu kısmında bulunan vadinin genel adıdır. Fergana isimli bir yerleşim yeri günümüzde var olsa bile esasında tarih boyunca Fergana Vadisi olarak meşhur olmuş, bu adla şöhret kazanmıştır. Yaklaşık 70 km genişliğinde ve deniz seviyesinden 900 m yükseklikte bulunuyor. Fergana, coğrafi konumu dolayısıyla çok zengin bir bölgedir. Bölge adı ilk defa yazılı kaynaklarda M.Ö. 5. yüzyılda görülmüştür. Ancak Kalkolitik (M.Ö. 5000-3000 arası) dönemden burada birçok arkeolojik kalıntı açığa çıkarılmıştır. Ayrıca bazen erken ve orta Tunç Çağı'ndan kalıntı bulunsa da herhangi bir kesin yerleşim yeri tespit edilemez. Erken Demir Çağı'nda (M.Ö. 13. yüzyıl) Fergana susuz bozkırları, hayvan yetiştiricileri ve tarım yapan boylar tarafından yurt haline getirilmiştir.

Fergana'nın önce İran'daki Ahamenidler ile sonra Perslerle, Partlarla, Sasanilerle, diğer bölgelerle tarihi bağlantısı söz konusu olmuştur. Burası Tanrı Dağları ile Alay Dağları'nın yükseltileri arasında doğu batı istikametinde bir vadidir. Toprakları ağırlıklı olarak Tacikistan, Kırgızistan arasında bölünmüş olsa da esas ana kütle Özbekistan topraklarına dâhil edilmiştir. Merkez şehrin adı da Fergana'dır. Üçgen şeklindeki Fergana Vadisi 23.000 km^2 yüzölçümünde, kabaca 300 km uzunluğunda ve 70 km genişliğindedir. Kuzeyde Tanrı Dağları'nın çok katlı silsilesi, kuzeydoğudan Fergana dağları, güneyden Alay ve Türkistan sıradağları ile çevrilidir. Batıda 7 km genişliğinde bir geçitle açıldığı steplere bağlı büyük bir çöküntü olan vadinin önemli bir bölümü tarım arazisi, orta kısımları ise çöldür. Dağlardan inen ırmakların suladığı verimli topraklara Sovyet döneminin sulama sistemleriyle kazanılan yeni tarım alanları katılmıştır.

Bölgede yazın sıcak, kışların soğuk geçtiği bir karasal iklim görülür. Özellikle batı taraflarına az yağmur düşer. Çoğundan sulama amaçlı faydalanılan akarsuların başlıcası Sır Derya'dır. Aynı şekilde bu bölgeden geçen Sır Derya'nın kolları da vardır.

Orta Asya'nın en önemli tarım merkezi olan Fergana Vadisi'nde pamuk, pirinç, meyve ve ham ipek üretimi gelişmiştir. Petrol, civa, antimon, ozokerit gibi madenler de işletilir. Bu vadinin genelinde Fergana, Andican, Hokand, Merginan, Namengan, Hikon, Kuvasay, Rişton, Hamza ve Yipan gibi önemli şehirler bulunmaktadır.

Bilinen meşhur Cang-çien'in seyahatnamesinden sonra M.Ö. 2. yüzyılın sonlarına doğru Çinliler tarafından bölge tanınmaya başlamıştır. O zamanlar nüfusun 300.000 olduğu söyleniyor. Çinliler, öncelikle Ferganalılardan yani bu bölgeden üzüm, hayvan yemi olarak yonca yetiştirmeyi öğreniyorlar. Fergana bölgesinden Çin'e giden en önemli ve dünyaca meşhur şey attır. Kan terleyen atlar olarak adlandırılan bu atlar, Fergana bölgesinden çıkarılarak Çin'e ulaştırılmış ve dünyaca meşhur olmuşlardır. Tabii Çinliler bölgeyi tanıdıktan sonra bölgeyi ele geçirmek için, bazı askeri seferler düzenledilerse de herhangi bir başarıları söz konusu değildir. Fergana hakkında, "*Bey Şu*" yani *Kuzey Tarihi* adlı eserde ayrıntılı bilgi verilir. O dönemde başkentin Kasan olduğundan ve koç şeklinde bir tahtta oturan hükümdardan söz edilir.

3. yüzyıldan itibaren bir hanedan tarafından yönetilen Fergana'ya 649 yılında Gök Türklerin hâkim olduğu bilinir. Ancak Gök Türklerin bölgeye hâkimiyeti Tardu zamanında (576-603) başlamış gibi görülmektedir. Çünkü bu yönde de kayıtlar bulunmaktadır. Aslında 558 yılı öncesi Gök Türklerin batı kanadının idarecisi İstemi Yabgu zamanında girdiğini kabul etmek gerekir. Nitekim 557'de yıkılan Akhun Devleti toprakları Sasaniler ile Gök Türkler arasında paylaşılmıştır.

Daha sonra bölgeye 7. yüzyılın 2. yarısında Türgişler hâkim olacaktır. 8. yüzyıl başlarında Türkler ile Kuteybe Bin Müslim arasında geçen önemli mücadeleler kaynaklarda anlatılır. Adı geçen Emevi valisi 715 yılında bölgeyi ele geçirir. Ancak yine de bölgede hâkimiyet kuramadan geri çekilmek zorunda kalır.

Nihayet Emevilerin yıkılışından sonra Abbasiler zamanında da devam eder. Halife Memun zamanında Fergana'nın yönetimi (813-833) Samanilere bırakılır. Bu dönemde de bölge üzerine Arap orduları gönderilmiştir.

Bölgedeki halk İslamiyete inanmaktan vazgeçince üzerlerine yeniden seferler düzenlenir. Seferler Samaniler tarafından Fergana üzerine tekrar yapılır. Fergana'daki yerli hanedanın ne zaman ortadan kaldırıldığı pek belli değildir. Arap coğrafyacılar, gayrimüslim Türklere karşı burasını önemli bir üs bölgesi olarak değerlendirmektedir. Müstahkem garnizonlar ve gözetleme kaleleri inşa edilmişti. 10. yüzyılda merkezi Ahsıkes olan Fergana üç eyaletli birçok idari bölgeye ayrılmıştır. Şunu da belirtelim ki bölgede Hanefi mezhebi yaygındır.

Samaniler devrinde ekonomik gelişmelerden dolayı refah biraz artmıştır. 10. yüzyılın başlarında Satuk Buğra Han'ın amcasıyla olan mücadelelerinde Ferganalılardan yardım istediği de kayıtlıdır. İslam coğrafyacılarından İbn-i Havkal 943'te, Makdisi 985'te Fergana'ya gitmiş ve bölgenin başşehri Ahsikes'i görmüştür. 999 yılında Karahanlılar, İlig Nasr Han'ın idaresinde Buhara'yı zapt ederek Samani Devleti'ne son verince Fergana tamamen Karahanlıların eline geçmiştir. Bu dönemde para basılan yerler arasında Fergana şehri de vardır. 1141'de bölge Karahıtayların eline geçti. Aynı zamanda bundan sonra Merginan ve Andican da önem kazanmıştır. 1212'den 1217'ye kadar Karahıtay hükümdarı Küçlük ile Harzemşah Alaeddin Muhammed bu bölge için mücadele ettiler.

Bu mücadelelerde Harzemşahlı Alâeddin Muhammed Fergana ve Maveraünnehir'in bir kısmını koruyamadı. Bölgeyi elinde tutamayacağını anlayınca da ahaliyi diğer Müslüman ülkelere gitmeye teşvik etmiştir. Sonra da Karahıtayların eline geçmesin diye tamamen tahrip ettirmişti.

Moğollardan sonra bölge Mahmud Yalavaç'ın oğlu Mesut Yalavaç tarafından idare edildi. Fakat bölgenin zenginliğinin

cazibesine kapılan Çağataylar, 14. yüzyılda tamamen bölgeye hâkim oldular. Moğolların 1229'daki büyük paylaşımında yani Cengiz Han'ın ölümünden sonra bu bölge Çağatay'ın hissesine düşmüşse de burası tamamen Çağatay'a verilmedi. Fergana ve Maveraünnehir doğrudan büyük hanlığa bağlı kaldı. Toplanan vergiyi oraya verdikleri için Çağataylılar Fergana'ya çok geç hâkim oldular. Ancak Çağatay Hanlığı hâkimiyeti Timurlara kadar sürdü.

Timurlar döneminde Fergana bölgesi Horasan'a bağlandı. Daha sonra burası Timur'un torunlarından Ömer Şeyh'in idaresine girdi. Ama Şeyh Ömer'in oğlu ve halefi Babür, Özbek hükümdarı Muhammed Şeybani Han ile yaptığı savaşı kaybedince bölgeyi Özbeklere bırakarak Kabil'e gitti. Şeybaniler 1599'dan sonra ortadan kalkınca, Fergana yerli nüfus sahibi hocalar arasında bölündü ve Buhara'ya bağlandı. 17. yüzyılda Kazaklar ve Kırgızlar buraya akınlara başladılar ve bölgenin bir bölümü Kırgızların eline geçti. Aynı yüzyılın sonuna doğru hoca aileleri arasında paylaşılan Fergana'da Özbeklerin Min kabilesine mensup Şahruh, hocaların hâkimiyetine son vererek, 1710'da bağımsız bir Özbek devleti kurmayı başardı.

Bu devletin merkezi Hokand olduğu için Hokand Hanlığı adıyla anılmıştır ve 1876 yılında Ruslar tarafından tamamen ilhak edilinceye kadar bağımsızlığını korumuştur. 1897'de yüzölçümü 160.000 km^2 ve nüfusu 1 milyon 560 bindi. Ruslar, Merginan adlı askeri merkezden bölgeyi idare ediyorlardı. 1917'den 1922'ye kadar Fergana bölgesi Türk Basmacılarla Rus Bolşevik hükümetleri arasında mücadelelere sahne oldu. Bolşevik İhtilali'nden sonra Fergana Vadisi'nin orta ve doğu bölgeleri nüfusunun büyük bölümünü Özbeklerin teşkil etmesi sebebiyle Özbekistan'a; batısının bir kısmı Tacikistan'a ve dağların çoğu da Kırgızistan'a verildi. 1938'de bölgede Fergana idari birimi meydana getirildi. 7100 km^2 genişlikteki topraklar üzerinde Özbekler, Ruslar, Tatarlar ve Taciklerden meydana gelen bir etnik dağılım söz konusudur. Böylece burada artık farklı bir etnik yapı

oluşmuştur. Fergana şehri merkez olur. 1910-1924 arasında Rus generallerinden bir olan Skobolev adıyla anılan şehir, 1918'de Özerk Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin, 1924'te de Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin içinde kalır ve aynı yıl Fergana adını alır.

Fergana idari birim merkezi olmasının yanı sıra Özbekistan Cumhuriyeti'nin önemli kültür ve ekonomi merkezlerinden biridir. Bu şehirde tekstil, kimya, iplik, gıda, petrol ve gübre fabrikalarından oluşan güçlü bir sanayi vardır. Burada pedagoji ve politik enstitüsü gibi yüksekokulların yanı sıra müze, tiyatro, kütüphane gibi kültürel unsurların da yaşatıldığı tesisler bulunur. Her Sovyet şehrinde olduğu gibi Sovyet tipi binaları burada da görüyoruz. Ortaçağ'da Fergana bölgesinden birçok âlim yetişmiştir. Bunlar arasında Fergani, yine Muhammed Cafer el-Fergani, Ebu'l Mansur el-Fergani, Ebu Muzaffer Muhteşab Muhammed el-Fergani, Muhaddis Ebu Salih el-Fergani ve Mesade Yusuf el-Fergani sayılabilir. Görüldüğü gibi bunların hepsi Ferganalı unvanı taşımaktadır.

Taşkent

Taşkent Özbekistan'daki çok eski tarihi bölgelerden biri olarak bilinir. Eski adı kaynaklarda Çaç olarak geçer. Çin kaynaklarında Şı-guo yani "taş ülkesi" olarak kaydedilmiştir. Çok ilginç bir durumdur ki Taşkent ifadesi ile Çince tercümesi arasında doğrudan bir bağlantı ve paralellik vardır. Daha sonra Arap kaynaklarında Şaş olarak kaydedildiğini görüyoruz. İslam coğrafi kaynaklarından *Hududü'l-Âlem* adlı ünlü eserde merkezinin Binkes olduğu da belirtiliyor. Aynı zamanda Taşkent adının 9. yüzyıldan itibaren kullanıldığını da görüyoruz.

Ancak bazı kaynaklar Şaş adının Türkçe olarak Taşkent'ten türetildiğini yazmaktadırlar. 16. yüzyılın sonlarından itibaren Taşkent adı yaygınlık kazanmış ve diğer isimler ortadan kalkmıştır.

Özellikle 6 ve 8. yüzyıllar arasında Taşkent'in geliştiğini görüyoruz. Bu dönemde Batı Gök Türklerine yakın ilgi ve ilişkileri vardır. Kazakistan bozkırlarına yakın olduğu için Taşkent'in kaynaklarda yer almaya başladığını görüyoruz. Bölgenin Gök Türk Kağanlığının hâkimiyetine girdiğini, özellikle bazı hanedan üyeleri arasındaki çekişmeler ve iç savaşların bu şehir ve etrafındaki bölgede yaşandığını biliyoruz.

İpek Yolu bölgeden geçince buranın önemi artmıştır. Ayrıca Taşkent'te bu dönemde madeni olarak silahlar, ev eşyaları, deri, pamuk ve yün dokuma ürünleri, seramik, porselen kaplar üretildiğini ve bunların ticaretinin yapıldığını da biliyoruz. Taşkent esasında İpek Yolu'nun tam ortası gibi bir noktadadır. 6 ve 8. yüzyıl arasında Çaç'da bulunan paralar yani Taşkent'te ele geçen sikkeler üzerinde hükümdarların ve hanımlarının resimleriyle birlikte yapılan figürleri görüyoruz. Bu yüzyıllarda Taşkent belirli gelişme seviyesine ulaşmıştır. Aynı zamanda bu dönemde burada Mecusiler ve Ateşgedeler de bulunuyordu. Taşkent, 8. yüzyıl başlarında Emevilerin Horasan Valisi Kuteybe bin Müslim tarafından ele geçirilip tahrip edildi.

Bölgenin daha sonra Çinlilerin hâkimiyetine girdiği söyleniyorsa da buna pek katılmıyorum. Aslında sadece vergi vermek suretiyle uzaktan ilişkileri olmuştur. Bunun yanında Taşkent'te konuşlanan herhangi bir Çin garnizonu bulunduğu konusunda da bir bilgi yoktur. Ne Çin kaynakları ne de diğer kaynaklarda bunu belirten belge bulunmaz. Yani bu dönemdeki Çin bağlantısı en batıda Fergana'ya kadar gider, gerçekte bu ilişki de elçi göndermek şeklinde bağlanmak ile gerçekleşmiştir. Talas Savaşı'ndan sonra çok sayıda Çinli esir alınır ve artık tarih tersine doğru akmaya başlar. Çin baskısı bölgede azalınca Türkler ve diğer yerli halklar daha rahat hareket ederler. Bu dönemde yine burada imar faaliyetleri vardır. Burasının 776 yılında Horasan Valisi Abdullah bin Humeyd bin Kahtabe tarafından surlarla çevrildiği bildirilir.

Şehir 807 yılında Karluk Türkleri tarafından ele geçirildi. Abbasi halifesi burayı Samanilerden Yahya bin Esed'e vermiştir. Bu dönemde meşhur su kanalının yeniden açıldığını görüyoruz. Hatta Abbasi halifesi Mutasım Billah kanalın yenilenmesi ve ıslahı için iki milyon dirhem yardımda bulunmuştur. Bu dönemdeki Şaş şehrinin eni ve boyu birer fersah (5-6 km) uzunlukta gösterilmektedir. Şehir hâkiminin sarayı, hapishane ve darphane kalenin içindeydi. Yine söz konusu devirde basılan paraların üzerinde Şaş ya da bazen Binkcs ile birlikte verilmektedir. 10. yüzyılın sonlarında Karahanlı hükümdarı Ebu Hasan Ali Aslan'ın Horasan valisi Ali Simcuri ile yaptığı anlaşmalara göre Samani toprakları Ceyhun sınır kabul edilerek paylaşılınca, Taşkent de Karahanlı hâkimiyetine girmiş oldu. Burası 13. yüzyılda Harezmşahların eline geçti. 1220'de Cengiz Han tarafından işgal edildi ve bu dönemden sonra basılan paralarda artık Taşkent adı görülmektedir. Timur döneminin etkisinin bölgede hâkim olduğunu görüyoruz. Şehir, 1410'daki paylaşımda Mirza Uluğ Bey'e mülk şeklinde verilir.

Bundan sonra ziraat, ticaret ve zanaat gelişir. Timur hâkimiyeti sona erince bölge Özbek Şeybanilere geçer. Şeybani Han tarafından şehrin yönetimi amcası Köçküncü Han'a teslim edilmiştir. Şehir, 17. yüzyıldan itibaren Özbek ve Kazak hükümdarları arasında el değiştirir çünkü buraya Kazaklar gelir. Bu arada Kalmukların baskısıyla Kazaklar kuzeyden gelerek Taşkent civarına doğru yoğunlaşmaya başlamışlardır. Sonrasında Kazaklar şehri yönetmeye devam ederler. 18. yüzyılda Taşkent dört ana bölgeye ayrılarak idare edilir. Kalmuk istilasından sonra 1780'lere gelindiğinde Şeyhantahur hâkimi Yunus Hoca diğer üç bölgenin yönetimini de eline alarak 1784'te bağımsız Taşkent devletini kurar. Böylece bağımsız Taşkent Hanlığı meydana gelmiş olur. Kazaklara karşı büyük mücadele veren Yunus Hoca, Hokand Han'ı Alim Han Molla karşısında ağır bir yenilgiye uğrar. Yani Kazakları uzaklaştırır, ama Hokand Han'ı Alim Han'a karşı bir şey yapamaz.

Boşta kalan Taşkent ise Yunus Hoca'nın ölümden sonra 1809'da Hokand Hanlığı'nın idaresine girer. Muhammed Ali Han zamanında şehir iyice gelişir. Beylerbeyi Medresesi başta olmak üzere birçok medrese inşa edilir. Sulama sistemi için kanallar yeniden açılır. 1847-1863 yıllarında Buhara Hanlığı'nın tahrikiyle Hokand Hanlığı'na karşı isyanlar meydana gelir. 1865'te Rus orduları tarafından tamamen işgal edilir. İşgal sonrası Çarlık Rusyası döneminde sanayi işletmeleri, çiftçi işletmeleri özellikle pamukla ilgili diğer fabrikalar meydana getirilir.

1917'deki Bolşevik İhtilali'nin akabinde Türkistan Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti olan Taşkent aynı zamanda bir üniversiteye de sahip olacak, 1920 yılında burada bir üniversite açılacaktır. Burası aslında Türkistan bölgesindeki Sovyet rejimi karşıtlarının merkezi haline dönüşür. 1924'te ise Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti bölgede tamamen hâkim olmuştur. Bu yıldaki büyük bölünmede Taşkent Özbekistan topraklarında kalır ve 1930 yılında da bu cumhuriyetin başkenti olur. Şehir nüfusu bu tarihten sonra artar ve 1930'da 550 bine ulaşır. Şehir Sovyet döneminde bilhassa İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra daha da gelişir. 1943'te Özbekistan İlimler Akademisi ve yirmi üç adet ilmi araştırma merkezi faaliyete geçti ve bunun yanında on tiyatro kuruldu.

Birçok bilim adamı ve sanatçı Taşkent'e gelir ve burada faaliyetlerine devam ederler. 1966'nın 26 Nisan'ında büyük bir depreme maruz kalır ve şehir yeniden inşa edilir. Belirtildiğine göre şehir 70 km kadar kuzeydoğu istikametine doğru nakledilir. 1983 yılının eylül ayında UNESCO öncülüğünde şehrin 2000. kuruluş yıldönümü kutlanmıştır. Ancak unutmayalım ki kutlama tarihleri genellikle sembolik tarihler olarak belirlenir.

Taşkent aslında iki kısımdan meydana gelir. Bunlardan biri dar sokaklı kerpiç alçak evlerden oluşan eski şehirdir. Diğeri modern cadde ve binaların, Çırçık Suyu'ndan ayrılan kanalların çevresindeki yeşil alanlarla dikkati çeken yeni Taşkent'tir. Hz. Osman'ın Kufe'ye gönderdiği Kur'an-ı Kerim nüshasından

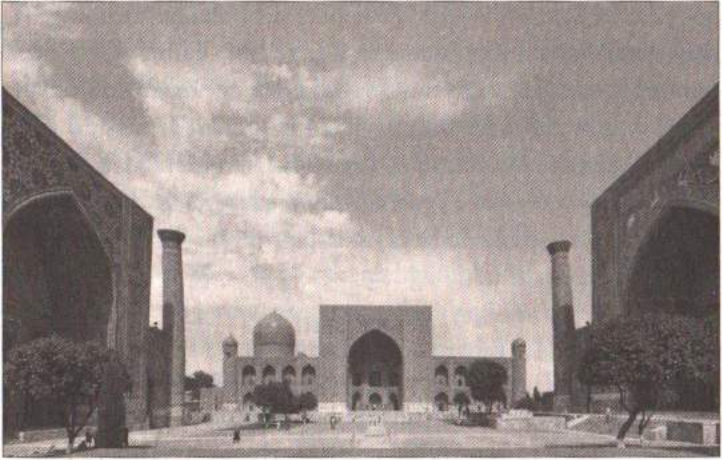
kopyalanan Mushaf-ı Şerif, Taşkent'te dini idareye ait kütüphanede korunmaktadır. Taşkent'te Zengi Ata, Cuma Tilya Şeyh camileri, Şeyh Havendi Tahur, Kaldırkaçbi, Zeyneddün Baba türbeleri gibi mekânlar bulunmaktadır. Taşkent'de meşhur Edip Ahmet Yükneki, Abdulgaffar Taşkendi, Muhammed Kadı Taşkendi başta olmak üzere yetişmiş bilim, edebiyat ve din adamları vardır. Aslında bu âlimlerin sayısı daha çoktur.

Semerkand

Semerkand şehri Eski Yunan tarihlerinde Marakanda, Çin kaynaklarında Kang-cü gibi isimlerle kaydedilmiştir. Ayrıca çoğunlukla şehrin Semer ismiyle Soğdçadaki şehir veya yerleşim birimi anlamına gelen "kant" kelimesinden meydana geldiği kabul edilir. Şehir daha önce Zerefşan, Soğd Nehri'nin güney kıyısındaki vadiye hâkim yüksek bir mevkide kurulur. İslam kaynaklarında da bu şekilde anlatılır. Burada günümüze ulaşan harabelere Afraysab ya da Efrasyab denilmektedir. Cengiz'in 1220'de Semerkand'ı yıkıp yakmasından sonra güneyde bugünkü modern Semerkand'ın bulunduğu yeni bir şehir inşa edilmiştir.

Burası Özbekistan'ın aşağı yukarı orta kesimlerinde yer alır. Maveraünnehir'in Buhara ile birlikte en önemli şehirlerinden biridir. Tarih boyunca Soğdiana ya da Maveraünnehir diye isimlendirdiğimiz tarihi bölgenin yönetim merkezi olmuştur. Eski dönemlerde Buhara tam olarak Soğdiana adıyla kastedilen alana dâhil olmaz ama Semerkand dâhildir. Zerefşan Nehri'nden beslenen kanallar ve su sayesinde yazın sıcağından fazla etkilenmez. Yemyeşil bir bitki örtüsü, meyve ve sebze bakımından insanlara zengin bir coğrafya sunar.

Seyyahlar, Semerkand'ı Cennet'e benzetmektedirler. Şehrin kuruluşu hakkında farklı rivayetler görülse de mesela M.Ö. 535 yılında Pers hükümdarı Kirus tarafından ileri bir karakol olarak kullanıldığı kabul ediliyor. Semerkand'ın kalıntılarında efsanevi



Semerkand

Türk hükümdarı Alper Tonga, yani Efrasiyab ile ilgili rivayetler de bulunmaktadır. Dolayısıyla Turan hükümdarlığının da bu bölgeyi hâkimiyeti altına aldığını kabul ediyoruz. Semerkand, Pers döneminde 218 hektarlık bir alanı kaplıyordu. Büyük İskender'in de meşhur seferi esnasında şehri yakıp yıktığını görüyoruz. Sebep olarak kendisine karşı gelindiği ya da ayaklanıldığı gösterilir. Daha sonra kaynaklarda yine Semerkand'ın etrafında surlar inşa edildiği anlatılıyor. Soğdlardan sonra Baktriya satraplığına bağlanan şehir Selevkos'un eline de geçmiştir. M.Ö. 189 yılında Grek Baktriya Krallığı'nın hükmü altına girse de Grekler burayı küçük bir idari şehir olarak kullanmışlardır.

Bu dönemlerde hâkim dil Soğdçadır. Daha sonra kuzeyden Türkler gelirler. Çin kaynaklarında M.Ö. 1-2. yüzyıllarda ve sonrasında Kang-cülerden bahsedilir. Adı geçen halkın şehri geliştirip kalkındırdığı söylenir. Kang-cü kavramının aslında daha geniş bir sahayı kapladığını düşünüyorum. Bu arada tarih yazımında Kang-cü kelimesinin ilk hecesindeki kang sesinden dolayı Kanglı boyunun adı sık sık karıştırılmıştır. Halbuki Kanglı

boyunun hiçbir şekilde Kang-cü ile ilgisi yoktur. Devam eden süreçte Hunlar ve daha sonra Kuşanların hâkimiyeti altına gireceklelerdir. Arkasından da Akhunlar, Kang-cü kralını 375 yılı civarında esir olarak ele geçirerek öldürüp bölgeye hâkim olacaklar ve 200 yıl bölgeyi idare edeceklerdir. Bölge 562'de Gök Türklerin eline geçer, Akhunların yıkılışı da aslında 558'dir.

Sonrasında Gök Türklerin bölgeye hâkim olduğunu görüyoruz. Özellikle de Tardu buralara birer tudun göndererek yerel idarelere dokunmadan bölgeyi idare etmiştir. Bir nevi onların eski hayatlarını sürdürmelerine izin vermiştir. Yine burada da mesela Batı Gök Türklerin Çin'e bağlanmasından sonra Semerkand'ın da Çin'e bağlandığı anlatılır ama bu tamamen gerçekleşmemiştir. Aslında bunlar elçi verip yani bir şekilde Çin'in üstünlüğünü tanımış olabilirler. Çünkü Çin'den askeri yardım yani koruma bekliyorlardı. Bu anlamda Çin'in desteğini almak istemiş olabilirler. Ancak tam olarak Çin hâkimiyetine girmeleri söz konusu dcğildir. Zatcn o sırada Çin'de onları kendilerine bağlayacak güç yoktu. İpek Yolu'nun buradan geçmesi ve zenginliği barındırması bu bölgenin değerini arttırmıştır.

Emeviler 676 yılında bölgeye bir sefer düzenlcdi ve burası fethedildi, daha sonra 680'de ikinci defa ele geçirildi. Anlıyoruz ki birinci fetihten sonra elden çıkmıştır. Ardından Selm bin Ziyad tarafından ikinci defa fethedilir. Bununla birlikte Araplar, Semerkand'ı yani Soğd hâkimiyetinden bölgeyi kolay kolay kontrol altına alamazlar. 701 yılında Kapgan Kağan zamanında Tonyukuk, Bilge Kağan ve Kül Tegin liderliğinde o meşhur batı seferinde bölgeye doğru Gök Türk ordularının geldiğini görüyoruz. Bundan sonra Kuteybe Bin Müslim 711'de kesin olarak bölgeyi Arap hâkimiyetine sokar ve şehirde bir cami inşa ettirip orayı vergiye bağlar. Yerli halkın temsilcisi, muhtemelen bir Türk olan Gurek'i görevinde bırakır. Semerkand Talas Savaşı (751) sonrası Emevilerin yerini alan Abbasilerin hâkimiyetine geçecektir.

Bu arada kaynaklarının zenginliği ve İpek Yolu ticaretinden dolayı Türkistan oldukça fazla para kazanarak zenginleşmiştir. Gök Türkler bölgeye sık sık akınlar yaparlar. Hatta yerel hanedanlıklar kurduklarını da görüyoruz. 738 yılında Türgişlerin Su-lu Kağan'ı ölünce Türgişler zayıflalarak güçlerini kaybederler. Bunun üzerine kuvvetli bir rakipten kurtulan Emevilerin işi kolaylaşır. Emeviler artık bölgede etkili olmaya başlayacaklardır. Nitekim Talas Savaşı'ndan sonra Çinlilerin de genel olarak Batı Türkistan sahasından ellerini çekmeleri üzerine bölge bir şekilde İslamiyet'in önemli merkezi haline gelir. Samaniler devrinde ise bölgenin tam olarak gelişip ilmi, kültürel ve ekonomik açıdan İslam dünyasının en önemli merkezlerinden biri haline geldiğini görüyoruz. İbn-i Havkal'ın şehir hakkında çok ilginç bir kaydı vardır. Ona göre Maveraünnehir'in limanı dediği Semerkand dünyanın her yerinden tüccarların geldiği bir yerdi.

İpek Yolu ticaretini neredeyse tekeline alan Soğdlar bu bölgedeydi ve Çin'in kuzeybatısında kendilerine koloniler oluşturmuşlardı. İslam dünyasındaki ilk kağıt fabrikası da burada kurulmuştur. Bunun yanında burada büyük âlimler yetiştiğini de görürüz; mesela Darimi, İbn-i Hibban, Ebu'l Leys es-Semerkandi, İmam Maturidi bunların başında gelir. Bunlar gibi âlimler hızla çoğalıp yetişmeye başlarlar. Nakşibendi şeyhi Nizameddin Hamuş, Uluğ Bey, Şahabeddin İbn-i Arabşah, Ali Kuşçu gibi birçok bilim ve din adamı da burada yetişmiştir. Semerkand'da bu dönemlerde nüfusun çoğunluğunu Soğdlar oluştururdu.

Daha sonra buraya Türkler ve Araplar geldiler. Müslümanlığın yanında Budizm, Zerdüştlük, Maniheizm, Hıristiyanlık da bölgede hâkim olmuştur. Yani farklı dinlerden gelenler söz konusudur. Bölgede İslam fethi öncesinde çoğunluk Zerdüşt imiş, yine az sayılmayacak miktarda Yahudi ve Hıristiyan da vardır. 992'de Karahanlılar bölgeyi tam anlamıyla ele geçirdiler. Sonra Samanilerden II. Nuh tekrar şehri geri almaya çalıştıysa da

999'da tamamen Karahanlıların eline geçti. Karahanlılar da ikiye bölününce şehir Batı Karahanlılar tarafında kaldı.

Semerkand daha sonra Harezmşahların hâkimiyeti girer. 1212'den itibaren Harezmşahlar, Cengiz Han'ın önünde tutunamayınca artık 1220'de Semerkand tamamen Moğollar tarafından istila edildi, yakılıp yıkıldı. Semerkand bir asır bu felaketin izlerini silememiştir. Tabii nüfus ve bilim adamı kaybı da gerçekleşmiştir. İbn-i Battuta 1350'de bölgeyi ziyaret ederken harabeler arasında ancak az miktarda meskun ev gördüğünü söyler. Böylece o refah ve zengin bilim ortamı da kaybolmuştur. Halbuki o dönemde aradan 150 yıl geçtiği halde şehir bir türlü eski güzel günlerine gelememiştir.

Nihayet devran döner ve Semerkand'da meşhur Timur dönemi başlar. Aslında tam anlamıyla söylemek gerekirse tarih boyunca Semerkand'ı gerçek zirveye ulaştıran hükümdar Timur'dur. Şehri bir bilim ve kültür merkezi haline getirir. 1369'dan itibaren bilim ve sanat adamlarını bölgede toplamaya başlamıştır. Bu dönemde 1405 yılında Semerkand'a gelen İspanyol elçisi Klavijo şehirdeki sarayları, bahçeleri, anıtları ve diğer yapıları geniş bir şekilde anlatmaktadır.

Uluğ Bey tarafından yapılan meşhur rasathane bu dönemin en önemli eserleri arasındadır. Babür 1497 ve 1500-1511 yılları arasında kısa sürelerle şehre hâkim olsa da hatıratında şehri tasvir etmiştir. Ama bilindiği gibi Babür daha sonra gücünü kaybederek Hindistan tarafına çekilip oradaki Babür İmparatorluğu'nu meydana getirmiştir. Özbek hükümdarı Şeybani tarafından ele geçirilen Semerkand 1868 yılına kadar yani Rus işgaline kadar ayakta kalmıştır.

Bu dönemde Semerkand meşhur Buhara Hanlığına bağlı olarak kalıyor ve Buhara'daki mimari yapıyla, Semerkand'daki arasında daima bir yarış söz konusudur. Ancak idari merkez Buhara'ya taşınınca Semerkand ikinci planda kalır. 14 Mayıs 1868'de Semerkand'ı zapt eden Ruslar, burayı Türkistan Genel Valiliği'ne dâhil

ettiler. 1871'den itibaren yeni bir yol, yeni bir şehir inşa edilmeye başlandı ve 1898'de bu bölgeye demir yolu gelince şehir artık farklı bir hale bürünmüş oldu. 1924-30 yılları arasında Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkenti oluyor.

Şehir Zerefşan Vadisi'nin nimetlerinden de faydalanmaktadırlar. Zerefşan Vadisi'nde bolca yetişen üzüm, tütün, pirinç, buğday bu nimetlerdendir. Burası halı ve seramiğiyle o devirde meşhurmuş. Semerkand'ın erken yerleşim yerlerinden mesela Efrasyap surlar içindedir, kare tipinde bir bölgedir. Semerkand'ın Timur devrinden itibaren geliştiğini görüyoruz. 1370'de 13 km uzunluğunda 8 m yüksekliğinde altı kapılı sur içindeydi. Kuteybe bin Müslim tarafından ilk cami inşa ettirilmiştir. Daha sonra buradaki Ateşgedelere, Zerdüştlere ve Budistlere ait tapınaklar tahrip edilerek ortadan kaldırılmıştır.

Karahanlılar döneminden itibaren Semerkand'da Şah-i Zinde adlı mezar yükselmektedir. Bu mezarlıktaki yapılar çok meşhurdur, günümüze kadar gelmiştir. 1066'da inşa ettirildiği söylenir. Karahanlı hâkimiyeti Kırgızistan topraklarında yükseldikten sonra Doğu Türkistan'a mesela Kaşgar'a, Fergana'ya ve batıya, zengin bölgelere doğru kaymıştır. Bibi Hatun ya da Bibi Hanım Camii çok meşhurdur ve restore ediliyordu, 1998'de gördüğümde. Bu camii 1399-1405 yılları arasında inşa edilmiştir. Gur-u Timur yani Timur Türbesi'nin olduğu mimari eser de çok önemlidir. Bu dönemden birçok şey anlatır. Bir tarafında medrese diğer tarafında mescit ve hankahın yer aldığı avlunun gerisinde dıştan sekizgen içten kare şeklinde inşa edilmiş, mumyalı cenaze katı da bulunan yapı çiniyle kaplanmıştır. Burası dilimli kubbesiyle Semerkand şehrinin simgelerinden biri haline gelmiştir.

Şehrin kuzeyinde Çoban Ata ismiyle anılan kare şeklinde, 1430-1440 yıllarından kalmış içi kubbe üzerinde külahlı yapının kime ait olduğu pek bilinememektedir. Semerkand'daki geç Timur dönemi anıtlarının dikkat çekenlerinden biri İşret Hane anıt mezarlığı da mezarların genişliğini gösteren bir yapıdır. Registan

Meydanı'nın çevresinde bulunan dört eyvanlı ve avlulu Uluğ Bey Medresesi'nin ön planda olduğu toplam üç medrese diğerleri 1619-36 tarihli Şir Dar, 1646-60 tarihli Tilla Kari, dört avlulu veya eyvanlı tipik Timurlu tarzını sürdüren medreselerdir. Bu medreselerden özellikle Şir Dar Medresesi, taş kapısındaki kaplanlı güneşli kabartması ile ünlüdür. Uluğ Bey Rasathanesi ilk defa 1409'da inşa edilse de daha sonradan yine ilaveler ile bütün Türk İslam âleminde önemli yer tutan ve bilim yapılan yerlerden biridir.

Buhara

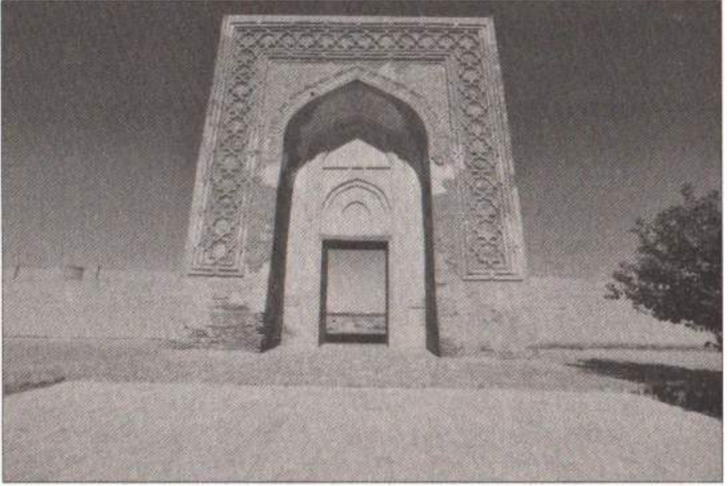
Özbekistan'da Semerkand ile birlikte oldukça fazla tarihi dokuya ve geçmişe sahip şehirlerden biri de Buhara'dır. Buhara'nın denizden yüksekliği 220 m'dir. Karasal iklime sahip olduğundan kışlar soğuk, yazlar ise çok sıcaktır. Arkeolojik araştırmalardan anlaşıldığına göre bölgede en eski devirlerden beri büyük şehirler kurulmuştur. Semerkand'ın batısındaki başka bir şehirden daha bahsedilse de bunun eski Buhara olup olmadığı tam bilinemiyor. Buhara dışındaki yerleşim yeri Ramisen'in de Buhara'yla ilgili olduğu söylenir.

Buhara, Çin kaynaklarında "Bu-ha" olarak geçer. Sanskritçedeki "vihara" kelimesinden türetilmiştir. Sanskritçede "vihara" ifadesi manastır anlamına geldiği için burası Budistler için önemli bir merkez olunca o kelime Buhara'ya dönüşmüş olmalıdır. Müslümanlar bu bölgeye geldiklerinde şehrin hükümdarına Buhar Hudat deniliyordu. Buhara sahibi demekmiş. Buhara, Soğdlar tarafından da önemli bir merkez olarak kabul edilmiştir. İslam coğrafya ve tarih yazıcılığında Buhara hakkında önemli bilgiler ve belgeler vardır. Buhara'nın Müslümanlar tarafından fethi konusunda bazı rivayetler de söz konusudur. Hz. Peygamber'in bir hadisinde Buhara'nın fethini müjdelediği bildirilmektedir. Şehrin 674 yılında Muaviye'nin Horasan valisi Ubeydullah bin Ziyad tarafından fethedildiğini görüyoruz.

Şehrin hükümdarı Bidun Hatun isimli bir kadındı. Bu kişinin bir Türk hakanının karısı olduğunu İslam kaynakları net bir şekilde yazar. Türklerle Araplar arasında bir anlaşma yapılır. Buna göre Bidun Hatun Müslümanlara yıllık bir milyon dirhem ve iki bin savaşçı verecektir. Bu anlaşma iki yıl sonra Osman tarafından yenilenmekle beraber şehir sürekli hâkimiyet altında tutulamamıştır. Horasan'ın meşhur valisi Kuteybe bin Müslim 706-709 yılları arasındaki seferleri sonucunda Buhara halkı ile oradaki Türk müttefiklerin mukavemetini kırıp şehre bir Arap garnizonu yerleştirmiştir.

En eski devirlerden beri Buhara'nın etrafındaki çöller ve bozkırlar Türkler tarafından yurt olarak tutulmuştur. Mesela Ubeydullah, Buhara'dan Basra'ya dönerken yanında 2000 yerli okçu da götürüyor ki, bunlardan biri de Reşid et-Türki imiş. Yani dolayısıyla Türklerin de bu şekilde 676'dan sonra İslam dünyasının içine sızmaya başladığını görüyoruz. Tarihçi Nerşahi'ye göre Bidun Hatun, oğlu Tuğşade (Tuğ Şad) adına naibe sıfatıyla 15 yıl hüküm sürmüştür. Daha sonra Bidun Hatun'un oğlu Tuğşade hüküm sürmüş ve 739 yılında Semerkand'da öldürülene kadar bölgeyi idare etmiştir. Onun zamanında Türkler geçici olarak birkaç defa Buhara'yı ele geçirmişlerdir. Talas Savaşı'nın komutanı Ziyad bin Salih, Buhara'daki isyanları bastırsa da daha sonra Kuteybe bin Müslim tarafından öldürülmesi üzerine, orada çıkan iç savaşlar epey uzun sürmüştür.

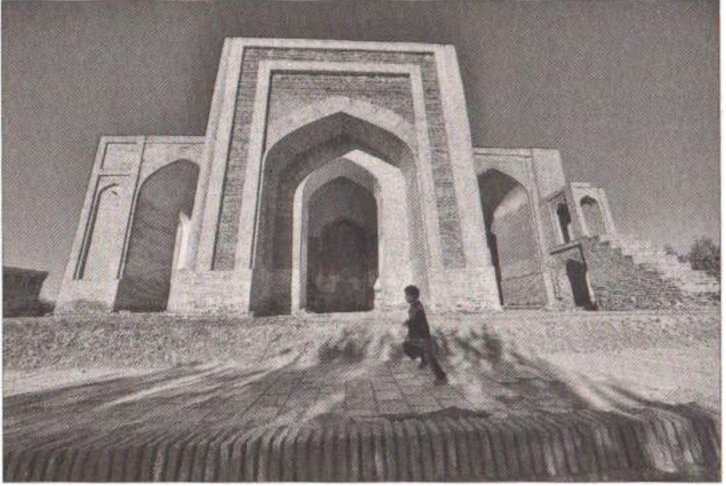
Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında veya Arap idarecileri arasında çatışmalar uzun yıllar devam etmiştir. Bu arada Horasan valisi Fazl bin Süleyman et-Tusi'nin 782 yılında Buhara ve Soğd'u Türk akınlarına karşı surlarla çevirdiğini görüyoruz. Bu olaylar Uygur Kağanlığı dönemine denk geliyor. O esnada batıdaki Oğuzlara yani Türgişlere karşı savaşılıyordu. Bu arada Sır Derya boylarında Oğuz yoğunlaşması başlamıştı. Aradan yüz yıl geçtikten sonra dünya tarihini değiştiren olayların temeli atılıyordu.



Buhara ve Semerkand arasında Batı Karahanlılara ait kervansaray

Bulunduğu konum dolayısıyla daha çok Merv şehri ile bağlantılı olan Buhar Hudat'ın aslında Merv'de de bir sarayı bulunuyordu. 874 yılına kadar Buhara, Samanilere hiçbir şekilde bağlanmadı. Merv üzerinden batıya daha yakın ve batıya bağlıydı. Hatta kaynaklarda bu dönemde Horasan'daki Tahirilere bağlı bir valinin idaresinde bulunduğu anlatılır. Semerkand 999'a kadar Samaniler tarafından idare edildi. Bu dönemden sonra İsmail bin Samani tüm bölgeyi ele geçiriyor ve Buhara devlet merkezi oluyor. Ebu İshak İbrahim adındaki Buhar Hudat'ın topraklarına el koyar ve 20 bin dirhem tutarındaki yıllık tahsisine ödenek ayırır. İsmail, 900 yılında Saffarilerden Amr bin Leys'i yenince Abbasî halifesi tarafından Horasan emiri olarak tanınır.

Bu sayede şehir zengin, büyük bir devletin merkezi haline dönüşür. İslam coğrafyacılarından Nerşahi ve İstahri tarafından ayrıntılı bir şekilde anlatılarak önemli ilim ve kültür merkezi haline dönüştüğü belirtilir. Bu durum Semerkand'da ve diğer bölge şehirlerinde olduğu gibi Samaniler zamanında gerçekleşmiştir.



Buhara'da İpek Yolu üzerinde Samanoğullarına ait
dünyanın bilinen en eski üçüncü namazgâhı

Buhara'nın döneme göre genişlediğini veya daraldığını söyleyebiliriz. Ama diğer şehirler gibi asla yerini değiştirmedi. Defalarca yakılıp yıkılmasına rağmen hep aynı yerde aynı plan üzerinde olduğunu görüyoruz. İslam coğrafyacıları Buhara şehrinin de kale, kuhendiz, şehir, şehristan, rabad ve dış mahallelerden meydana geldiğini ifade ederler. En eski devirlerden beri bugünkü yerinde yani Registan denilen yerin doğusunda bulunuyordu. Kalenin doğusunda ve batısında birer kapısı vardı. Yine Cuma Mescidi kapısı da bulunmaktaydı. Kalenin çevresi 1600 m, alanı 9 hektardı. Taş üzerine kurulmuş şekilde Buhar Hudatların bir sarayı bulunuyordu. Bunlar şehre uğradığı zaman kalede oturuyorlardı. Çünkü bunun çok önemli bir faaliyet olduğu biliniyor. Kalenin içinde Kuteybe bin Müslim tarafından inşa edilen cuma mescidi de vardı.

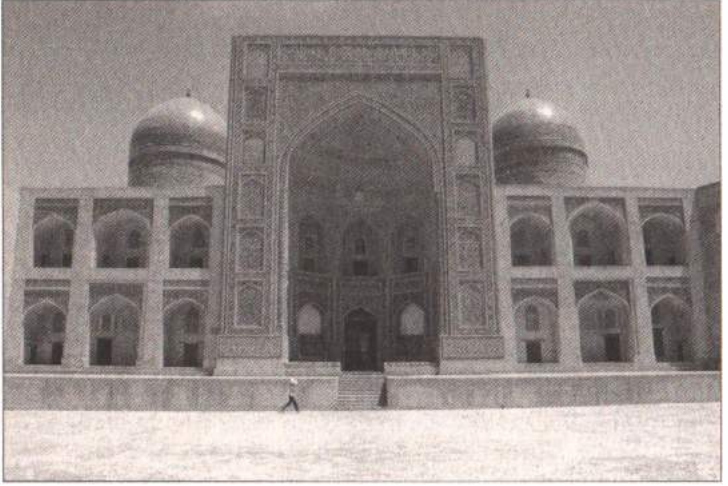
Kale 12-13. yüzyıllarda defalarca yıkılmış ve aynı yerde tekrar inşa edilmiştir. İslami dönemde şehrin geliştiğini görüyoruz. Mesela 850 yılında şehristan ile rabad birleşmiştir yani şehrin merkeziyle dış mahallelerin birleştiğini görüyoruz. İkisini tek bir

surla çevirerek genişletiyorlar. Narşahi ve İbn-i Havkal kapılardan ayrıntılı olarak bahsederler. Registan'da da önemli eserler vardır. İslam coğrafyacıları bölgenin zenginliğinden, ziraatın gelişmişliğinden ve üretilen mallardan ayrıntılı olarak bilgiler vermektedir. Karahanlılardan Harun Buğra Han 992'de şehri geçici olarak işgal etse de şehir 999'da tam olarak Karahanlıların eline geçti. Bölgede Samanilerin siyasi varlığı tamamen ortadan kalktı. Karahanlılar bir buçuk yıl bölgeye hâkim oldular.

Karahanlı hükümdarlarından birkaçının Buhara'da oturduğunu da görüyoruz. Buğra Han İbrahim, Fatımiler için başlatılan Şii propagandasına tepki göstererek, Buhara'daki İsmaililerin öldürülmesini emreder. Şemsü'l Mülk Nasr bin İbrahim Han, yine bir cuma camii ve şehrin güneyinde Şemsabad adlı bir saray yaptırır. Bunun yanında bir av sahası yapılır. Ayrıca Karahanlı hükümdarlarıyla "ihtirasul ulema" arasındaki düşmanlıktan kaynaklanan olaylar birçok iç karışıklığa sebep olur.

Buhara Arslan Han döneminde yani 1102-1030 arasında en huzurlu dönemlerinden birini yaşar. Cuma camii ve birçok yeni eser inşa edilir. Bölge daha sonra Harezmşahların eline geçecektir. Ama bölgenin 1137'deki Katvan Savaşı'ndan sonra Karahıtayların idaresine geçtiğini de görüyoruz. Yine de sadr unvanlı yerel hükümdarların nüfuzu bölgede devam eder. Ancak bölge 1182'de Harezmşahların idaresine girer. 1210 ya da 1218'de Abbasi halifelerinin adına okutulan hutbeye son verilir ve Harezmşahlar kendi adına hutbe okutmaya başlarlar. Çok gariptir ki Cengiz Han'ın batı seferinde ilk hedefi Buhara olmuştur. Şehir baştan sona yakılıp yağmalanır. Kale 12 gün dayanabilmiştir.

Şehir Moğollar zamanında, özellikle Mahmud Yalavaç döneminde önemli ilim, kültür merkezi haline dönüşür ve yeniden canlanır. Mahmud Yalavaç, Hocent'ten gelerek 1238'deki isyanı çok tahribat yapmadan bastırır. Ama yirmi bin kişiyi de öldürülür. Moğolların daha büyük katliam planladıkları, fakat Mahmut Yalvaç'ın buna engel olduğu da ifade edilir. Arık Böke ile Kubilay



Miri Arap Medresesi

arasında gerçekleşen 1263'deki mücadelede Buharalı beş bin kişi katledilip malları yağmalanmış, aileleri de öldürülmüştür.

Buhara'ya daha sonra Çağataylılar hâkim oldular. Ancak şehir İlhanlı-Çağatay çekişmesine maruz kalır ve bu sebepten dolayı ağır tahribata uğrar. Sonra yeniden Çağataylılar ile birlikte Timur dönemi bölgede hâkim olacaktır. Yine de Buhara artık bölgenin siyasi hayatında çok önemli bir rol oynamaz. Çünkü artık Semerkand ön plandadır ve Herat parlayacaktır. Türkistan'ın değişik bölgelerinde başka şehirlerin de yükseldiğine şahit oluyoruz. Fakat 1389'da Bahaeddin Nakşibend tarafından kurulan Nakşibendi tarikatının ortaya çıkması şehir için çok önemlidir. Çünkü bu, Türkiye başta olmak üzere bütün İslam dünyasını etkileyen bir tarikattır. Nakşibend hayatını Buhara ve civarında geçirmiştir. Doğum yeri ve Kasr-ı Arifan'daki türbesi ziyaretgâh haline gelmiştir. Onun müridleri arasında bulunan meşhur Muhammed Parsa, Buhara'da çok etkili olur.

Timurlar döneminde sadece Uluğ Bey'in Buhara şehrinin merkezinde bir medrese inşa ettirdiğini görüyoruz. Şeybani Han döneminde Buhara yeniden çok önem kazandı ve yaklaşık 500

yıl Türkistan siyasetine yön verdi. Şeybaniler, Saffarileri yenince Babür bir süre bölgeye hâkim oldu. Ama Babür'den tamamen kurtulup bu bölgede önce yüz yıl Şeybaniler hüküm sürdü. Daha sonra burası Mangıt, Astrahan gibi hanedanlar tarafından yönetildi. 1730'da Nadirşah'ın istilası bölgeye büyük zarar verdi ve idare de Mangıtların eline geçti. Buhara sonunda da 1868'de Ruslar tarafından işgal edildi.

Harezm

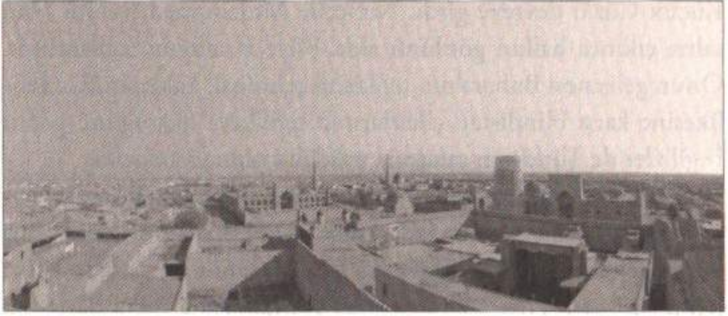
Ceyhun Nehri'nin suladığı ve Aral Gölü'nde delta yaparak ulaştığı zengin verimli topraklardır. Farsça Har (Huvar) ile rezm (rizm) kelimelerinin birleşmesiyle meydana geldiği bilinse de kelimenin kökeni hakkında farklı görüşler mevcuttur. Ülke topraklarının zenginliği en erken devirlerden itibaren bilinir. Bunun yanında Biruni gibi çok sayıda bilim adamı da bu bölgede yetişmiştir. Burası Harezmî'nin doğum yeri olarak da tanınır. Özellikle Ortaçağ'da sulama sisteminin çok gelişmesiyle birlikte bölge de müreffeh bir hale dönüşmüştür. Esasında Harezm günümüzde Türkmenistan, Özbekistan sınırları içinde yer alır ve M.Ö. 6. ve 4. yüzyıllar arasında İran'da Med İmparatorluğu'nun parçası olarak görülür. Daha sonra Araplar, Batı Gök Türkleri ve daha sonra da Samanilerin idaresine girecektir. 11. ve 13. yüzyıl başına kadar Harezmşah Devleti altında kaldı. Daha sonra Moğolların, Timurluların ve Şeybanilerin eline geçer. 16. yüzyılın başlarında 1510'da İlbars tarafından Hive Hanlığı kuruldu ve bu hanlık 1876 yılına kadar yaşadı. Aslında 1873'te Ruslar tarafından işgal edildi. Bir dönem Harezm Sovyet Halk Cumhuriyeti kurulsa da (1920-24 yılları arasında), daha sonra bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyet haline dönüştü ve Özbekistan'a dâhil edildi.

Bölümü bitirmeden biraz daha Harezmşah Devleti'nden bahsedelim. Harezm idarecileri aslında Selçuklu valileridir. Bunlar 1128'de bölgeye atanan Harezm valisi Atsız döneminde yarı bağımsızlık kazanmışlardır. Selçuklu'dan bölgeye atanan ilk vali

Anuş Tegin'dir. Selçuklu merkezi yönetimi zayıflayınca bunlar daha serbest hareket etmeye başlamışlardır. Harezm bölgesi Selçuklulara bağlı olduğu için Harezmşah yani Harezm bölgesinin şahı anlamını kazanmıştır. Aslında 1141'de Selçukluların sultanı Sencer'in Katavan Savaşı'nda Karahıtaylar tarafından bozguna uğratılmasından sonra Selçuklulara karşı isyan etmişlerdir. Horasan'a saldırarak Merv ve Nişabur şehrini ele geçirmişlerdir. 1143 ve 1147'de Sultan Sencer, Atsız'a karşı cezalandırma seferi düzenlemişti. Harezmşahlar, ikinci seferde yönetim merkezi Ürgenç'i kaybederek teslim etmişlerdir. Başka bir kaynak ise Oğuz ve Müslüman oldukları ve saray kökenli oldukları için Sencer'e bağlı olmayı kabul ettiklerini yazmaktadır. Atsız ve İl Arslan dönemlerinde hem Irak Selçuklularıyla hem Karahıtaylarla mücadele edilmiştir. Çünkü artık Büyük Selçuklular yıkılmış, yeni rakipler ortaya çıkmıştır. 1157'de Selçuklu sultanı Sencer'in ölümü üzerine Harezmşahlar bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.

Sırayla Buhara, Cüzzam, Mazenderan, Nişabur olmak üzere, 1187'de Rey ve Tahran fethedilerek güney istikametine doğru genişler, Harezmşah Devleti. Karahıtayları mağlup etseler de daha sonra mağlup olacaklardır. 1194'de Rey şehrinde II. Tuğrul Bey'i yenerek Irak Selçuklularını yok ederler. Sonraki süreçte Alâeddin Muhammed başa geçer, devamında ise İran'da Moğol ordusuna karşı direnememesi üzerine yenilip ölür ve yerine oğlu Celalettin de bir süre Anadolu'da bu saltanatı devam ettirecektir.

Harezm'de hüküm süren Hive Hanlığı da çok önemlidir. Burası Şeybanoğullarından yani Yadigâr soyundan gelen İlbars'ın mücadeleleri sonucunda kurulmuştur. 1510 yılında Harezm vilayetinin merkezi Ürgenç -ki buraya günümüzde eski Ürgenç manasında köhne Ürgenç deniyor- bu hanlığın merkezi haline dönüşmüştür. 1603 yılında Arap Muhammed Han, hanlığın merkezini Ürgenç'ten Hive'ye taşıdıktan sonra hanlık bu şehrin adıyla anılmaya başlamıştır.



Hive

Harezm'in zengin kaynakları üzerine oturmuş olsa da Hive Hanlığı'nın içindeki siyasi karışıklıklar, hanlığın büyümesini engellemiştir. Taht kavgalarından sıyrılan Ebul Gazi Bahadır Han (1642-1663), idareciliğinin yanında yazdığı eserlerle de iz bırakmıştır. Onun yazmış olduğu *Şecere-i Türki* ve *Şecere-i Terakime* Türk tarihi için hazine değerinde kıymetli eserlerdir. *Şecere-i Terakime Oğuzname*'nin Çağatay Türkçesiyle yazılmış şeklidir ve Dede Korkut etkisi taşır. *Şecere-i Türk* ise 15.yüzyıldan 1663'e kadar kendi soyunu anlattığı eserdir.

Ebul Gazi'den sonra Hive Hanlığı huzur görmedi. Oğlu Enuşe Han Buhara Hanlığı ile uzun süren gereksiz savaşlara girdi. Önce başarı kazanılıp Semerkand'a girildi ise de Buhara'ya karşı harekâta girişip Hive'yi de ele geçirdi. Zor durumda kalan Hive, Rus çarı I. Petro'dan yardım istedi. Böylece gelecekteki büyük Rus tehlikesinin temelinin bir kısmı böylece atıldı. Nihayetinde Hive yeniden dirildi. Buhara'nın yanında Türkmenlerle de mücadele ediliyordu. Bu arada Rus çarı I. Petro'nun gönderdiği 750 kişilik kuvvetin Şir Gazi Han tarafından yok edilmesi dikkat çekicidir.

Şir Gazi Han'ın 1728'de öldürülmesi üzerine büyük karışıklıklar çıktı ve iç huzursuzluk 1806'ya kadar devam etti. Buhara Hanlığının düşmanlığına İran'daki Afşar hanedanının hükümdarı Nadir Şah da katılmıştı. Nitekim 1747'de Nadir Şah Hive'yi işgal etti. Daha sonra Hive, Nadir Şah'tan kurtulsa da Kazakların

Küçük Cüz'ü devreye girdi. Neticede Muhammed Rahim Han tahta çıkınca halkın gönlünü aldı. Hive Hanlığını canlandırdı. Onun gelişmesi Buhara'nın tepkisini çekmişti. Yaklaşan Rus tehlikesine karşı Hindistan çıkarlarının tehlikeye düştüğünü gören İngilizler de Türkistan sahasına müdâhil olmaya çalıştılar.

Hive 1839'da üzerine gönderilen Rus ordusunu bozguna uğratarak geri çekilmeye zorladı. Buna rağmen asla durmayan Rus istila politikası 1866'da Hokand Hanlığı, 1868'de Buhara Hanlığını işgal etti. Hive coğrafi açıdan Ruslara daha yakın olmasına rağmen direnç gösterdi ve ancak 1873'te toprakları işgal edildi. Hanlık Ruslara bağlı olarak 1920 yılına kadar kendini devam ettirdi. Bundan sonra toprakları 1924'teki Sovyet idari düzenlemesinde Özbekistan, Türkmenistan ve Karakalpakistan arasında dağıtılarak paylaştırıldı.

Sahip olduğu doğal zenginliklerin yanında ticaret yollarının üzerinde bulunması da Hive'nin her zaman canlı bir ekonomiye sahip olmasını sağlamıştır. Burada minyatür, hattatlık ve dokuma sanatı gelişmiştir. Camiler, medreseler, kervansaraylar inşa edilmiştir. Ünlü seyyah Vambery 1863'te ziyaret ettiği şehrin iki kısma ayrıldığını, kale içinde beş, dışında ise on mahallenin mevcudiyetini, 150 dükkan ve bir kervansaray bulunan çarşısında farklı zanaat ve sanat türlerinin icra edildiğini yazar. Sovyet dönemi öncesinde 94 cami ve 63 medrese faaliyetteydi. Bu bölge belirttiğimiz gibi önemli bir merkezdi.

TÜRKMENİSTAN

Kim Bu Oğuzlar?

Oğuz ismi, Gök Türk Devleti'nin özellikle 626 yılında merkezi hâkimiyetinin zayıflamasıyla Orta Asya tarihinde ön plana çıkmaya başlamıştır. Ancak çok dikkat etmek gerekir, çünkü Oğuz kelimesi kabileler anlamına gelmektedir. Bundan dolayı Oğuzlar Üç Oğuz, Dokuz Oğuz gibi kabile federasyonları adlarıyla anılmışlardır. Kalabalık gruplar halinde yaşadıklarından dolayı hem Türk hem de Çin kaynaklarında onlardan sık sık bahsedilmektedir.

Oğuz adı üzerine çok farklı açıklamalar yapılmıştır. Ancak artık bu adın "kabileler" anlamına geldiği yani "ok+u+z" olduğu kabul edilmektedir. Zaten Batı Gök Türk Devleti'nde 634 yılını takip eden hadiselerde On Okların ortaya çıkması ve Türgişlerin meydana gelmesi gibi tarihi olaylar Oğuzlar konusundaki filolojik delilleri açık bir şekilde desteklemektedir. Gök Türk tarihinin 627 yılına kadar olan kısmında hiç Oğuz adının geçmemesi, her şeyden önce Kazakistan bozkırlarında yaşayan Töleslerin çoğunluğunun, Oğuz öncesi fonksiyonunu icra ettiklerini göstermektedir. Bir başka ifade ile, 627 yılından sonraki süreçte Töles adı ve terimi önemini kaybetmiş; Orta Asya'da yeni boy dalgalanmaları ve yapılanmaları görülmeye başlanmıştır.

Tarihi süreç açısından bakıldığında Türgişlerin devamı olarak Batı Oğuzlarını görmek daha doğrudur. Bilindiği gibi 766 yılından sonra Uygurların baskısıyla Tanrı Dağları Isık Göl-Yedisu-Çu-Talas

havalisine gelen Karlukların sıkıştırmasıyla Türgişler (Oğuzlar) daha da batıya Sır Derya boylarına ve daha kuzey batıya doğru kaymışlardır. Zaten bu bölge eskiden beri Töles, Türgiş bölgesiydi. Muhtemelen 603 dolaylarında kaynaklarda adları verilen Töles boyları daha sonra On Okları yani Seyhun Oğuzlarını oluşturdular. 9. yüzyıldan itibaren İslam kaynaklarında Oğuzların varlığı artık iyice belirginleşmektedir. Bundan sonra İsficab şehrinden Hazar Denizi'ne kadar uzanan Mangışlak dâhil geniş bir alan Oğuzların yurdu olarak karşımıza çıkmaktadır. Mangışlak'ta güney sınır Gürgenç (Cürcan) idi. Siyah-kuh (Karadağ) yarımadası tamamen Oğuzlar tarafından işgal edilmişti. Buradan doğuya doğru gidildikçe Aral Gölü'nün güneyindeki Baratekin kasabasına varılıyordu. Buhara'nın kuzey sınırlarına kadar yayılan Oğuzların esas ağırlık merkezi Seyhun (Sır Derya) boylarıydı. Karaçuk adıyla kaynaklarda geçen Karadağların (Karatav) kuzeyindeki Sozak, Oğuzların en doğuda çöl kıyısındaki şehirleri olmalıdır. Sadece Karadağlarda Oğuzlara ait 200'den fazla şehir kalıntısının varlığı bildirilmektedir. Kuzeyde ise sınırlar Cim-Emba ırmaklarının kuzeyine ulaşıyordu. Bunun yanında Sır Derya (Seyhun) boylarındaki diğer belli başlı meşhur Oğuz şehirleri Yenikent, Cend, Barçınlıg-kend, Sıgnak, Karnak, Süt-kent, Savran (Sabran), Aşnas, Otrar (Farab), İkan, Özkend, Sayram-İsficab idi. Zaten, Dede Korkut ve Oğuz destanlarının ana konuları bu bölgede yani Sır Derya boylarındaki Karadağlarda geçmektedir.

10. yüzyıl başlarına gelindiğinde Oğuzların kışlık merkezi Yeni-kent olan bir devlet kurdukları görülmektedir. Hükümdarının unvanı Yabgu olup, ona naiplik eden ise "Kül Erkin" idi. Orduyu ise "sübaşı" kumanda ediyordu. "Yınal Tarkan" gibi başka unvanlı devlet adamları da vardı.

Abbasilerin Horasan Valisi Abdullah b. Tahir zamanındaki (828-844) ilk hadiselerde Oğuzların adı geçer ve 838-840 yıllarında mağlup edilip bin kadar esir verirler. Bu arada 860'larda Avrupa'ya göç eden Peçeneklerin bir kısmı Oğuzların yanında kalmıştır.

Oğuzlar, doğudaki Karluklar, kuzeyde Kimek ve Kıpçaklar, Hazarlar ve kuzey batıdaki Peçeneklerle sürekli mücadele halindeydiler. Bununla birlikte kesin tarih belli olmasa da 1000'li yıllarda Oğuz Yabgu Devleti'nin yıkıldığı anlaşılmaktadır.

Oğuzlar, bu devirde Üç Ok ve Boz Oklar olmak üzere ikili teşkilat halindeydiler. Boz Oklar: Kayı, Bayat, Alka Evli, Kara Evli, Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı, Afşar, Kızık, Beğdili, Karkın; Üç Oklar: Bayındır, Peçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğir, İğdir, Büğdüz, Yıva (ıva), Kınık adlarıyla yirmi dört alt boya ayrılmışlardı.

Oğuz Yabgu Devleti'nin yıkılmasından sonra ana Oğuz grubu Samani Devleti'nin de ortadan kalkmasından faydalanarak, Horasan'a doğru ilerlemiş ve Selçuklu İmparatorluğu'na giden yol açılmıştır.

Türkmen Yurdu

Türkmenistan; Hazar Denizi'nin doğusunda Özbekistan, Afganistan, İran ve Kazakistan ile sınırı olan ve batısında Hazar Denizi'nin bulunduğu ülkedir. Türk cumhuriyetlerinden de biridir. 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanmıştır. Türkmenistan'ın büyük kısmının çöllerle kaplı olduğunu görüyoruz ama yüksekliği 3319 m'lik Köytan Dağı ve 2942 m'lik Kopet Dağı gibi dağların da bulunduğu bir yerdir. Akarsu, yani su kaynakları yönünden çok zengin olmadığını söylemek gerekir. Su kaynaklarının kısıtlılığı coğrafyaya yansımıştır. Etrek Irmağı'nın bir bölümü Türkmenistan'ın sınırları içinde yer almaktadır. Tejel ve Mugabat akarsuları ise Karakum Çölü içerisinde kaybolur. Amuderya Irmağı'nın çok az bir kısmı Türkmenistan sınırları içerisinden geçer. Bunun dışında önemli bir akarsuyu yoktur. Su ihtiyacının karşılanması için güneyde, 1300 km uzunluğundaki Karakum Kanalı yapılmıştır.

Topraklarının 4/5'ini Karakum Çölü kaplar. Güney kısmında ise Kopet Dağı kütlesi ve yaylaları bulunur. Ülkeye kurak ve sıcak

bir iklim hâkimdir. Sıcaklık yaz aylarında 50 dereceye kadar çıkar. Türkmenistan'ın en önemli tarihi şehri Merv'dir. Merv üzerinden bölge tarihine girilebilir. Bunun dışında Cengiz Han'ın istilası öncesinde bölgede Selçuklulardan bahsetmek gayet doğaldır. Selçuklu öncesi zaman zaman İranlı Sasanilerin ya da Akhunların, Batı Gök Türklerin dönemleri gibi tarihi dönemlere ayırmamız mümkündür. Cengiz Han dönemi öncesinde bölgede Harezmşahlar hâkimdir. Aslında Horasan, Türkmenistan tarihinde çok önemli bir bölgedir. Horasan, Oğuzların özellikle Dandanakan Savaşı'ndan sonra çok önemli bir yerleşim yeri haline gelmişti. Fakat öncesinde Türk akınlarına sahne olmakla birlikte, onun sonrasında kazanılan zafer dolayısıyla tam bir Türk yurdu haline geldiğini görüyoruz. Cengiz Han'ın 1221'deki işgaline kadar, o bölge Harzemşahların elindeydi. Önce Büyük Selçuklular'ın valiliği olarak başlayan Harzemşahlar, bölgede 1097'den 1221'e kadar hüküm sürdüler.

Sonra Selçuklu merkezi yönetimi zayıflayınca kendi içlerinde hayatlarını bir şekilde bağımsız olarak devam ettirmeye çalıştılar. Selçukluların yıkılmasından sonra, onların kısa sürede şehir kültürüne adapte olmaları, yerleşik hayatın getirmiş olduğu sefahat, yani zevk ve eğlence ortamları Harzemşahların kuvvetli bir devlet kurmalarını engelledi. Arkadan gelen Cengiz Han'ın saldırılarını durduramadılar.

Yukarıdaki bölgelerin yanında Türkmenistan'da tarihi açıdan iki bölge çok önemlidir. Birincisi kuzeydoğudaki Ürgenç bölgesi, Harezm'e yakın olan bölgedir. İkincisi Merv bölgesi yani bugün başkent Aşkabat'ın da bulunduğu güney bölgesinin önemli olduğunu görüyoruz.

Türkmenler uzun süre Hive ve Buhara hanlarının, bazen İran'daki Türk devletlerinin, hatta Afgan beylerinin arasında kaldılar. Bu güçler arasında sürekli çekişme konusu olarak görüldüler. Kendileri bir araya gelip, bağımsızlıklarına çok düşkün oldukları için bir devlet kuramadılar. Hive Hanlığının 1874'de

Rusya tarafından işgali tamamlanıp da İran faktörü ortadan kalkınca Ruslar, Türkmenistan'a göz diktiler.

Son derece kahramanca direnmelerine ve Göktepe gibi 1877-78'de bazı önemli sayılan çarpışmaları kazanmalarına rağmen, 1884 yılında bölge Ruslar tarafından tamamen işgal altına alındı. Böylece Ruslara bağlanmak zorunda kaldılar. Ama Türkmenistan'ın mücadelesi aslında 1934'lere kadar Afganistan topraklarında devam etti. Bu anlamda Türkmenistan'ın bağımsızlık çabalarını ve çalışmalarını çok takdir ederim. Ekim Devrimi'nden sonra Türk hanları geçici bir hükümet oluştursalar da 1920'de Kızıl Ordu önce Aşkabat'ı ve daha sonra 1927'de yine Kızıl Ordu, Krasnovodosk'u işgal ederek bölgeyi tamamen Sovyetler'e dâhil ettirdi. Bunun yerine tabii 1924'e kadar Trans-Hazar bölgesi, yani Kafkas ötesindeki bölge Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içerisinde yer alıyordu. Daha başka bölgeler de, mesela Harezm de buraya bağlıydı. 1924'te SSCB'nin merkezi yürütme komitesi Orta Asya toprakları sınırlarını belirleme kararı alınca Harezm cumhuriyetinin toprakları Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan arasında paylaşıldı. Türkmenistan, eski Buhara ve Harezm cumhuriyetlerinin Türkmen bölgelerini içine aldı. 1924'te bir Özerk Sovyet Sosyalist cumhuriyeti oldu. 1989'dan başlayarak SSCB'de gerçekleştirilen reformlar sonucunda bağımsızlığını ilan etti. 1991'den bu yana bağımsız Türkmenistan devam etmekte, uluslararası alanda tarafsızlığını korumaktadır.

Türkmence, Oğuzca'dır yani batı Türkçesidir. Bu nedenle Türkiye Türkçesine ve Azerbaycan Türkçesine çok yakındır. Günümüzde yaklaşık 4 milyon civarında Türkmen nüfusu olsa da bunların bir kısmının Özbek'tir. Rusların ve diğer Türk gruplarının nüfusa oranı ise çok azdır. Ülkenin özellikle doğalgaz ve petrol bakımından zengin olduğunu biliyoruz. Bununla ilgili çok fazla yatırım var. Tarım noktasında da çok etkili bir ülke, bu anlamda dünyanın dokuzuncu pamuk üreticisi haline gelmiştir.

Merv Doğuya Açılan Eşik

Türkmenistan'ın herhalde en meşhur tarihi bölgesi Merv şehridir. Anca bu şehri etrafı ile değerlendirmek gerekir. Hem şehir merkezinde hem de bölgedeki önemli anıtlarla şehrin ne kadar tarihi öneme sahip olduğunu görüyoruz. Şehir bazen Mariy adıyla da anılmıştır. Burayı 1884 yılında Ruslar işgal edince yeni bir devlet kurulmuştur. SSCB bölgeyi önemli bir pamuk üretim merkezi olarak görmüştür.

Merv şehrini özellikle İslam halifeleri döneminde görülmeye başlamıştır. Hz. Osman zamanından itibaren özellikle Müslümanların bölgeye ulaştığını biliyoruz. Herat, Merv, Nişabur gibi yerler Horasan bölgesinin en önemli şehirleridir. Selçuklular zamanında da şehir çok önemli özelliklere sahiptir. Şehirde ilk inşa edilen cami Benimaham Camii'dir. Emeviler, Merv şehrini bazen Irak genel valisi bazen de halifeliğin tayin ettiği valilerle idare ederlerdi. Bir süre sonra giden valiler kendi hanedanlarını kurdukları için Mühellebiler diye bir valilik hanedanlığı oluşur ve onların elinde kalır.

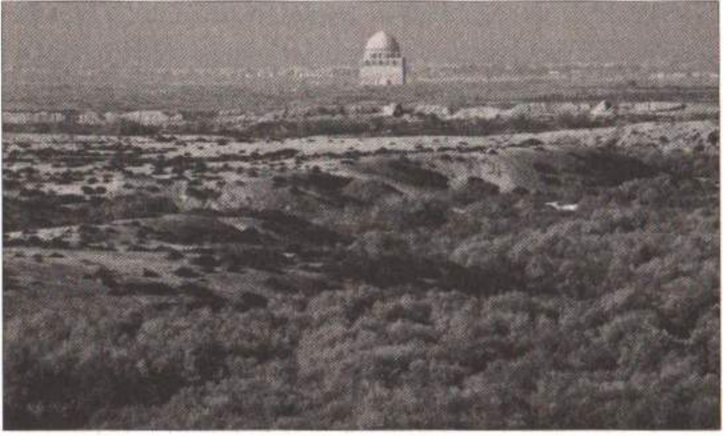


Merv şehri Kız Kalesi Harabeleri

Selçukluların eline 1137'de geçtiğini görüyoruz. Çağrı Bey 1137'de iç kaleye girmiş ve atının örtüsünü yere koyarak taht gibi üzerine oturmuştur. Bundan sonra Selçukluların önemli bir merkezi olarak bu görevi sürdüren Merv şehri, bu konumunu daha sonra Nişabur şehrine kaptıracaktır. Aslında Dandanakan Savaşı'ndan sonra Merv şehrinin önemi daha da artmıştır. Çünkü Selçuklular kendi varlıklarını, yani bağımsızlıklarını artık kabul ettirmişlerdi. Bundan sonra kendilerine batı yönüne doğru yeni bir kapı açılmıştır.

Alparslan döneminde Selçuklu şehzadeleri burada yaşamışlardır. Alparslan 1072'de öldürülünce cenazesi Merv şehrinde babası Çağrı Bey'in mezarının yanına gömüldü. Selçuklu hükümdarlarının çoğunun mezarı buradadır. Selçukluların son büyük sultanı Sencer tahta çıkmadan önce 20 yıl Merv şehrinde Horasan vilayetini yönetmiştir. 1118'de tahta çıkınca batıda yeni bir kale inşa eder ve şehir bu kalenin etrafında gelişir. Sultan Sencer'den sonra aynı zamanda Merv şehri ilim merkezi haline gelir. Sultan Sencer 1141'de Katavan Muharebesi'nde Karahıtaylara yenilince Harezm Şahı Atsız, Merv şehrini ele geçirir ve onlar tarafından şehirde katliam yapılır. Sonra yeniden şehre hâkim olan Sultan Sencer 1153'te Oğuzlar tarafından esir düşürülüp Merv'deki hangahına yani kalesine kapatılır. Şehir üç gün üç gece yağmalanıp tahrip edilir. Sultan Sencer üç senelik esaretten sonra kurtarılmıştır. Ancak, ertesi yıl hayatını kaybederek daha önce yaptırdığı türbeye defnedilir. Yani 1157 bir bakıma Selçukluların da sonudur. Sultan Sencer'in türbesi Merv'deki en önemli anıtların başında gelmektedir. Daha önce de söylediğimiz gibi Moğollar 1220'de bölgeye gelmiş ve Merv'i işgal etmiştir.

Timurlar döneminde şehir yeniden müreffeh bir hale getirilmeye çalışılır. Yeni mimari eserler yapılır, mesela 1418'de yeni bir kale kurulur. Abdullah Han Kale olarak bilinen yapı, o dönemde inşa edilmiştir. Şahruh'un attığı temeller üzerine sultanın halefleri Ebu Said ve Sultan Hüseyin hayatlarına Merv bölgesinde devam



Merv şehir surları ve Sultan Sencer Türbesi

edip hâkimiyet alanlarını genişletmeye devam ederler. Böylece Merv şehri Timurlar döneminde yeniden canlandırılır. Şehir 16. yüzyıldan itibaren Özbekler ve Safeviler arasında rekabet konusu olmuştur. Bu istikrarsızlık yüzünden ticaret yolları Merv'den Herat'a taşınır, dolayısıyla şehir önemini kaybeder. 1785'te Buhara Emiri Şah Murad'ın Mugab bendini yıkıp halkı sürgüne göndermesi yüzünden şehir canlılığını tamamen kaybeder. 1795'ten sonra Türkmen kabileleri tekrar Merv şehrinin etrafında yoğunlaşırlar. Hokant, Buhara ve Hive hanlıklarının işgalini tamamlayan Rusya 1875'ten sonra Türkmenler üzerine harekete geçer. Göktepe Savaşı'ndan sonra Göktepe katliamının yaşandığı işgal süresinde Merv şehri de 1884'te Ruslar tarafından alınır.

Rusların bu dönemde Hindistan'a inmelerinden endişe eden İngilizler ise Merv şehri üzerine hareket etmişler ve Afganistan üzerinde faaliyette bulunarak bir kısım Türkmenlerin Afganistan idaresinde kalmalarını sağlamışlardır. Rus istilası sırasında 2500 km^2 büyüklüğündeki bölgedeki Merv, küçük bir şehirdi. Teke, Sara, Ersarı ve Yamud isminde Türkmen boyları (Oğuz oymakları) tarafından yerleşilecek bölge haline getirilmişti.

10. yüzyıl coğrafyacılarından İstahri, Merv'in ham ipek ihracatıyla tanındığını bildirmektedir. Ortaçağ asırları süresince Merv'de yaşayan insanların en değerli kazanç kapısı ipek ve kumaş dokumacılığı, bakır işçiliği, hayvancılık ve ticaretti. Tarihi kaynaklarda çok canlı bir ticaretin yaşandığı pazarlarından ve şehirde dokunan kumaşlardan bahsedilir. Günümüzde de şehir gıda ve deri işleme sanayiinin yanında tekstil (yün ve pamuk) dokuma sanayisiyle tanınmıştır.

Türkistan'daki en büyük oymak Teke Türkmenleridir. En kalabalık onlardır ve mükemmel savaşçı oldukları vurgulanır. Türkmenler, Oğuz boylarının en büyüklerinden oldukları için yani o hayatı sürdürenler olduklarından ilginç boy isimlerini günümüze kadar yaşatmayı başarmışlardır. Teke Türkmenleri de bunlardan biridir. Savurlar veya Savarlar da bu boylardandır.

AFGANİSTAN

Türkistan dediğimiz sahada Afganistan, Türk yurtlarının güneyinde yani kesin bir şekilde Türk yurdu olarak bildiğimiz ülkede bulunması sebebiyle önemli yer tutar. Aslında ülkenin kuzeyine Güney Türkistan da denilir. Afganistan'da tarih boyunca huzurlu bir dönem yaşandığına pek rastlanmamıştır. Bölgeye İskender'in sefer yaptığını ve Türklerin sürekli akın yaptığını görüyoruz. Yine bölgede İranlıları görürüz ve aynı zamanda farklı etnik gruplar bakımından oldukça ilgi çekici olduğunu da biliyoruz. M.Ö. 3000'lere kadar giden tarihi eserler vardır. Bu bağlamda orada M.Ö. 3000-2000 arasında kent yaşamının başladığını söyleyebiliriz. İranlılar bölgeye M.Ö. 600'lerde hâkim olurlar. İskender de bu bölgeyi fetheder. Daha sonra Hunların yani Türklerin kovmuş olduğu "Yüecılar" Kuzeybatı Çin'den bu bölgeye gelerek Kuşan Devleti'ni kurarlar. Kuşanlar da 358'den itibaren yerlerini Akhunlar'a bırakacaklardır. Akhunlar'ı da yine bir Türk devleti, Batı Gök Türkleri olan İstemi Yabgu Devleti yıkar. M.S. 558 tarihinde onların yıkılışı da tamamlanır ve Afganistan bölgesi Sasaniler ile Batı Gök Türkleri arasında paylaşılır.

642 yılındaki Nihavend Savaşı'ndan sonra yani Sasanilerin yenilmesinden sonra İslam orduları Afganistan'a doğru gelmeye başlamışlardır. 657 yılında Horasan'ın ele geçirilmesinden sonra bu bölgede İslam yayılır. Türk Tarihi açısından baktığımızda özellikle Sebük Tegin'in Gazne Devletini burada kurduğunu



Hindikuş Dağları

görüyoruz. Samaniler yıkıldıktan sonra bölgede Türkler hâkim olurlar. Isık Göl'ün güneyindeki Barshan şehrinden olan Sebük Tegin bölgede hâkimiyetini kurar. Gazneli Devleti burada bir süre yaşayacaktır. Ancak Gazneli Devleti 1187 yılında Gurular tarafından ortadan kaldırılır. Gurular Afganistan için çok önemli bir yerel halktır ve Afganistan siyasi hayatında yer almışlardır.

Onların da Ortaçağ dönemi boyunca önemli devletleri ve orduları söz konusu olacaktır. Guruların o güçlü döneminde Harzemşah ve Karahıtaylar ortak hareketle onlara son verirler. 1215 yılında bölge Harzemşahların eline geçer. 1222 yılında Herat ve Gazneliler, Ögeday'ın ölümünden sonra Moğol İmparatorluğu faaliyetlerinde kendi iç politikaları sonucunda Hülagu'ya yönelir. Hülagü idaresindeki İlhanlılar Afganistan'da hâkim olurlar. Daha sonra Timurlar ve özellikle Babürlerin yine bölgede egemen olduklarını söyleyebiliriz. 18. yüzyılda Babür Devleti'nin zayıflaması üzerine Afgan kabileleri bağımsız hareket etmeye başlarlar. Bunların içindeki Gılzai gibi bazı kabileler ön plana çıkar. Gılzai,

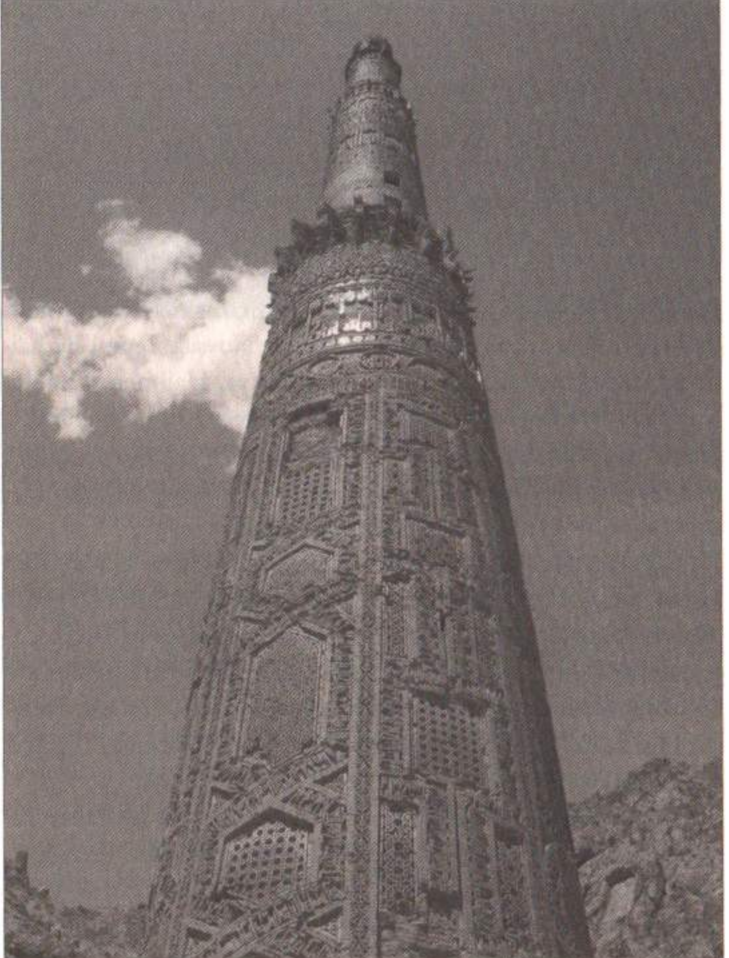
Kalaçlardan gelen çok önemli bir Türk boyudur. 1750'lerde Nadir Şah'ın bölgede etkili olduğunu görüyoruz. O dönemlerden itibaren Ahmed Şah, Afganistan'a Türklerin gelmesini ve bölgede hâkim olmalarını yani Osmanlı ile ortak hareket etmek ister ama başarılı olamaz. 19. yüzyıldan itibaren İngilizlerin bölgeye ulaştığını görüyoruz. Çünkü 1839-1842 yıllarındaki İngiliz-Afgan Savaşı'nda İngilizler galip gelir. Dost Muhammed 1863'te yeniden Afganistan'ın birliğini sağlasa bile onun ölümüyle birlikte iktidar kaosu ve iç mücadeleler başlar. 1879'da vefat eden Şir Ali'nin yerine Yakup Han geçer ama İngiliz-Afgan mücadeleleri daha uzun yıllar sürecektir. Ruslar da bu arada Türkistan'ı işgal edince komşu olurlar. İngilizlerin bu dönemde Afganistan ile iyi ilişkiler kurma çabaları vardır. Çünkü Rus tehlikesi kapıya dayanmıştır.

Biraz da Afganistan bölgesinin coğrafyasına bakalım. Çagay Dağları, Hindikuş Dağları, Pamir Dağları çok önemli yüksekliklerdir. Hindikuş Dağları'nın 7492 m'lik Novşak Tepesi herhalde en yüksek noktası olmalıdır. Amu Derya, Halimen, Farahlu, Murgap ve Hellup nehirleri de bölgeden geçer. Kabil ile birlikte Herat, Kandahar ve Mezar-ı Şerif gibi önemli yerleşim yerlerinin olduğunu görüyoruz. Bunlar dünyanın en yoksul bölgeleri arasında da gösterilebilir ve pek gelişmemişlerdir.

Afganistan'ın kuzeyine Türk nüfusundan dolayı Güney Türkistan adı da verildiğini söylemiştik. Genel nüfusun 2/5'inin Türk olduğu söyleniyor. Bu nüfus içinde Özbekler ve Türkmenler, ayrıca Pamir bölgesinde Kırgızlar da vardır. Türkmenler kuzeybatıda, Özbekler kuzey hattında bulunurlar. Bunların savaşçı olduklarını ve önemli tarihi değerleri taşıdıklarını görüp çok hayran kalmıştım.

Pamir'deki Kırgızlar 4000 m yükseklikte zor şartlarda yaşamaktadır. Öte yandan Moğollardan kalan Hazara dediğimiz %9 oranında bir nüfus söz konusudur. Hazaraları Türklere dâhil edebiliriz. O zaman %40'ı aşan bir oran ortaya çıkabilir ama Afganistan'ın nüfusuyla ilgili doğru bir rakam vermek mümkün değildir. Bunun yanında eski dönemlerde Gerdiz çok önemli

tarihi yerlerden biriydi. Türklerin dışında Gurluların bölgede önemli rol oynadığını söyleyebiliriz. Ama unutmayalım ki Peştunlar %42 oranıyla en kalabalık gruptur. Bunlardan başka %2 oranında Belüciler vardır. Tabii ki bu saydıklarımız dışında daha küçük başka gruplar da yaşamaktadır.



Jam Minaresi, Gurlular tarafından yapılmıştır.

GÖKBÖRÜ'NÜN İZİNDE

KADİM TÜRKLERİN TOPRAKLARINDA

AHMET TAŞAĞIL

Kronik

HARİTA: EROL POLAT

SİBİRYA
Krasnoyarsk
Yenisey
RUSYA
Samara
Kökçetav
Hakasya
Buryatya
İrkutsk
Ulan Ude
Astana
Dağlık Altay
Tuva
Oral
Semey
Altay Dağları
Hövsgöl
Selenga
KAZAKİSTAN
Bayan Ölgiy
Arhangay
Ulanbator
Ötüken
Tonyukuk
Orhun Yazıtları
Aral Gölü
Karakurum
Seyhun
Kızılorda
Fergana
Bişkek
Burana
Mâverâünnehir
MOĞOLİSTAN
Mangışlak
Türkistan
Manas
Almatı
Kulca
Urumçi
ÖZBEKİSTAN
Çimkent
Turfan
Hazar Denizi
Taşkent
KIRGIZİSTAN
Isık Göl
GÜRCİSTAN
Harezm
Celalabad
DOĞU TÜRKİSTAN
İÇ MOĞOLİSTAN
ERM.
AZERBAYCAN
Özkent
Göksehir (Huhhot)
Oş
Dun-huang
Pekin
TÜRKMENİSTAN
Buhara
TÜRKİYE
Semerkand
Hanbalık
Kaşgar
JAPON DENİZİ
Aşkabat
TACİKİSTAN
K. KORE
Ceyhun
Merv
Hoten
G. KORE
SURİYE
Tahran
Fırat
Dicle
Kabil
JAPONYA
IRAK
İslamabad
Şi-An
İsfahan
İRAN
AFGANİSTAN
ÇİN
FİLİPİNLER DENİZİ
Delhi
Basra Körfezi
PAKİSTAN
Indus
NEPAL
KATAR
Riyad
BAE
BANGLADEŞ
HİNDİSTAN
SUUDİ ARABİSTAN
UMMAN
MYANMAR
UMAN DENİZİ
BENGAL KÖRFEZİ
Kızıldeniz
YEMEN
TAYLAND
San'a
N

AHMET TAŞAĞIL

GÖKBÖRÜ'NÜN İZİNDE

TARİH ÖNCESİNDEN COĞRAFYALAR ÖTESİNE: TÜRKLER

Onlar varlıklarının anlamını seferde buldular. Nice zamanlar içinde nice mekânlara sahip oldular. Tarifi mümkün olmayan büyüklükteki toprakları bazen ayak sesleriyle, bazen de nal sesleriyle aştılar. Kondular, göçtüler… Kurdular, yıkılınca tekrar yaptılar… Hiçbir zaman vazgeçmediler. Ne olacağını değil, daima nasıl olacağını düşündüler. Türkler...

İslam Öncesi Türk Tarihi ve Orta Asya Tarihi alanlarının uzmanı Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, tarihin peşinden ve Türklerin izinden gidiyor, engin coğrafyaları adımlıyor, Türklerin gizemli tarihini yeniden yazıyor.

20 yılı aşkın bir zamandır Eski Türklerin adım attığı istisnasız her yere gitmiş ve araştırmalar yapmış olan Ahmet Taşağıl; okuyacağınız sayfalar boyunca sizi bozkırın rüzgârı eşliğinde Altay Dağları'na götürecek. Orhun bölgesinde tüm gizemini dinlerken kendinizi bir anda Çin Seddi'nin Yeşim Taşı Kapısı'ndan girerken bulacaksınız. Hanbalık'ta dinlenip, Pekin'den Doğu Türkistan'a ulaşırken kadim bir tarihi yaşadığınızı fark edeceksiniz. Urumçi, Kaşgar, Fergan ve en sonunda Maveraünnehir derken, Türk tarihinin derinliği karşısında hayret duygunuzu genişleteceksiniz.

Türk isminin kimlere denildiğini, Türklerin nereden geldiklerini, inançlarını, en ilginç geleneklerini, asırlar boyunca taşıdıkları karakteristik özelliklerini, tüm dünyanın imrendiği teşkilatlanma ustalıklarını ve her koşulda nasıl başarılı olabildiklerini tüm boyutlarıyla öğreneceğiniz bu kitapta, kendinizi at sırtında Sibirya, Moğolistan, Kuzey ve Orta Çin, Doğu Türkistan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Afganistan topraklarını geçerken hissedeceksiniz. Her detayı görerek ve tekrar yaşayarak...

GÖKBÖRÜ'NÜN İZİNDE: Kadim Türklerin Topraklarında, Ahmet Taşağıl'ın son derece lezzetli üslubuyla adeta bir seyahatname t



Kronik

₺24,00

kronikkitap.com kronikkitap

ISBN: 978-975-2430-16-7

